

Nizami CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ
əsərləri

beş cildde
beşinci cild

НИЗАМИ ДЖАФАРОВ

ИЗБРАННЫЕ
СОЧИНЕНИЯ

в пяти томах

пятый том

NIZAMI JAFAROV

SELECTED
WORKS

in five volume

fifth volume

Баку - "Элм" - 2007
Baku - "Elm" - 2007

NIZAMI CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ
ƏSƏRLƏRİ

beş cildə

beşinci cild

Bakı - «Elm» - 2007

Elmi redaktoru: f.e.n. Şirindil Alışanlı

Nizami Cəfərov. Seçilmiş əsərləri (beş cildə). V cild.
Bakı: «Elm», 2007. – 320 s.

ISBN 5-8066-1505-7

Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü, professor Nizami Cəfərovun «Seçilmiş əsərləri»nin beşinci cildinə müəllifin müxtəlif mövzulara həsr olunmuş elmi, elmi-publisistik əsərləri daxil edilmişdir.

C $\frac{4603000000}{655(07) - 2007}$

© «Elm» nəşriyyatı, 2007.

ƏDƏBİYYAT SİYASƏTİ, YAXUD ƏDƏBİYYATDAN SİYASƏTƏ

Siyasətə hər yerdən gəlmək olar: küçədən, meydandan; bağ-bostandan, akademiya, universitetdən, orta məktəbdən; tarixdən, riyaziyyatdan, ədəbiyyatdan...

Siyasətə ədəbiyyatdan gələnləri mən daha çox duyuram. Və görürəm ki, onlar baş verən hər hadisə üçün daha çox həyəcanlanırlar, onlara aid oldu-olmadı, həmin hadisənin məsuliyyətini daşımağa daha çox meyl göstərirlər. Və bəzən mətləbdən yayınırlar...

Həmin qüsurlar (və üstünlüklər!) xeyli dərəcədə mənə də aiddir. Çünki siyasətə mən də, demək olar ki, ədəbiyyatdan gəlmişəm.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 85, müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusunun 80 yaşı tamam olduğu günlərdə mənə ən çox düşündürən məsələ ondan ibarət idi ki, bugünkü Azərbaycan Respublikası Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nə dərəcədə varisidir? Və Azərbaycan Respublikasının banisinin siyasi-ideoloji fəaliyyətində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daha çox hansı görkəmli tarixi xidmətləri ehtiva olunur?.. "Azərbaycan" qəzetinə, bu barədə, elə bilirəm ki, hər bir mülahizəmi təfəssilatı ilə aydınlaşdırmağa çalışdığım geniş bir müsahibə verdim... Müsahibə çıxar-çıxmaz "Yeni müsavət"ın səhifələrində "şərəfli keçmişimi" yadıma salan yazılar görüldü: 90-cı illərin əvvəllərində hələ yaxşı tanımadığım, səmimiyyətinə inandığım, milli dövlət quruculuğu uğrunda mübarizə apardıqlarını güman etdiyim bu məxluqlardan nə yaxşı vaxtında ayrılı bildim... Keçmiş "mübarizə yoldaşlarım" dişlərinin dibində nə qədər acı zəhər gizlədirilmiş...

Hansı sahədə mütəxəssis olduğunu təyin etməyə həmişə çətinlik çəkdiyim Şirməmməd Hüseynovun "müsaibə"si mənə qərribə gəldi... Mən deyirəm ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları arasında Paris, Peterburq, Moskva Universitetlərində hüquq təhsili almış, dövlət idarələrində çalışmış, Dumaya üzv olmuş mütəxəssislər vardı. Və müqayisə üçün onu da əlavə edərdim ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə heç bu cür təhsil də ala bilməmişdi... Düz deyil?.. Mən demirəm ki, Məmməd Əminin səviyyəsi, məsələn, Əlimərdan bəy Topçubaşovunkundan aşağı idi (amma bunu demək də olar). Şirməmməd Hüseynov Stalin, Mao Tsze-Dunu yad salır.. Deyir ki, nə olsun, onlar da ali təhsil almamışdılar. Belə şeyi mən dəyə bilərəm, ancaq dünyagörmüş Şirməmməd müəllim görək deməsin. Stalin, Mao Tsze Dun ... kimi dövlət adamları normal təhsil alsaydılar, milyonlarla insanın sümükləri üzərində dövrümüzün ən qanlı imperiyalarını qurmazdılar, siyasi manyak olmazdılar... Ətraflarındakı qabiliyyətli adamları qırıb çatmazdılar... Stalin kimi dar dünyagörüşlü "rəhbər" olmasaydı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin himnini yazmış Üzeyir Hacıbəyovun, müsavət yazıçısı Cəfər Cabbarlının vəxsiyyəti "ikiləşməzdi": birincisi Azərbaycan SSR-in himnini yazmaz, ikincisi Azərbaycan sovet yazıçısı olması ilə fəxr etməzdi.

Şirməmməd müəllimin o vaxtdır ki, görək danışanda, yazanda heç olmasa indən belə bir az da düşünsün, gözünü yumub ağzını açmasın...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zəngin siyasi-ideoloji spektrini biz bu gündü düşüncəmizə bəsitləşdirmədən, fundamental sadələşmə ilə deyil, bütün intellektual miqyası ilə gətirməliyik. Yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları içərisində Əlimərdan bəy Topçubaşov da, Fətəli xan Xoyski də, Nəsim bəy Yusifbəyov da, Məmməd Əmin Rəsulzadə də, Əliğa Sıxlinski də... var. Onların heç də hamısı dünyagörüşlərinə görə eyni bir siyasi partiya mənsub deyildilər, bəzən bir partiyadan digərinə keçirdilər... Ancaq bu cür ideya- siyasi tərəddüdlər böyük insanların milli cümhuriyyət quruculuğunda əməkdaşlıq etməsinə mane olmurdu. Və Cümhuriyyət də elə bu idi – müxtəlif ideyaların eyni bir milli zəmində vəhdəti...

Bu o deməkdir ki, mən Məmməd Əmin Rəsulzadənin tarixi xidmətlərinə kölgə salıram?

Ayrı şey deyirəm... Deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin xidmətlərini (kifayət qədər böyük olan xidmətlərini) o qədər şişirtməyə ki, Cümhuriyyətin digər görkəmli xadimləri haqsız olaraq onun kölgəsində itib-batsınlar. Axı, onlar da bizim ideya sərəvətimizdir... Professor Cəmil Həsəni ilə professor Musa Qasımov isə yazırlar ki, Nizami Cəfərov gedib dillə, ədəbiyyatla məşğul olsun, özləri də mənə Əli bəy Hüseynzadədən, Mirzə Cəlildən, Hüseyn Caviddən dərs vermək istəyirlər... Burda deyiblər ki, necəsən qanmayım, dədən yansınsın...

Mən deyirəm ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1920-ci illərin əvvəllərində, yəni Cümhuriyyətin süqutundan çox keçməmiş Lahıcda yazdığı (və müstəqil Azərbaycanın genetik obrazını yaratdığı!) "Əsrimizin Səyavuşu" əsərinin ideyası qüsurludur, çünki Azərbaycan xalqı İrənlə ata (Söhrab) ilə Turanlı ananın (Firəngizin) izdivacından doğulmayıb... Cəmil Həsəni ilə Musa Qasımov isə küyə basırlar. Mənim haqqında bəhs etdiyim (və M.Ə. Rəsulzadənin artıq ideoloji baxımdan yetkin dövrünün məhsulu olan!) əsəri bir tərəfə buraxıb ideoloqun daha gənc yaşlarında söylədiyi publisistik mülahizələrini sitat gətirirlər... Bu da tarixçilər!.. Bu da mənə dərs vermək istəyənlər!..

Tarixdə nələr baş verdiyini dərk etməyən, onun bütün mü-rəkəbliyini görməyən, tarixdən bu günə gələ bilməyən (tarixdə bu günü görməyən!) tarixçi sözün əsl mənasında tarixçi deyil, zamanın sadələşib bir hesabdarıdır ki, özünün xırda çax- çuxunu camaata tarix kimi sırımağa iddiasındadır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə XX əsrin birinci yarısı Azərbaycan siyasi, publisistik düşüncəsinin, heç şübhəsiz, böyük xadimidir: onunla sosial-demokrat kimi də, müsavətçi kimi də, sadəcə azadlıq mücahidi kimi də tarix (və hər bir azərbaycanlı) fəxr edir. Ancaq onun Cənubi Qafqaz konfederasiyası ideyası özünü döğrultmədiyi kimi alman faşistləri ilə iş birliyində olmaq (guya bu yolla Azərbaycanı xilas etməklə) cəhdi də siyasi uzaqqörsənliyin nəticəsi deyildi. Ona görə də həyata keçmədi... Və mən bunu deməklə böyük şəxsiyyəti guya kiminsə gözündən salmaq

istəmirəm, bu cür düşünmək əbləhlikdir; istədiyim odur ki, tarixin siyasi təcrübəsindən keçmiş ideyaları aşkarlayaq, milli düşüncəmizə gerçək modellər, siyasi-ideoloji düsturlar verək, onların müasir milli dövlət quruculuğu prosesində necə həyata keçirildiyini izləyək. Və tarixin odunu götürək, kültünü camaatın (bir-birimizin!) gözlünə atmayaq, hərəmiş bir Şirə, yaxud bir Məmədə döntüb ağzımıza gələni danışmayaq...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti mənim nəzərimdə tarixi-siyasi bir metaforadır: çox hallarda bir-birindən az fərqlənən, lakin müxtəlif adlar altında meydana çıxan dünyagörüşlərinin siyasi-ideoloji fəaliyyətlərinin məcmusu kimi xalqın milli dövlət quruculuğu istedadının təzahürü olan bu nəhəng metaforanı biz ayrı-ayrılıqda yox, bir millət olaraq dərk etməliyik... Və nə qədər dərinə dərk etsək bu gün gözlərimiz qarşısında böyük bir siyasi-ictimai iradənin gücü ilə qurulan dövlətimizin tarixi məzmununu (və əhəmiyyətini!) o qədər dərinə anlayacağıq. Xalqın tarixinə hesabdar məntiqi ilə yanaşanlar heç zaman nə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, nə də onun liderlərinin fəaliyyətini qiymətləndirə bilmədikləri kimi günümüzün sosial, siyasi, mədəni proseslərini də dərk etməyəcəklər.

Tarix yalnız tarixçilər üçün deyil, əjdaha çayın qabağını kəsdiyi kimi tarixçi də tarixi təfəkkürün qabağını kəsməməlidir. Tarix heç də həmişə tarixçilərin adətən iddia etdikləri kimi, sənədlərdə təzahür olmur, sənədlərdə əks olunmayan (sənədlərə sığmayan!) global tarixin hərəkətini duymaq lazım gəlir.

Mən son zamanlar, deyəsən, get-gedə daha dərinə anlayıram ki, nə üçün indiyə qədər Azərbaycanda siyasi varislik, az-çox ardıcıl bir dövlət olmayıb... Ona görə ki, bir dahi bir iş görəndə on antidahi tökülür onun üstünə, biri dövlət quranda onu gecə-gündüz fikirləşir ki, bu dövləti necə dağıtsın: əlinə dəyənək alıb düşür çöllərə, ya da son illərdə olduğu kimi dəyənək əvəzinə qələm götürüb eyni inersiyanın təsiri altında yuxu cür həydan yazırlar.

Amma yaxşı ki, bu cür zətiqırsıqların sayı get-gedə azalır, «məntiqi» korşalır. Əvəzində isə siyasi-ideoloji varisliyin milli mövcudluğu üçün əsas olduğunu damılaş faktlarla sübut edən

böyük fikir (və qələm) sahiblərinin sıraları genişlənir. Onlardan biri, demək olar ki, bütün yazırları yüksək elmliliklə yanaşı zərif bir publisistika, professionallığı zədələməyən bir kütləvilik özlünü göstərən professor Şamil Qurbanovdur. Azərbaycanın çox və ya az tanınmış böyük şəxsiyyətləri – Cəmaləddin Əfqanı, Ömər Faiq Nəmanzadə, Nəriman Nərimanov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Heydər Əliyev... haqqında onun yazdıqlarına güclü bir azərbaycançılıq, milli vətənpərvərlik duyğusu hakimdir. Və hər bir əsərinin ictimai fikirdə böyük rezonans doğurması da bunun nəticəsidir. Şamil Qurbanov Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi dühasının yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətləri onsuz bir sevgi ilə tərənnüm etməkdən doymur, yazdıqlarına bir daha qayıdır, evvelki yazırlarına nəzərdən qaçırılmış, yaxud zaman-zaman təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olan məqamları tamamlayır. Bu günlərdə Azərbaycan Yazıçılar Birliyində təqdimatı uğurla keçirilən «Nəriman Nərimanov» kitabının ikinci nəşri kimi... Və bu nəhəng zəhməti görəndə hər gün «son yazı»larını yazanlara adəməm yazığı gəlir. «Mən daha Heydər Əliyev haqqında yazan deyiləm. Çünki bu adam artıq tükenib. Heydər Əliyev Azərbaycanın keçmişidir. Yoxdur H.Əliyev! Varsa, özünü göstərsin...» («Azadlıq», 9 iyul 2003-cü il) deyən mədəni-ictimai korlar, burnunun ucundan o yan görməyən düşüncə bədbəxtləri anlamırlar ki, Nəriman Nərimanov, Heydər Əliyev kimi tarixi şəxsiyyətlər heç zaman yox olmurlar, tükenmirlər. Onları görmək lazımdır...

Azərbaycanda eyforyia dövrləri çox olub. Və Azərbaycanın ictimai-siyasi qəhrəmanlarının çoxu məhz həmin eyforyia dövrlərində meydana çıxıb. Sosial ehtiraslar söndükdə isə xalq və qəhrəmanların əlində qalır. Onlar dönüb olurlar, ayırım demiş, məscid qapısı: nə yarımaq olur, nə də yandıрмаq.

Ancaq Nəriman Nərimanovla Heydər Əliyev Azərbaycanın tarixinə eyforyia dövrlərinin qəhrəmanları kimi düşməmişlər. Xalq tükenməz milli quruculuq enerjisində sahib bu böyük şəxsiyyətlərin təmsalında inkişaf edib təkmilləşmiş, siyasi özünüteddiq yolu ilə inamla irəliləmişdir.

Nəriman Nərimanovun eyforyia qəhrəmanı olmadığını belə bir fakt da sübut edir ki, onu məhz eyforyia dövrlərində (keçən

əsrin 20-ci, 30-cu illərində, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində) danmağa çalışmışlar. Milli ictimai-siyasi şüurun təmkinli dövrlərində isə Nəriman Nərimanov həmişə böyük nüfuz qazanmış, «üfütülüb şışirdilmiş» qəhrəmanları öz fəaliyyətinin birinci növbədə realizmi ilə kölgədə qoymuşdur. Heydər Əliyevə gəldikdə isə o, Azərbaycan tarixində hər kəsdən daha çox məhz Nəriman Nərimanovun varisidir.

Professor Şamil Qurbanov Nəriman Nərimanov haqqındakı kitabına yalnız öz yazılarını deyil, həmin yazılar barədəki yazıları da daxil etməklə böyük şəxsiyyət barədə daha obyektiv fikir yaratmağa çalışmış, onu Azərbaycan oxucusuna layiq olduğu fundamental bütövlükdə təqdim etmişdir. Həsən Həsənovun (Əzizoglundun) «Nəriman Nərimanov» kitabına yazdığı iri həcmli ön söz isə həmin fundamentallığa mükəmməl bir analitik sistem gətirir.

... Nəriman Nərimanov siyasətə ədəbiyyatdan gəlmişdi. Və onun axıracan siyasət adamı ola bilməməsinin səbəbi, bəlkə də, bunda idi.

Heydər Əliyev isə məhz siyasətçidir ... Lakin ədəbiyyat onun xüsusi münasibəti olduğunu yəqin ki, ən nihilist opponentləri də inkar edə bilməz.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etməyə başlayan ədəbiyyat sahəsində onun siyasətinin əsas prinsipləri: 1) cəmiyyətdə ədəbiyyat adamının nüfuzunu yüksəltmək; 2) milli mütəşəkkilliyin təmin olunmasında ədəbiyyatın mövqeyini möhkəmləndirmək; 3) ədəbi ictimaiyyəti təşkilatlandırmaqdan ibarət olmuşdur.

Milli müstəqillik, yaxud dövlət müstəqilliyi uğrunda mübarizə prosesində ədəbiyyat adamlarına xüsusi diqqət verməyən 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəlləri respublika (və millət) "rəhbərlər"indən fərqli olaraq Heydər Əliyev Azərbaycanın Prezidenti kimi fəaliyyətə başladığı ilk günlərdən ölkədə ədəbiyyat (və ədəbiyyat adamı) qarşısında yenidən geniş üfqlər açdı və xalqa, millətə bədii təfəkkürlə xidmət etməyin perspektivlərini müəyyənləşdirdi:

1) Azərbaycanın müxtəlif dövrlərdə yaşayıb-yaratmış böyük

söz sənətkarlarının, "Dədə-Qorqud" eposunun dövlət miqyasında təntənəli yubileyləri keçirildi;

2) həm görkəmli ədəbiyyat xidmətləri, həm də ümidverici gənclər dövlət qayğısı ilə əhatə olundular;

3) Azərbaycan yazıçılarının təşkilatlandırılması – Yazıçılar Birliyinin, ədəbi orqanların normal fəaliyyəti üçün şərait yaradıldı.

Azərbaycanın bugünkü ədəbiyyat adamları - Bəxtiyar Vahabzadə, İsa Hüseynov, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Qabil, Nəriman Həsənzadə, Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Fikrət Qocaa...-nin ədəbi şəxsiyyətlərinin formalaşmasında Heydər Əliyevin respublikada yaratmış olduğu mədəni-ideoloji mühitin böyük əhəmiyyəti olduğu heç bir şübhə doğurmur. Və biz cəsarətlə deyə bilərik ki, ədəbiyyatımız Heydər Əliyevdən bütün digər məsələlərdən daha çox milli dövlətçilik təfəkkürü səviyyəsində düşünməyi öyrənmişdir: Qızıl Arslandan, Şah İsmayıldan, Nəriman Nərimanovdan yazanda da bugünkü yazıçının əsas oriyentasiyası məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Ona görə də müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixində əvəzsiz rol oynamaş görkəmli siyasi xadiminin yuxarıda adlarını sadaladığımız böyük yazıçılar tərəfindən bilavasitə obrazının yaradılmamasını onlara (və Azərbaycanın böyük ədəbiyyatına) müəyyən mənada güzəştə getmək mümkündür.

Bununla belə, böyük ədəbiyyatın böyük idealları, böyük qəhrəmanları olmalıdır... Həmin idealları, həmin qəhrəmanları Azərbaycan gerçəkliyi artıq yaratmışdır: biz sözün yalnız müstəzəm mənasında deyil, eyni zamanda məcazi mənasında indiye qədər görmədiyimiz bir dövr yaşayıyıq – bu dövrün epopeyasını yaratmaq üçün ruhən hazır olan nəhəng bir istedad varmı? Ədəbiyyatımızı ikinci, üçüncü... dərəcəli mövzulardan xilas edib "zəmanəmizin dastanını" yaradacaq bir düha – dövrümüzün Səməd Vurğunu mövcuddurmu?..

Azərbaycan ədəbiyyatı Azərbaycan xalqının milli idealları səviyyəsinə qalxmaldır, onun tarixi epos gücündə təzahür etməlidir, Azərbaycan yazıçısı dövrümüzün böyük xarakterini tərənnüm etməklə həm də öz obrazını yaratmalıdır. Etiraf etməliyik

ki, hələlik bu obraz kifayət qədər mükəmməl deyil...

Azərbaycan dövləti onun bilavasitə qurucusunun şəxsində Azərbaycan ədəbiyyatının ideoloji sərbəstliyini təmin edir, lakin onun qarşısına xüsusən bizim gənc ədəbiyyat adamlarının dərindən dərk etməsi həmişə məndə nə isə şübhə doğuran böyük bir mənəvi məsuliyyət qoyur. Milli dövlətçilik təfəkkürü olmayan adam isə böyük yazıçı ola bilməz: "yaradıcı adam hakimiyyətdə müxalifdir" kimi kökündən yanlış, cəfəng bir mülahizəni əlində dəstəvuz edib ağılma gələni yazan "müstəqil yazıçılar" gələcəkdə, etiraf olunacaqlarına o qədər də ümid etməsənlər... Çünki Azərbaycan xalqı bundan sonra dövlət dağdan "qəhrəmanlar"ın deyil, dövlət quranların arxasınca gedəcəkdir. Və insanlara siyasi, mənəvi-ruhi xarəbliq deyil, mükəmməl sosial harmoniya, səliqə-səhman zövq verəcəkdir.

Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin başçılığı ilə tarixdə ilk dəfə milli demokratik dövlət qurur, öz çoxəsrlik ideallarını bütün mükəmməlliyi ilə həyata keçirmək uğrunda mübarizə aparır... Azərbaycan yazıçısı nə edir?..

2003

MÜDRİKLİYİN FƏLSƏFƏSİ, YAXUD FİLOSOFLARIN MÜDRİKİ

Fəlsəfə elmləri doktoru, professor, Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasının müdiri Həmid İmanovun yetmiş beş yaş tamam oldu...

Azərbaycanda fəlsəfə elmləri ilə bu və ya digər səviyyədə məşğul olan elə bir mütəxəssis təsəvvür etmək mümkün deyil ki, onun haçansa ya tələbəsi, ya aspirantı olmamış, ya da bu mütəfəkkir insanın xeyirxahlığından faydalanmamış olsun. Həmid İmanov dünyanın ən universal, ən müdrək elmini sadəcə bir ixtisas fənni kimi mənimsəməmişdir – o, bu idrak-təfəkkür sferasına (miqyasına!) fitri istedadın qarşısızalmıaz inersiyası (enerjis!) ilə gəlmişdir. Və onu az və ya çox dərəcədə tanıyanların, demək olar, hamısı bilir ki, Həmid İmanov ən müxtəlif problemlərə onların ən qeyri-standart, ən ixtiyari təzahürlərində belə ən obyektiv, yaxud ən adekvat təfsir-şərh verməyi bacaran ən münasib çıxış yollarını göstərə bilən təfəkkür sahiblərindən biri, çox hallarda birincisidir.

Həmid Rza oğlu İmanov 1932-ci ildə, müasir Azərbaycan fəlsəfə elminə, ictimai-fəlsəfi təfəkkürünə görkəmli xadimlər vermiş Gədəbəydə dünyaya gəlmişdir. Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin fəlsəfə fakültəsini müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra aspiranturada saxlanılmış, böyük alim-filosof Möhbəli Qasımovun rəhbərliyi altında namizədlik dissertasiyası müdafiə edib Universitetdə müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdır. Sosial fəlsəfə, yaxud cəmiyyət fəlsəfəsi (yaxud da o zamanlar deyildiyi kimi, «tarixi materializm») sahəsində araşdırmalarını ardıcıl bir şəkildə davam etdirən gənc mütəfəkkirin yaradıcılıq tələyinə təsir göstərən ən böyük göstərici onun idrak-düşünce texnologiyalarının öz mənbəyini mənsub olduğu xalqın təbii və

(tükənməz) müdrikiyindən alması, «fəlsəfi mənlıy»ini nə qədər cazibədar görünə də, yad təfəkkür modelləri üzərində qurması idi. Və Həmid İmanovun bu «metafizika»sı imkan verdi ki, o, ən «subyektiv idealizmə»dən ən «vulqar materializmə» qədər ən müxtəlif fəlsəfi cərəyanların, axınların fəvqündə dayana, xalq müdrikiyini müasir fəlsəfenin anlayışları (terminologiyası!) ilə təfsir edə bilsin... Elə ona görədir ki, Kantın, Hegelin, Marksın (və xüsusilə bu gün dəbdə olan filosofların) fikirlərini, müddəalarını əzbərləyib öz «emosional interpretasiya»sında cəmiyyətə təqdim edən «filosof»lardan, fəlsəfə müəllimlərindən fərqli olaraq Həmid İmanov, sözün həqiqi mənasında, bir filosof-mütəfəkkir ömrü yaşamaqda davam edir. Onun üçün həyat bütün mürəkkəbliyi, problemləri ilə hər hansı mükəmməl nəzəriyyədən daha kamil, insan idrakının fəaliyyət meydanı olaraq daha maraqlı, daha cəlbedicidir...

Uzun illərin mücahidələrinə, təhlillərinə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, Həmid İmanovun şəxsiyyətində özünü şəkildə birləşən bir neçə «kompleks» vardır ki, bunlardan yalnız birinin kimdəsə bu mükəmməllikdə olması böyük xoşbəxtlikdir...

Bunlardan birincisi Həmid İmanovun yüksək (və çevik!) intellekti, zəngin praktik və nəzəri informasiyaya əsaslanan səlisi (və hamı üçün anlaşılqılı) məntiqi, ümumidə xüsusi (və əksinə) görmək bacarığı, aydın obrazlar və ya modellərə dayanan fəvqəladə yaddaşdır... Kifayət qədər gənc yaşlarında namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiə edən; respublikanın və keçmiş Sovetlər Birliyinin elmi ictimaiyyəti arasında monoqrafiyaları, məqalələri, dərslikləri ilə böyük nüfuz qazanan; onlarla fəlsəfə elmləri namizədləri və doktorları yetişdirən Həmid İmanov özünün alim-mütəfəkkir-müəllim missiyasını həmişə – həyatının, fəaliyyətinin və yaradıcılığının hər bir mərhələsində şərfəflə yerinə yetirmişdir.

Onun şəxsiyyətində təzahür edən ikinci kompleks ağısaqqallıq, rəhbərlik istedadı, qabiliyyətidir ki, bunu insana tanıy verir – Həmid İmanov artıq neçə on illərdir ki, Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə kafedrasına, müdafiə şuralarına, Universitetdə yaradılmış müxtəlif fəvqəladə komissiyalara ustalıqla başçılıq edir.

Və bir sıra mürəkkəb problemlərin obyektiv həllində, münaqişələrin aradan qaldırılmasında, sağlam elmi-pedaqoji mühitin yaradılmasında onun xidmətləri danılmazdır. Həmid müəllimin bəzən bir kəlmə sözü kifayət edir ki, hər hansı anlaşılmaqlıq, gərginlik ortadan götürülsün, işgüzar, səmimi münasibət bərpa olunsun.

Üçüncüsü (və ən başlıcası!), Həmid İmanov səmimidir, sözün ən geniş mənasında, obyektivdir – əgər belə olmasaydı, onun intellekti kimsəyə lazım gəlməz; ağısaqqallığı bu qədər davamlı (və genişmiqyaslı) olmazdı... Böyük şəxsiyyətlərin səmimiyyəti, hər şeydən əvvəl, özünə, öz həyatına (və maraqlarına!) münasibətdən başlayır; hələ heç kim görməyib ki, Həmid İmanov hər hansı «marağ»ını pərdələmiş, yüz cür donu bürünmüş şəkildə təqdim etsin, yaxud kiminsə konyunktur istəklərini «taleyin hökümü» saysın. O, bu və ya digər subyektiv iradəni müdafiə edə bilər; lakin həmin iradə öz «miqyas»ından çıxarsa, özünü müdafiə əndazəsini keçib kiminsə təbii aurasına müdaxilə etməyə cəsarət edərsə, obyektiv və səmimi müdafiəçisini itirəcəkdir.

Dördüncüsü, Həmid İmanov heç bir təmanna gözləməyən, heç bir əvəz istəməyən dostdur. Və onun üçün dostluğun həddü, mizan-tərəziyi yoxdur... Ona dost əli uzadan, ondan kömək istəyən hər bir kəsə yardım etməyə həmişə hazırdır. Öz yüksək intellekti (və zəkağ orənliyi), uzun illərin təcrübəsi əsasında çox yaxşı bilir ki, ən namərd adama belə edilən yaxşılıq nə zamansa öz təsirini göstərəcəkdir... Ən dözülməzi (və məntiqsiz) odur ki, dostluqdan, yaxud əl tutmaqdan müxtəlif bəhanələrlə imtina edəsən...

Və nəhayət, Həmid İmanov dünyanın ən nikbin mütəfəkkirlərindən biridir... Onu nədənsə şikayətlənən, hansısa problem qarşısında özünü itirən, yaxud xəyal qırıqlığına uğrayan görmək mümkün deyil. O, «Süleymana qalmayan dünya» ilə necə rəftar etməyin yüz üsulu varsa, yüzünü də bilir... Onun hər cür müasir fəlsəfədən kəsərlı olan müdrik «kəndçi təfəkkürü», sağlam «ayrım məntiqi» həmişə ən modern biclikləri belə öz nikbin təmkini ilə tar-mar edir...

Həmid İmanovun çoxkompleksliliyi mənə, hər şeydən əv-

vəl, ağ işığın çoxspektrliliyini xatırladır – sən daxilən mürəkkəb bu işığın təbii (və səmimi!) sadələşməliyü altında yol gedə, mənzil başına çata bilərsən... Və heç zaman ağılına da gəlməz ki, həmin işığa minnətdar olmalısən. Elə biləcəksən ki, o, tanrının işığıdır...

Elə filosoflar, mütəfəkkirlər olmuşlar ki, həyatın mənasını, mündərəcəsini başqalarına – müasirlərinə, yaxud özlərindən sonrakı gələnlərə sözlə, elələri də olmuşlar ki, öz həyat təcrübələri ilə diqtə etmişlər. Həmid İmanov həyat (əslində, həyatının!) filosofudur; o nə təcrübə aparmışdırsa, məhz öz üzərində aparmışdır, heç zaman, heç kimi incitməmişdir...

Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin yubileyi günlərində professor Həmid İmanovu Respublikanın «Şöhrət» ordeni ilə təltif etməklə onun əməyinə, intellektinə yüksək qiymət vermişdir. Bu, tarixi bir mükafat, ümummilli bir dəyərləndirmə idi... Və mən əminəm ki, Həmid İmanov dünən, bu gün hansı enerji və müdriklik ilə fəaliyyət göstərmişsə, sabah da, o biri gün də həmin (və bəlkə də, daha artıq) enerji (və müdriklik) ilə fəaliyyət göstərəcəkdir.

2007

H.İMANOV, A.ƏHƏDOVUN «ORTA ƏSR İSLAM ŞƏRQİNDƏ FƏLSƏFİ FİKİR» KİTABINA ÖN SÖZ

Müəlliflərin təvazökarlıqla etiraf etdikləri kimi, bu kitab Şərq islam fəlsəfəsi barədə orijinal tədqiqat əsəri olmaq iddiasında deyil... Lakin Şərq islam fəlsəfəsi hələ indiyə qədər Azərbaycanda bir kitabda, yaxud dərslikdə bu həcmdə (və keyfiyyətdə!) öz əksini tapmamışdır. Kifayət qədər fəlsəfi düşüncə potensialı olan bir məmləkətdə (Azərbaycanda!) Şərq islam fəlsəfəsi probleminə marağın o qədər də yüksək olmaması (və ya son bir neçə on ildə oyanması) həmin məmləkətin məcburən yaşamış olduğu məlum dövrün qeyri-fəlsəfi mühiti ilə izah edilə bilər, zənnindəyik.

Şübhəsiz, Şərq islam fəlsəfəsinin problemləri ilə məşğul olan tədqiqatçıların qarşısında duran birinci həlli çətin məsələ həmin fəlsəfənin sərhədlərinin, yaxud hüdudunun az-çox mü-kəmməl şəkildə müəyyən edilməsindən ibarətdir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Şərq islam fəlsəfəsi nə qədər geniş coğrafiyanı, nə qədər müxtəlif etnosların, xalqların təfəkkür imkanlarını, nə qədər böyük bir dövrü əhatə etsə də, məsələn, qədim Şərq fəlsəfəsindən fərqli olaraq, məzmunca bütöv bir hadisədir. «Müsəlman intibahı»nın (Adam Mets) məhsulu kimi özünəməxsus təşəkkül, təkamül və tənəzzül mərhələləri keçirmiş Şərq islam fəlsəfəsinin tarixi ilə ötrə tanışlıq da bunun məhz bu cür olduğunu təsdiq edir.

İkinci çətin məsələ Şərq islam fəlsəfəsini izah-şərh edə biləcək müvafiq fəlsəfi anlayışlar sistemini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir ki, həmin məsələnin ən azı iki tərəfi mövcuddur: birincisi – Şərq islam filosoflarının (xüsusilə əl-Qəzali, əl-Fərabəi, əl-Kindi, İbn Sina kimi nüfuzlu müəlliflərin) əsərində işlənmiş

ənənəvi anlayışların müəyyənləşdirilməsi; ikincisi – həmin anlayışların müasir fəlsəfi təfəkkür mövqeyindəndir. Yəni faktiki olaraq, bugünkü filosofun, yaxud fəlsəfə tarixçisinin orta əsrlər islam filosofları ilə anormal «ünsiyyət»...»

Və nəhayət, üçüncü məsələ ondan ibarətdir ki, Şərq islam fəlsəfəsi həm təşəkkül, həm təkamül, həm də tənəzzül dövründə dünyanın müxtəlif fəlsəfi sistemləri ilə əlaqədə olduğundan onu (Şərq islam fəlsəfəsini) sklektikadan, orta əsrlərin fikir-ideologiya surroqatından «təmizləmək» olduqca çətin, bir sıra hallarda isə, demək olar ki, qeyri-mümkündür.

...Əlbəttə, biz o fikirdə deyilik ki, müəlliflər yuxarıda haqqında bəhs etdiyimiz çətinliklərin öhdəsindən tamamilə gəlmiş, Şərq islam fəlsəfəsinin bu mühüm problemlərini həll etmişlər. Lakin tam əminliklə deyə bilərik ki, həmin problemlər kitabda ya bilavasitə, ya da dolayısı ilə qoyulmuş, müxtəlif fəlsəfi cərəyanların, mülahizələrin təhlili prosesində onlara müəyyən münasibət ifadə edilmişdir. Bu mənada müəlliflər ayrı-ayrı Şərq islam filosoflarının yaradıcılığını, yaxud ayrı-ayrı fəlsəfi cərəyanların məzmununu şərh etmək üçün kifayətlənmiş, aşağıdakı olduqca mürəkkəb məsələlər ətrafında ciddi ümumiləşdirmələr aparmışlar:

– İslam Şərqində fəlsəfi fikrin təşəkkülü, onun əsas mənbələri, ortodoksal islam sxolastikasının (kəlam) mahiyyəti;

– Şərq islam fəlsəfəsinin tarixi məzmunu, Şərq islam xalqlarının mentaliteti, mitologiyası, etnik dünyagörüşü, xüsusilə islam ilahiyətçiliyi ilə əlaqəsi;

– İslam Şərqində fəlsəfi fikrin əsas cərəyanları (islam peripatetizmi, islam neoplatonçuluğu, islam panteizmi, sufizm və s.), onların mahiyyəti, qarşılıqlı münasibətləri, sklektikası;

– Şərq islam fəlsəfəsinin dünya fəlsəfəsi kontekstində təhlilə cəhd olunması və s.

– Müəlliflərin tamamilə doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, «müsləman xalqların fəlsəfəsinin beşiyi başında islam durmuş», «bu fəlsəfə dini problemlərin araşdırılması zəminində təşəkkül tapmışdır»...Və müəlliflər həmin mülahizənin doğruluğunu sübut etmək üçün ilk növbədə ortodoksal islam sxolastikasına – kəlama müraciət edirlər. Həqiqətən kəlam sistemi dini ehkamların

dərkinə (idraka!) əsaslanmaqla ilahiyəti (dini) fəlsəfiləşdirmiş, «dini təməl» üzərində zəkannın aparıcı mövqeyini təmin etmişdir. Sxolastik ehkamların müzakirəsi islam ilahiyətçisini islam filosofuna çevirmişdir.

Ümumiyyətlə, Şərq islam fəlsəfəsinin xarakterinin müəyyənlişməsinə islam dininin əhəmiyyətli rolu özünü aşağıdakı baxımlardan göstərir:

a) İudaizm, buddizm və xristianlıqdan fərqli olaraq islam dünyanın daha ağıllı dövründə, yəni zəkannın (fəlsəfənin) ibtidai inamları, mitologiyaları sıxışdırıldığı bir dövrdə formalaşdığına görə əvvəlki dünya dinlərindən daha çox fəlsəfi olmuşdur;

b) islam həm təşəkkül-formalaxıma, həm də yayılma-mənimlənmə (ictimai şüura yiyələnmə) prosesində əvvəlki dinlərin, dünyagörüşlərin progressiv təsirini öz üzərində hiss etdiyi üçün dünyaya həmin dinlərdən, dünyagörüşlərdən daha çox aqıq olmuş, fikir plüralizminə kifayət qədər geniş imkan vermişdir;

c) müxtəlif etnik mənşəyə, etnopsixologiya və etnik dünyagörüşlərinə mənsub xalqlar (ərəblər, farslar, türklər və s.) tərəfindən bir neçə əsr ərzində (və islama qədərki zəngin düşüncə mədəniyyəti əsasında!) qəbul edilən islam istər-istəməz çəvik təfəkkür mühitləri ilə hesablaşmalı olmuşdur...

Bütün bunlar isə o deməkdir ki, islam dini orta əsrlər Şərq islam fəlsəfəsi, onun təkamülü, müxtəlif cərəyanların formalaşması üçün, məsələn, xristianlıqla heç cürə müqayisə olunmayacaq qədər, mübit şərait yaratmışdır.

...Müəlliflər bu və buna bənzər məsələlərdən ətraflı bəhs etmiş, bir sıra hallarda mübahisəli mülahizələr söyləməkdən də çəkinməmişlər.

Və nəticə etibarilə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycanda sosial fəlsəfə üzrə iki görkəmli mütəxəssisin (əlavə edək ki, orta əsrlər Şərq islam fəlsəfəsi, əsasən sosial fəlsəfədir) – prof. Həmid İmanov və prof. Abdulla Əhədovun (o həm də islamşünasdır) hazırladıqları kitab-dərslik yalnız bu sahə ilə maraqlananlar üçün dəyərli vəsait olaraq qalmaq deyil. Həm də daha mükəmməl vəsaitlərin yaranmasına təkan verəcəkdir.

«SƏN QƏLƏM RÜSTƏMİSƏN»...

... Mən bu görüşə lap çoxdan daxili bir ehtiyac hiss edirdim, - jurnalistin bəxti heç də həmişə gətirmir, bəzən olduqca maraqsız adamlarla söhbət etməli və həmin söhbətin «mavraqlı çıxmasına» çalışmalı olursan, - məşhur şərqşünas, professor Rüstəm Əliyevlə görüşə ürayimin istəyi ilə getdim.

Söhbətin üçüncü iştirakçısını, necə deyirlər, tanrının özü yetirdi. Professor Rüstəm Əliyevin aspirantu – onun qüvvətli və zəif cəhətlərini yaxşı bilən dostum Məsiğa Məhəmmədi mənə yoldaşlıq etdi.

Rüstəm müəllim evdə tək idi, bizi gözləyirdi... Gözləyirdi deyəndə xüsusi hazırlıq görməmişdi, lazım olan materialları da sonradan axtarmalı oldu, çoxunu da heç tapmadı, - hələ yaxşı ki, Məsiğa orada idi... Mənə elə gəldi ki, Rüstəm müəllim ümumiyyətlə, heç bir işə xüsusi şəkildə hazırlanmış, hər işi təbii gedişlə – improvizasiya ilə görür: mən bunun məqbul, yaxud qeyri-məqbul olduğunu deyə bilmərəm, amma onun hərəkətlərinə də, söhbətinə də məftun olmuşdum. Hər şeydə təbii idi... Və mən fikirləşdim ki, milli intellekt bu cür adamların beyində yaranır, sonra isə cəmiyyətə yayılır-sistemə salınır, mənimsənilir.

Etirazımıza baxmayaraq, bizə çay gətirdi. Lakin çayın necə dəmləndiyini bilmədim, çünki dərhal maraqlı söhbət başlandı. Hər şey yaddan çıxdı...

– Rüstəm müəllim, Sizinlə söhbət etmək mənim üçün nə qədər maraqlıdırsa, o qədər də çətindir, - təkcə ona görə yox ki, nəhəng tədqiqatçısınız, həm də ona görə ki, Sizin şəxsiyyətiniz bir növ əfsanəvidir: adınızın ətrafında çoxlu söz-söhbət dolur.

Ümumiyyətlə, gözəl qadınlar və istedadlı kişilər barədə hər söz danışılır...

– Nə deyim... Ömürdür də yaşayırsınız: hərə bir cür yaşayırsınız...

«Tərcümeyi-hal»dan sətirlər: Rüstəm Əliyev 1929-cu ildə Şamaxor rayonunun Morul kəndində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra, 1946-cı ildə Bakıya gəlib ADU-nun şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olmuşdur. Bir il oxuyub Leningrad universitetinə keçmiş və 1951-ci ildə oranı bitirmişdir. Üç il həmin universitetin İran filologiyası kafedrasında aspirant olmuş, 1955-ci ildə «Gülüstan»ın tənqidi mətni» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Bir il SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutu Leningrad bölməsində işləyib, sonra Y. E. Bertelsin dəvəti ilə Moskvaya, əsas instituta keçmişdir. 1972-ci ilə qədər orada əvvəl kiçik, sonra baş elmi işçi və nəhayət, mətşünaslıq bölməsinin müdiri işləmişdir. 1968-ci ildə isə «Sədinin yaradıcılıq irsinin bərpası problemi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir.

1959, 1960 və 1963-cü illərdə Misirdə, 1960-cı ildə İraq, Suriya və Tunisdə, 1963-cü ildə Hindistanda, 1966-cı ildə Mərakeşdə, 1964, 1966, 1968, 1969-cu illərdə İranda olmuşdur. 1965-ci ildə ABŞ-ın səkkiz universitetində beş ay mühazirə oxumuşdur.

1972-1980-ci illərdə Azərbaycan SSR EA Əlyazmalar Fondunda baş elmi işçi, şöbə müdiri, 1980-1983-cü illərdə Ədəbiyyat İnstitutunda nizamşünaslıq şöbəsinin müdiri işləmişdir. 1983-cü ildən indiyə qədər Şərqşünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsinə rəhbərlik edir.

– Azərbaycanda Sizi qəzet, jurnal məqalələrinizə görə, yaxud bu və ya digər məcmuədə haqqınızda yazılmış tənqidi yazılara görə tanıyırlar, ancaq Sizin çoxlu kitablarınız nəşr olunmuşdur, - etiraz etməirsinizsə söhbəti bu yöndən salaq...

– Nə olar... Birinci az-çox əməyim olan kitab - «Ərəb müntəxəbatı» hələ Leningradda tələb olarkən çıxdı. Kitab İ.Y. Kraçkovskinin redaktəsi ilə nəşr olunmuşdu. Sonralar Moskvada, Tehrandə, Bakıda kitabların nəşr olundu. Ümu-

mıyyətlə, Firdovsi, Ö.Xəyyam, N.Gəncəvi, Sədi, Ə.Cami, M.Füzuli ilə əlaqədar kitablarım var. Hansını deyim...

1970-ci ildə iki akademik və bir müxbir üzvün, o cümlədən SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutununun direktoru, akademik B.Q.Qafurovun imzası ilə SSRİ EA kadrlar idarəsinə Təqdimatdan sətirlər: «SSRİ Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlüyünə (akademikliyə) və müxbir üzvlüyünə namizədlərin irəli sürülməsinin hazırkı gedişi ilə əlaqədar olaraq dil və ədəbiyyat bölməsinin SSRİ EA müxbir üzvü (ədəbiyyatşünaslıq üzvrə) vokant yerinə böyük sovet ədəbiyyatşünas-şərqsünası, SSRİ EA Şərqsünaslıq İnstitutu mətnşünaslıq bölməsinin müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor Rüstəm Musa oğlu Əliyevin namizədliyini təqdim edirək.

R.M.Əliyev bizim institutda 1954-cü ildən işləyir. O, İran, ərəb və türk filologiyası sahəsində böyük mütəxəssisdir, sovet şərqsünaslığına mühüm elmi nailiyyətlər gətirmişdir. Professor Əliyevin yetmişdən çox elmi işi çap olunmuşdur. Onların arasında məşhur «Şahnamə» epopeyasının üç cildədən ibarət (IV, V, VIII cildlər, 100 ç.v.-dən yuxarı) tənqidi mətni, Sədinin «Gülüstan»ın (45 ç.v.) tənqidi mətni, tərcüməsi və tənqidi, «Sədinamə»nin tənqidi mətni və tənqidi (40 ç.v.), böyük Azərbaycan klassiki Füzulinin poetik irsinin tərcüməsi, tənqidi və nəşri və sair kimi kapital işlər vardır. Professor R.M.Əliyevin bu və başqa işləri təkcə bizim ölkədə yox, xaricdə də etiraf olunur. Onun iyirmidən çox elmi işi, o cümlədən böyük həcmli «Sədinamə» monoqrafiyası İran, ABŞ, Suriya, Fransa, Rumıniya, Mərakeş, Nollandiya və başqa ölkələrdə yayılmışdır.

– *İranla bağlı xatirələriniz, - Siz orada görkəmli sovet şəqşünası kimi məşhursunuz, görəkli işlər görmüşünüz. Hansı işlərinizi daha uğurlu sayırsınız?..*

– *İrana əsasən özümü sınamaq üçün getmişdim: Sədinin «Bustan»ını çox görkəmli yerli mütəxəssislər çapa hazırlamışdılar. Təzə gedəndə mənə Mane olmaq istəyənlər də tapıldı, amma bir şey çıxmadı... Dedim, görüm türk təfəkkürü klassik Şərq mədəniyyətini yaratmaq və şərh etmək sahəsindəki orta əsrlərə məxsus səviyyəsinə yeni dövrədə necə mühafizə edir...*

– *Və yəqin gördünüz ki, pis mühafizə eləmir...*

– *...Daha uğurlu işim ondan ibarət oldu ki, Şəhriyarı kəşf etdim.*

1964-cü ildə İranda birinci dəfə olanda «Heydərbabaya salam»ın burada necə geniş yayıldığını gördüm, amma nə onda, nə də 1966-cı ildə şairlə görüşə bilmədim. Tehranda yaşayırdım, azərbaycanlı olduğuma görə Təbrizə buraxmırdılar. 1968-ci ildə – üçüncü gəlişimdə Təbriz universitetində mühazirə oxumaq üçün icazə aldım, həmin il şairi yenə görə bilmədim.

Şəhriyarla 1969-cu ildə Tehranda Səhəndin evində görüşdük, onda onun 65 yaşı var idi. Görüşə cavan arvadı və uşaqları ilə birlikdə gəlmişdi. Mən bu görüşdə keçirdiyim hissləri hər dəfə xatırlaya bilmirəm, çətindir... «Azərbaycan» jurnalında bu barədə təfəsilatı ilə yazmışam.

– *Elə həmin yazıdan məlum olur ki, Siz təkcə Şəhriyar və Səhəndlə deyil, Həbib Sahir, Salamullah Cavid, Savalan, Fərzanə, Cavad Heyət, Sabahı kimi alim və yazıçılarla həmsöhbət olmuşunuz. Şəhriyar, Səhənd Sizə gözəl seirilər həsr etmişlər.*

– *Mən İranda istedadlı və səmimi dostlar arasında idim. O günləri unutmaq mümkün deyil. İrandan qayıdanda...*

İrandan qayıdanda R.Əliyevin sözü həqiqi mənasında qeyli-çallı günləri başladı: onu yerli-yersiz təqib etdilər, düşmənləri fəallaşdı, dostları azaldı.

– *İrandan qayıdanda mənə xidmətimə görə həтта nə hədiyyə vermişdilər, əlimdən aldılar, birçə saatım qalmışdı, onu da uğurlatdım. Görünür, qismət deyilmiş.*

Bunu zarafatla dedi...

Rüstəm müəllim yaman gündə onu tərək etməmiş dostlarını xatırladı.

Sən qələm Rüstəmisen,

Can sənə qurban, Rüstəm!- deyən Şəhriyar isə uzaqlarda idi. ses çatmırdı, ün yetmədi.

«Təqdimat»dan sətirlər: «R.M.Əliyevin elmi marağının başqa bir tərəfini fars, ərəb və türk poeziyasının stilistik tənqidi təşkil edir. O, şərqsünaslıq, şeirin ritmik təşkili, fars poeziyasında

əruzun təkamülü və müasir vəziyyətinə dair bir neçə iş yazıb çap etdirmişdir. Həmin əsərlər sonralar ingilis, fars və sair dillərə tərcümə olunub Fransa, İran və Hindistanda nəşr olunmuşdur.

Öz elmi fəaliyyətinin lap başlanğıcından R.M.Əliyev yoldaş fars- tacik ədəbiyyatı tarixi məsələləri ilə də məşğuldur.

70-ci illərin sonu, 80-ci illərin əvvəllərində R.Əliyevin nizamışünaslığa dair tədqiqatları respublikamızda ədəbi- mədəni prosesə az qala ton veriridi. O zaman mən universitetin filologiya fakültəsinin tələbəsi idim və R.Əliyevin nizamışünaslıqla bağlı əsərlərinin nə qədər sürətlə yayıldığını görürdüm.

– Rüstəm müəllim, nizamışünaslığın müasir vəziyyəti Sizi qane edirmi, - şairin (ümumən Nizami yaradıcılığının) etnik mənsubiyyəti ilə əlaqədar problemləri həll olunmuş hesab edirsinizmi? Nizamışünaslıqdakı məlum və məşhur stereotiplər necə aradan qaldırılır? Şairin qarşından gələn yubileyinə hazırlıq işi necə gedir?

– Hazırlıq işi pis başlamamışdır, amma görək necə gedəcək... Nizamışünaslıq – elmdir. Elmdə də stereotiplər həmişə olur. Hər şey tədqiqatın hazırkı gedişindən asılıdır. Tədqiqat görək sözün həqiqi mənasında professional tədqiqatçı – nizamışünas tərəfindən aparılsın. İndi hamı nizamışünas olub-şairi orijinaldan oxuyan da, heç bir dizi bilməyən də Nizami-dən yazır. Əslində Azərbaycanda nizamışünaslığa dair ədəbiyyatın böyük bir hissəsini elmə dəxli olmayan yarı filoloji, yarı sosioloji, yarı nə bilim, nə yazılar təşkil edir. Nizami dahi sənətkardır və ondan onun qüdrətini, Şərq və dünya ədəbiyyatındakı yerini dərk edən adamlar yazmalıdırlar... Mənim «Nizami Gəncəvi» adlı очерkim nəşr olunub, - orada yazmışam ki, Nizami antik tarixi və onun müsəlman Şərqi-dəki izahını çox gözəl bilirdi. Makedoniyalı İskəndərin Feyləqün-sün deyil, Filippin oğlu olması və eramızdan əvvəl 321-ci ildə vəfat etməsi haqqında onun dəqiq məlumatı var idi. O anlayırdı ki, bədii həqiqəti tarixi həqiqətdən ayırmaq qabiliyyəti olmayan kəmsavad xələfləri onu tarixi çətdirməkdə təqsirləndirə bilərlər. Ona görə də bədii olanla tarixi olanı sistemli şəkildə əlaqələndirir – simmetriyanı gözləyir... «Kəmsavad

xələflər» deyəndə Nizami «Xəmsə»-sini ancaq bədii material hesab edən bir sıra tarixçiləri nəzərdə tuturam – belələrinə mən çox rast gəlmişəm.

Milli mənsubiyyət məsələsinə gəldikdə N.Gəncəvi azərbaycanlıdır, Azərbaycan türküdür. Əsərlərində buna döndənmə işarələr edir. Nizami ilə Afaq ümumtürk dilinin yaxın dialektlərində danışdırlar – Nizami oğuz, Afaq isə qırpaq tayfasından idi. Nizami farsca yazmaqla həm mövcud ədəbi normaya riayət edirdi, həm də türkün hər hansı dildə böyük sənət əsəri yaratmaq imkanını olduğunu göstərirdi. Nizamının hansı dildə yazmasına baxmayaraq onun dühası bütünlüklə öz xalqına mənsubdur.

«Sirlər xəznəsi»ndə təhqir olunmuş qarı Sultan Səncərə gör nə deyir: «Türklərin dövləti ona görə ucalmışdı ki, ədalət və insafı dünyanı idarə edirdilər. Sənsə zülmkarlıqdan həzz alırsan. Odur ki, sən türk deyil, hind oğrularındansan».

– Rüstəm müəllim, görünür, bundan böyük təhqir yoxdur ki, Sultan Səncərə, yəni türkə deyəsən ki, «sən türk deyilsən...» Və heç şübhəsiz, həmin məqamı diqqət mərkəzinə çəkməklə Nizami türklük psixologiyasını ifadə etmiş olur. Müvafiq məqamlara «Kitabi-Dədə Qorqud»da da təsadüf edilir.

– ... Lakin Nizami yaradıcılığının etnik mənsubiyyəti məsələsinin hərtərəfli tədqiqindən bəhs etmək hələ tezdir – dil mühüm faktordur: türk dühasının fars «cildindəki» təzahürünün problem tərəfləri var, tədqiqatçı qarşısına bu istiqamətdə çoxlu suallar çıxır.

Onu da deyim ki, Nizami adına institutla yanaşı, Nizami institutu da lazımdır – Nizamini sözün həqiqi mənasında öyrənmək üçün.

Ürəyimdən qərribə hissələr keçdi. İstədim ki, Rüstəm müəllimi olduqca mübahisəli bir məsələ ətrafında fikir döyüşünə çəkim: nə gizlədim, «Xəmsə» mədəniyyəti ilə «Oğuznamə» mədəniyyəti arasında hansı genetik, yaxud tipoloji əlaqələrin olduğunu soruşacağdım. Yəqin ki, Rüstəm müəllim bu istiqamətdə söhbətə hazır olmadığı üçün azı beş daqiqə mənim «sərhimə» qu-laq asmalı olacaqdı, bu da «özünü-təsdiq» üçün mənə kifayət idi.

Lakin gözüm divar boyu düzülmüş kitablar arasında «Şahnamə»yə sataşdı və nədənsə ağıma gəldi ki, Rüstəm müəllim bizimlə söhbətə məşhur Rüstəm Zal kimi gücünün ancaq yarısını sərf edir, tən yarısından hələ istifadə etmir, - onu çətinə salmaq fikrindən vaz keçdim...

«Təqdimat»dan sətirler... «R.M.Əliyev yoldaş sovet şərqşünaslıq elmini dəfələrlə xarici ölkələrin böyük universitet və elmi təşkilatlarında təmsil etmişdir... İran, ərəb və türk filologiyasına, islamşünaslığa dair fars, ərəb və ingilis dillərində mühazirələr oxumuşdur...».

Lakin R.Əliyev SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilmədi, - yaşlı həmkarlarından birinin xahişi ilə onun xeyrinə öz namizədliyini geri götürdü...

– *Söhbətimizin sonunda klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının (ümumən filologiyasının) tədqiqinin hazırkı vəziyyəti barədə Sizin mülahizələrinizi eşitmək istərdim... Nədə qabağa getmişik, nədə geri qalıq? Hansı perspektivləri görürsünüz? Və nəhayət, klassik Şərq filologiyası ilə məşğul olan gənc mütəxəssislərə sözlünüz...*

– *Hazırkı vəziyyət qətiyyəq qənaətləndirici deyil: ərəb, fars, türk dillərini bilən gənclərin çoxu ədəbiyyatın problemlərindən uzaqdır. Mənbələrlə işləməyi bacaran tədqiqatçılarımız barmaqda saymaq olar. Halbuki klassik filologiya bilavasitə mənbə üzərindəki tədqiqatdan ibarətdir, nağl danışmaq vaxtı keçib.*

Mən özümü Avropa şərqşünaslıq məktəbinin yetirməsi hesab edirəm: bu məktəbin prinsipləri var – saxtakarlıq etmək, ağına-bozuna baxmadan, mətləbləri bir-birinə qarışdırmaq olmaz hər mülahizənin arxasında konkret fakt dayanmalıdır. 20-30-cu illərdə Azərbaycanda həmin məktəb güclü idi. Əhməd bəy Ağayev, Bəkir Çobanzadə kimi tədqiqatçılar fəaliyyət göstərirdilər. Repressiya dövründə ənənələr məhv edildi, əlaqə qırıldı... A.A.Freyman, İ.Y.Kraçkovski, V.V.Struve mənim müəllimlərim olublar. Ona görə də öz yarıvətənləyimi, təvazökarlıqdan kənar da olsa, 20-30-cu illər Azərbaycan şərqşünaslığının davamı hesab edirəm.

Bizdə filologiya hazırda sinfi mübarizə meydanına çevrilib, mətləb qalıb bir tərəfdə, sözbə həssaslıq unudulub, əvəzində bu və ya digər əsərdə «inqilabi əhval-ruhiyyə» axtarıq və tapanda sevinirik... Elə şərqşünaslar var ki, «danos» yazmağın poetikasını Şərq ədəbiyyatının poetikasından yaxşı mənimsəyiblər...

Gənclərə ümidim çoxdur – mənbəşünaslıq, Şərq ədəbiyyatları, nizamişünaslıqla məşğul olan istedadlı tələbələrə az olsa da, var. Tanrı onlara kömək olsun... Öyrənməyin bir cə yolu var: o da öyrənməkdən ibarətdir. Gənclərə sözbə budur... Bizə hər sahədə olduğu kimi, şərqşünaslıqda da mütəxəssislər, qeyrətli və qabiliyyətli adamlar lazımdır. Nizami Gəncəvi demişkən, yarımçıqlardan, kəmsavadlardan nə çıxacaq...

Ev sahibi ilə xudahafizləşib bir daha görüşmək arzusu ilə onu tərk etdik.

Pilləkənləri düşə-düşə Məsiqəyə fikir verirdim və nədənsə onun görünüşündə, yerləşində, danışıqda elmi rəhbərinə uyğun cəhətlər tapmağa çalışırdım.

Əlaqələr gərəq qırılmasın.

ELM DƏRYASI

Mən dünya şöhrətli şərqşünas, professor Rüstəm Əliyev haqqında birinci məqələmi onun vaxtsız vəfatından beş il əvvəl yazmışam. Böyük alim artıq on ildir ki, aramızda yoxdur... Kim Rüstəm müəllimi birçə dəfə görübse, onun hər hansı dildə olursa-olsun danışıqına, söhbətinə yalnız birçə dəfə qulaq asıbsa, onu unuda bilməz, onun çəvik obrazını, uşaq təbəssümünü kimi səmimi, oynaq təbəssümünü, sirayətədi baxışlarını yaddan çıxara bilməz. Rüstəm Əliyev od parçası idi... Etiraf edirəm ki, mən onu dinləyəndə, oxuyanda həmişə elə bil təfəkkürün hərarətini hiss etmişəm, geniş məlumatın, möhtəşəm məntiqinin özünə əminlikdən irəli gələn sərbəst davranışının həmişə aludəçisi olmuşam. Vəfatından keçən on ildə Rüstəm müəllimi dəfələrlə xatırlamışam, ondan öyrənməyən, onun tələbəsi olmayan, bu və ya digər şəkildə onun məktəbini keçməyən adamı mən sözün böyük mənasında şərqşünas hesab edə bilmərəm. Çünki Rüstəm Əliyev köhnə sovetlər ittifaqında, bəlkə də bütün dünyada şərqşünaslığı (xüsusilə onun praktik sahələrini) o zamana qədər görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmış, müasir şərqşünaslığın yeni fəaliyyət üfqiqlərini müəyyən etmişdi.

... Onu təvəzökar adlandırmaq olmazdı, hətta bir qədər də özündən razı idi. Və buna onun haqqı var idi. Ona görə ki, qazandıqı uğurların hamısı özünə məxsus idi. Hamısı parlaq, qeyri-adi, sünilikdən uzaq idi. Və hamısı böyük istedadla yanaşı, möhtəşəm zəhmətin nəticəsi idi.

Rüstəm Əliyev 1929-cu il yanvarın 13-də Şəmkir rayonunun Morul kəndində dünyaya gəlmiş, həmin kənddə dahi Nizaminin adını daşıyan orta məktəbi bitirmişdi. Mən əminəm ki, onun gələcəkdə böyük nizamişünas olmasına oxuduğu məktəbin məhz Nizaminin adını daşması müəyyən təkan vermişdisə, fars dilini

dərindən öyrənməsinə də Nizaminin fars dilində yazması səbəb olmuşdu. Orta məktəbi bitirib 1946-cı ildə Bakıya gəlir, universitetin şərqşünaslıq fakültəsinə daxil olur. Lakin bir il sonra imtahan verib Leningrad Dövlət Universitetinin şərəfli tarixi olan şərqşünaslıq fakültəsinə girir.

Rus dilini demək olar ki, bilməyən kənd uşağı Leningradda təhsilə başladığı bir neçə il ərzində görünməmiş bir sürətlə rus, fars, ərəb, ingilis dillərini mükəmməl şəkildə öyrənir. Yalnız Şərq dünyasının deyil, Qərbin də ədəbiyyatını, tarixini, fəlsəfəsini mütaliə edib kifayət qədər dərindən mənimsəyir. Universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra Leningrad elmi tədqiqatla məşğul olur. 1954-cü ildə Sədinin «Gülüstən» əsərinin tənqidi mətni» mövzusunda namizadlıq dissertasiyası müdafiə edir, bir il sonra isə Moskva dövlət olunub, SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunda elmi tədqiqat işlərini davam etdirir. Bir tərəfdən dünya şərqşünaslığının tarixini öyrənir, digər tərəfdən də yerli məqalələr yazıb dünyanın müxtəlif ölkələrində dərc etdirir, eyni zamanda bir sıra məmləkətlərə elmi ezamiyyətlərə gedir, 1964-cü ildə Tehran Universitetində, 1965-ci ildə ABŞ-ın Harvard universitetində fars və ingilis dillərində mühazirələr oxuyur.

Rüstəm Əliyev 1968-ci ildə «Sədi Şirazinin poetik irsinin bərpası problemi» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdikdən sonra şöhrəti daha da artır. O, böyük şərqşünas- alim kimi dünyanın nüfuzlu elm mərkəzlərinə dəvət olunur. Misirdə, Pakistanda, İraqda, Hindistanda, Tunisdə, İranda, Türkiyədə, Fransada, İngiltərədə müxtəlif dillərdə yüksək elmi-nəzəri səviyyədə mühazirələr oxuyur, elmi tədqiqat işləri aparır, həmin ölkələrin, ümumən dünyanın böyük şərqşünasları, elm xadimləri, dövlət adamları, yazıçıları, sənətkarları ilə həmsöhbət olur. Və məhz həmin illərdə Rüstəm müəllim böyük şiar, bu gün Azərbaycanın həm Cənubunda, həm də Şimalında artıq demək olar ki, hamının tanıdığı (o zaman isə hələ o qədər də məşhur olmayan) ustad Şəhriyarla görüşür. Bu görüşlərin nəticəsi olaraq Şəhriyarın aşağıdakı həyəcanlı misraları yaranır:

*Yatsın yava gözlər, hələlik bəxti oyatdım,
El arxama çatdıqda qəmi, qüssəni atdım,
Qardaş, səni tapdıqda dərin arzuma çatdım,
Sanki Bakını, Gəncəni verdin mənə qardaş,
Tapdım elimi, arxamı, qurban sənə, qardaş.*

*Sən təhvil alırsan məni, qardaş da sınırsan,
Minlər yad içində məni görcək də tanırsan,
Qəlbimdə, dilimdə nə sözüm varsa, qanırsan.
Rüstəm, Bakıdan söylə mənə, can sənə qurban,
Təbriz sənə layiq nodi, Tehran sənə qurban...*

60-cı illər, xüsusilə həmin onilliyin ikinci yarısı şərqşünaslıqda əgər belə demək mümkündürsə, Rüstəm Əliyev mərhələsi idi – işlədiyi SSRİ EA Şərqşünaslıq İnstitutunda onun namizədliyi SSRİ EA-nın müxbir üzvlüyünə hazırlanırdı, onu qiymətləndirirdilər, onunla hesablaşırdılar, o isə özünə bərabər bir şərqşünas-mətnşünas, yaxud geniş profilli şərqşünas-mütəxəssis görmürdü. Həm türkologiya, həm iranşünaslıq, həm də ərəbşünaslıq sahəsində araşdırmalar aparır, nüfuzlu söz deyirdi.

... Əlbəttə, belə gədə bilməzdi. Qabağından yeməyən, diplomatiyadan uzaq, daha çox elminə güvənən bir türk azərbaycanlı nə qədər böyük elm adamı olsa da, Moskvada davam getirə bilməzdi. Rüstəm Əliyev sərbəst davranmağın cəzasını çəkdi, özü də bütün amansızlığı ilə çəkdi.

1971-ci ildə Moskvadan Bakıya qayıdıb əvvəl Azərbaycan EA Əlyazmalar Fondunda ərəb əlyazmaları şöbəsinin, sonra bir neçə il Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda nizamişünaslıq şöbəsinin müdiri, daha sonra isə Şərqşünaslıq İnstitutunda İran, ərəb, türk filologiyası şöbəsinin müdiri oldu. Həmin vəzifələrdə çalışdığı illərdə Rüstəm Əliyev Azərbaycan şərqşünalığı, xüsusilə nizamişünaslıq üçün böyük işlər gördü, fələyin zərbələrindən zəbun olmadı, özündə yalnız yaşamağa deyil, mənsub olduğu xalq üçün yazıb-yaratmağa, mütəxəssislər hazırlamağa güc tapdı. Lakin eyni zamanda kədərli, küskün günlər də yaşadı ki, bunu hər necə olsa demək lazımdır.

Rüstəm Əliyevin özü danışdığı ki, Bakıdakı kəmsavad həm-

karlarım mənim çətin vəziyyətimdən istifadə edib üstümə ayaq alanda Təbrizdən ustad Şəhriyarın təskinlik verən səsini eşidir, ürəklənirdim:

*Bir xəbər çatdı mənə Nuhi-nəbi qarğıçı tək,
İçərimdə biləsən qopdu nə tufan, Rüstəm!
Yandı bir ləhzədə xirman kimi arzum, ümidim,
Canım ol yangıda yandıqca dedim «Can, Rüstəm!»*

*...Hizbi-şeytandan olan qoy səni ixrac eləsin,
Başda yazmış səni öz hizbinə Rəhman, Rüstəm!»*

Şəhriyar həmin şeirində dara düşmüş dostuna «sən qələm Rüstəməsin, can sənə qurban, Rüstəm!» - deyər müraciət edir, onu sınımağa, mərdanə dayanmağa çağırır.

Əlbəttə, başına gələnlər Rüstəm müəllimi sındırmadı, ancaq onun həyatında, yaradıcılığında öz izini istər-istəməz qoydu. O, həmin hadisələr bərsində danışıanda hiss edirdim ki, əsə-biləşir, elmdən kənarında keçən saatlar, dəqiqələr üçün heyflənir.

Professor Rüstəm Əliyevin keşməkeşli, müəkkəb, eyni zamanda zəngin yaradıcılıq fəaliyyətini müxtəlif mərhələlərə ayırmaq olduqca çətindir, çünki artıq qeyd olunduğu kimi o, enişli-yoxuşlu bir yaradıcılıq həyatı yaşamışdı. Lakin mənim fikrimcə, görkəmli alimin fəaliyyətində üç mərhələ xüsusilə diqqəti cəlb edir: 60-cı illər; 70-ci illərin sonu – 80-ci illərin əvvəlləri; 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəlləri. Birinci mərhələdə Rüstəm Əliyev genişprofilli şərqşünas, mətnşünas, ikinci mərhələdə əsasən nizamişünas, üçüncü mərhələdə isə daha çox şərqşünas, ictimai xadim kimi şöhrət qazanır.

O, nizamişünaslıqda demək olar ki, inqilab etdi – böyük şairin «Xəmsə»sini çox zaman alayırıncıq tərcümələr əsasında «araşdıran» «tədqiqatçılar»dan fərqli olaraq Rüstəm Əliyev öz şəxsində həqiqi nizamişünas obrazını yaratdı. Eyni zamanda müdrik, dərin məzmunlu, ətraflı təhlilləri ilə «Xəmsə»nin (və ümumiyyətlə, Nizamini) həqiqi dəyərini, ideya-estetik möhtəşəmliyini bir daha şairin mənsub olduğu xalqa (və bütün dünyaya) çatdırdı. «Nizami öz dövrünü qamçılamaşdır» deyə «niza-

mişünasları» Rüstəm Əliyevin görməyə gözü yox idi.

Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasında yollar açılarda, yəqin ki, buna ən çox sevindən professor Rüstəm Əliyev idi – mübaliğəsiz demək olar ki, indiye qədər həmin sahədə onun qədər böyük iş görmüş ikinci adam yoxdur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ictimaiyyəti Rüstəm Əliyevi Şimala Cənub arasında körpü hesab etmiş, dilimizdə frazeoloji mənasını demək olar ki, həminin bildiyi «Rüstəm körpüsü» ifadəsi yaranmışdır. Çünki indiki körpülər bağlı olanda «Rüstəm körpüsü» işləyirdi.

Rüstəm müəllim ömrünün son illərində Azərbaycan – İran ədəbi-mədəni münasibətlərinin inkişafı üçün əlindən gələni edirdi. Onun redaktorluğu ilə nəşr olunan «Şəhriyar» qəzeti, «Nizami Gəncəvi» jurnalı böyük alimin, ictimai xadimin illərlə öz qəlbində, beynində bəslədiyi hisslərin, fikirlərin məhsulu idi. Həmin mətbuat orqanları Rüstəm Əliyevin vaxtilə öz öhdəsinə götürdüyü «körpü» səlahiyyətini yeni tarixi şəraitdə davamı idi.

... Rüstəm Əliyev şərqşünaslığı sadəcə öyrənməmişdi, bu elm onun varlığına çevrilmişdi. Ərəb, fars, türk dünyasının üzvi vəhdətindən ibarət Şərq dünyası (daha doğrusu, müsəlman Şərqi) Rüstəm müəllim üçün elə bir müdriklik məktəbi idi ki, o, həmin məktəbin bütün dərslərini almışdı. Yorulmadan, bezmədən, məhəbbətlə, sevə-sevə...

Mən xatirəsini həmişə əziz tutduğum, əsərlərindən çox şeylər öyrəndiyim, surəti gözlərimin önündən getməyən Rüstəm müəllim haqqındakı bu məqaləmi onun dostu, başqa bir böyük şərqşünasımız, rəhmətlik akademik Ziya Bünyadovun sözləri ilə bitirmək istərdim: «Rüstəm bir möcüzə idi...».

2004

MƏSİAĞA MƏHƏMMƏDİNİN «TƏDQIQQLƏR VƏ TƏRCÜMƏLƏR» KİTABINA ÖN SÖZ

XIX

Əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində dünya, birinci növbədə rus şərqşünaslığı elminin zəngin ənənələri əsasında formalaşan Azərbaycan şərqşünaslığı XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymaqladır: İkinci dünya müharibəsindən sonra yetişmiş Ziya Bünyadov, Rüstəm Əliyev, Vaqif Aslanov ... kimi görkəmli Azərbaycan «sovet şərqşünasları»nın tələbələri keçən əsrin son onilliklərindən başlayaraq öz sələflərinin görmüş olduqları böyük işləri sadəcə davam etdirməklə kifayətlənmir, bir tərəfdən milli müstəqillik düşüncəsinin total ideoloji təsiri ilə Azərbaycan şərqşünaslığı məktəbinin özünəməxsus metodoloji əsaslarını axtarır, digər tərəfdən, dünya şərqşünaslığının peşəkarlıq texnologiyasına yiyələnməyə, çoxspektrli elmi-ideoloji, siyasi maraqları səviyyəsinə qalxmaya çalışırlar.

Azərbaycan şərqşünaslığının, ənənəvi olaraq, üç istiqaməti daha çox inkişaf etmişdir: türkologiya, iranşünaslıq və ərəbşünaslıq.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində (əslində 30-cu illərə qədər) bu sahələrdən ən populyarı türkologiya idi, XX əsrin 30-cu illərindən sonra respublikaya ideoloji bəşquların nəticəsi olaraq (xüsusilə Azərbaycan gənəzisi ilə bağlı yanlış rəsmi mülahizələrdən irəli gələrək) türkologiya, prinsip etibarilə, yasaq edildi. Və məhz bundan sonra iranşünaslıq qarşısında «mənəəsiz» inkişaf üçün geniş meydan açıldı... Azərbaycan şərqşünaslığının, ümumiyyətlə, şərqşünaslığın əsaslarını təşkil etmiş ərəbşünaslığa münasibət isə həmişə islam dininə rəsmi ideoloji münasibət

lə bağlı olaraq çox müəkkəb xarakter daşımışdır ki, bu, ayrıca bir söhbətin mövzudur...

Azərbaycan iranşünaslığının son nəslinə aid kifayət qədər görkəmli bir nümayəndəsinin – Məsiğa Məhəmmədinin «Tədqiqlər və tərcümələr»ini hörmətli oxucuların, xüsusilə şərqşünas-iranşünasların mühakimələrinə təqdim edərək söhbəti bir qədər uzaqdan başlamağın təsadüfi deyil... Azərbaycanın iranşünaslığa, obyektiv bir elm olaraq (sözün klassik mənasında) böyük ehtiyacı vardır. «Azərbaycan» sözünün etimologiyasından tutmuş Qətran Təbrizi, Xaqani, Nizamiyə, hətta İran mədəniyyətinin tənəzzül dövründə yaşamış Saib Təbriziyə qədər Azərbaycan türk düşüncəsi tarixinin öyrənilməsində iranşünaslığın görüldüyü (və görəcəyil!) iş heç bir digər sahə üzrə mütəxəssislərin səlahiyyətində deyil. Lakin azərbaycanşünaslıq üçün bu qədər zəruri olan iranşünaslıq araşdırmaları o zaman metodoloji problemlər yaradır ki, türkologiyanın tarixi fakturasına da interpretasiya vermək iddiasına düşür... və bu zaman inarşünaslıq öz meydanını buraxıb başqa meydanda at oynatmaq fikrinə düşən yalancı cəngavəri xatırladır. Onun hər bə-zorbaları, qeyri-adi təşbehləri, mübaligələri yalnız məsələnin mahiyyətinə aşına olmayanların başını gicəlləndirə bilər.

Məsiğa Məhəmməd, özünün bilavasitə müəllimi professor Rüstəm Əliyevin təsiri ilə iranşünaslıq araşdırmalarını sözün geniş mənasında mətnşünaslıqdan başlamış, gənc yaşlarında poeziyada «hind üslubu»nun görkəmli nümayəndəsi Saib Təbrizinin yaradıcılığı barədə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının dəyərli əsərlərindən birini yaratmağa hələ neçə illər bundan əvvəl yetkin bir iranşünas-şərqşünas olduğunu təsdiq etmişdir. Lakin müəllimindən fərqli olaraq, Məsiğa Məhəmməd elə ilk müəkkəmlərində mətnşünaslıq problemləri çərçivəsindən kənara çıxmağa, müasir filologiyanın maraqları miqyasında elmi-nəzəri mülahizələrini irəli sürməyə çalışmış, rus-sovet şərqşünaslığının ideya-məzmun özünməxsusluqlarından nəticə etibarənlişinə edən «farsdilli ədəbiyyat» eklektikasında zəruri diferensiasiyaya axtaran klassik şərqşünasların arxasına getməyə, farsdilli mətnin «etnik anatomiyasını» aşkarlamağa cəhd etmişdir.

Məsiğa Məhəmmədinin «Tədqiqlər və tərcümələr»inin əsas obyekt Azərbaycan ədəbiyyatıdır... O, İmam Qəzəlidən, Xacü Kirmanidən danışanda söhbətin əsas mövzusu Nizami, Kəlim Kaşanidən bəhs edəndə Saib Təbrizi olduğu kimi, müasir fars poeziyasına baş vuranda da mətləb böyük Şəhriyarın ədəbi-estetik mövqeyidir. Azərbaycan türkcəsinə birinci növbədə məhz Baba Kuhu Bakuvini, Şəms Təbrizini, Şeyx Məhəmməd Xiyabani tərcümə edir... Və bu ədəbiyyatşünas işi həm də bir ideoloq-metodoloq kimi görünən müəllif özünün sadə bir ədəbiyyatçı deyil, aydın mövqeyi ilə seçilən ədəbiyyatşünas-mütəfəkkir olduğunu təsdiq edir.

Mənim dərin inamıma görə, tarix elə gətirib ki, Azərbaycanı həm türkoloqlar, həm ərəbşünaslar, həm iranşünaslar, həm də qafqazşünaslar öyrənməli olmuş, bu sahələrin hər biri üzrə mütəxəssislər azərbaycanşünaslığa həmin sahələrin yalnız uğurları deyil, problemlərini, qüsurlarını da gətirmişlər. Və Azərbaycan xalqının tarixi öyrənilməyə türkologiya azərbaycanşünaslığın nəinki metodoloji «qida mənbələri»ndən birinə, bütünlükdə onun kontekstinə çevrilir. Odur ki, istər qafqazşünaslıq, istər iranşünaslıq, istər ərəbşünaslıq Azərbaycanı (onun tarixini!) öyrənərkən türkologiyanın metodoloji nəzarətindən kənara çıxmamalı, «sərbəst» qərarlar qəbul etməməlidir. Məsələn, Nizamini yaradıcılığı ilə uzun müddət yalnız iranşünaslığın məşğul olması ucbatından böyük Azərbaycan (türk!) mütəfəkkirinin qədim (və ilk orta əsrlər) türk eposundan gələn ideya-estetik mənbələri, demək olar ki, unudulmuş, daha çox «Nizamidə türk sevgisi» kimi absurd bir mülahizə ilə kifayətlənmişdir. İran (fars-) dili Azərbaycan, ümumən türk ədəbiyyatı məhz Azərbaycan, ümumən türk ədəbiyyatı olsa da, onun müəyyən ideya-məzmun, poetika-forma özünməxsusluqları vardır ki, bu da nəinki yalnız həmin ədəbiyyatı, bütövlükdə İran (fars-) dili ədəbiyyatı milli səhədlər qoymadan uzun illər iranşünas-filoloqların bölünməz tədqiqat obyektinə çevirmişdir: Rudəki, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Əmər Xəyyam, Sədi Şirazi, Cəlaləddin Rumi, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Saib Təbrizi... kimi müxtəlif etnik-kulturoloji regionlarda, müxtəlif ideya-estetik dövrlərdə ya-

şamış böyük sənətkar-mütəfəkkirləri birləşdirən, yəqin ki, təkcə onların hansı dilə üstünlük verməsi deyil, eyni zamanda linqvistik poetikaları, bir-birlərinə yaxından və ya uzaqdan ideya-mündərcə, süjet-poetexnologiya təsirləridir. Və klassik şərqşünaslığın əsaslandığı belə bir metodoloji müddəə da gərək yanlış olmasın ki, bu cür daxili birlik müəlliflərin milli mənsəbiyyətindən asılı olmayaraq orta əsrlər ərəb-, fars- və türkdilli ədəbiyyatın ümumən ruhundadır... Odur ki, istənilən şərqşünas öz tədqiqat obyektinə ciddi (və kompleks) yanaşarkən qlobal bir paradoks qəşisində qalır: bir tərəfdə milli (regional) müəyyənlik, yeni aydın əlamətləri ilə seçilən ərəb, fars, türk özünəməxsusluqları; o biri tərəfdə eyni dərəcədə aydın görünən ümumi cəhətlər, ideya-estetik universalılıqlar... Və mədəniyyətlərin qarşılıqlı asılılığının qəribə bir iyerxiyası:

Ərəb ədəbiyyatı

Fars ədəbiyyatı

Azərbaycan (ümumən türk) ədəbiyyatı

ərəb dili

fars dili

türk dili

Ərəblər ərəbcə, farslar həm farsca, həm də ərəbcə, türklər isə həm türkcə, həm farsca, həm də ərəbcə yazırlar. Bunun səbəbi nədir? Dillərin bir-birindən fərqli nüfuz səviyyələrimizi, yoxsa xalqların bir-birindən fərqli ünsiyyətə girmək qabiliyyəti, milli düşüncənin (mədəniyyətin) dünyaya maraq genişliyimi?..

«Tədqiqatlar və tərcümələr» müəllifi yalnız konkret problemlər deyil, eyni zamanda mücərrəd paradokslar qarşısındadır. Bununla belə mən əminəm ki, Azərbaycanda öz metodoloji mövqeyini dəqiqləşdirmək dövrü yaşayan şərqşünaslığın, xüsusilə iranşünaslığın bu cür paradoksları, problemləri nə qədər çox (və bundan sonra hələ artmalı) olsa da, Məsiəğa Məhhəmədi kimi öz kamillik dövrünə qədəm qoymuş mütəxəssislərin araşdırmaları şərqşünaslığın «mübhəmlər»ini aydınlaşdırmaqda, xüsusilə Azərbaycanın Şərq dünyasındakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirməkdə keyfiyyətcə yeni mərhələnin əsaslarını yaradacaqdır. Bu isə həmişə təvəzökar tədqiqlərdən. Tərcümələrdən başlayır...

2004

ƏDƏBİYYAT - ƏDƏBİYYATA QƏDƏR VƏ ƏDƏBİYYATDAN SONRA

... **U**mmiyyətlə mən o fikirdəyəm ki, ədəbiyyatın özü kimi onun barəsində gedən söhbət də mümkün qədər ideologiyadan uzaq olmalıdır – ancaq bu zaman ədəbiyyat öz həqiqi keyfiyyətində meydana çıxır və milli ictimai idrak sistemində ancaq bir “diplomatiya”nı – bədiiyyəti itixab edir: ədəbiyyatın ideolojişməsi (və həmin kontekstdə milli məzmunundan məhrum edilməsi) hərbinin ideolojişməsi kimidir, – bu da görünməmiş faciələrə gətirib çıxarır.

Müasir Qafqaz ədəbiyyatlarında ideolojişmənin əsas mənbəyi kimi din, əsas keyfiyyəti kimi millətçilik (əlbəttə, adət etdiyimiz mənfi mənada yox, kifayət qədər neytral mənada) diqqəti çəkir. Lakin Qafqaz ədəbiyyatları müxtəlif mənşəli olduqlarına, müxtəlif tipologiyalarda formalaşdıqlarına görə həmin münasibət müxtəlif xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan ədəbiyyatının ideolojişməsinə İslam dininin təsiri cüzidir, hətta demək olar ki, yoxdur, bununla belə, onu (İslam dinini!) 30-cu illərdə və əslində, sonralar da İslamın amansız təqib edilməsi, heç bir etnik-ıdraki səbəb olmadan atəşpərəstliyin təbliği (Azərbaycan – odlar yurdu, bu şərfəli şanlı diyar!... və s.) sosializm realizminin ortodoksal məzmununda “mənimənilməsi”... nəticə etibarən ilə, analitik şəkildə dərkə mümkün olmayan müəkkəb, sinkretik “ideyalar sistemi” yaratmışdır ki, həmin sistemi bu gün milli-tarixi maraq öz kütləvi inqilabi gücü ilə hərəketə gətirir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının dini-ideoloji istinadının olmaması onun keyfiyyətində millətçiliyin zəif, bir sıra hallarda isə türk ədəbiyyatlarının hamısında az və ya çox dərəcədə özünü göstərən patriarxal məzmununda təmsil olunmasına gətirib çıxarmışdır. Və bu da imkan vermişdir ki, İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, M.Sü-

leymanlı... xətti ilə öz tarixi epos dayaqını bərpa etsin – epos dayaqının müəyyən olunması, professional dərki isə haqqında danışılan meylin Azərbaycan ədəbiyyatında yayılmasına əsaslı şəkildə mane olur, Azərbaycan ədəbiyyatını ideolojiləşməkdən müəyyən mənada xilas edir.

Erməni və gürcü ədəbiyyatlarında isə məsələ başqa çırdı...
 Erməni mədəni-ictimai təfəkküründə xristian eqoizmi həmişə güclü olmuşdur, lakin bu eqoizm ümumən xristian mədəniyyətinə, demək olar ki, heç nə verməmişdir, çünki erməni (Qriqoryan) kilsəsi tarix boyu milli illüziyalarla məşğul olub, bizim günlərə ancaq və ancaq artıq həminin zəhləsini tökmüş, "əzabkeş erməni xalqı" obrazını gətirib çıxarmışdır – kilsənin erməni xalqı (ədəbiyyatı, incəsənəti və s.) üzərində hegemonluğu onunla nəticələnməmişdir ki, xalq öz epos təfəkküründən, demək olar ki, bütünlüklə məhrum olmuş, qonşu xalqların ədəbiyyatını, mədəniyyətini təqlid etmək, mənimsəmək ehtiyacı qarşısında qalmışdır. Və kilsə hətta buna mane olduğundan tarixən müterəqqi erməni ədəbiyyatı kilsədən (bir sıra hallarda isə ümumiyyətlə Ermənistan!) kənarda, adətən başqa dillərdə yaranmışdır. Şübhəsiz, erməni ədəbiyyatının və ümumən mədəniyyətinin tarixində ən müterəqqi dövr XVI əsrdən sonra başlamış, XIX əsrin ortalarına qədər davam etmişdir, – həmin dövrdə Azərbaycan intibahının təsiri ilə ümumən erməni mədəniyyəti kimi erməni ədəbiyyatı da kilsənin təzyiqindən xilas olmağa imkan tapmışdır. Bununla belə, XIX əsrin ortalarından etibarən kilsə yenidən öz sərb üyrüşünə başlamış, elastik təbiətə malik olduğuna görə, bütün ictimai-siyasi hərəkatlara təsir göstərmiş və bu gün də təsir göstərməkdə davam edir. Erməni kilsəsinin ən böyük xidməti ondan ibarət olmuşdur ki, Azərbaycan İntibahının erməni mədəni-ictimai təfəkküründə doğurduğu çevriliş, nəhayət ki, erməni xalqına güzəştə getmiş və hətta onu da dekora-siyasına, bir sıra hallarda isə birbaşa əlamətinə çevirmək iddiasına düşmüşdür.

Müasir erməni ədəbiyyatında ideolojiləşmə özünü ekletik şəkildə göstərir – bu və ya digər uydurma, yaxud yarıuydurma "tarixi" faktlar "milli" xristian eqoizmi ilə birləşdirilir və özünə-məxsus şəkildə "milli tarix fəlsəfəsi" yaradılır ki, bu da nəticə etibarə ilə, vaxtilə kilsənin yaratmış olduğu "əzabkeş erməni

xalqı" obrazının müasirləşdirilməsindən başqa bir şey deyildir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, erməni ədəbiyyatındakı ideoloji-ləşmənin ekletikasını dərhal dərk etmək çətinidir, çünki artıq həmin ekletika psixoloji müəyyənlik kəsb etmişdir. Məsələn, V. Petrosyanın, S. Kaputikyanın, daha vulqar şəkildə Z. Balayanın əsərlərində uydurma və yarıuydurma ilə "milli" xristian eqoizmi kifayət qədər ustalıqla əlaqələndir: bu yazıçılar "qəddar türklər" tərəfindən "ailəsi məhv edilmiş, vətəndən didərgin salınmış" erməninin obrazını yaratmaqda həqiqətən mahirdirlər.

Əlbəttə, müasir erməni ədəbiyyatı ancaq anti-ədəbiyyatdan ibarət deyil – XVI əsrdən XIX əsrin ortalarına qədərki dövrün estetik ideyaları erməni ədəbiyyatının "xilas"ı üçün daxili bir potensiya kimi mövcuddur və bu potensiya Qrant Matevosyanın bəzi əsərlərində özünü müəyyən qədər hiss etdirir...

Erməni ədəbiyyatı erməni kilsəsinin təsiri ruhi terror kimi qəbul edir, hər şeydən əvvəl ona görə ki, kilsə öz həqiqi funksiyası ilə deyil, tarixən qazanmış olduğu hər cür "diplomatik" fəaliyyətlə məşğuldur – müasir erməni ədəbiyyatı isə həmin "diplomatiya"ya xidmət edir.

Gürcü ədəbiyyatında ideolojiləşmə kifayət qədər "ağır" gədir və özünün məhz ideolojiləşmə olduğuna hər halda hiss etdirir, eyni zamanda erməni yazıcısından fərqli olaraq gürcü yazıcısı bu halda öz subyektini aydın nəzərə çarpdırır və prinsip etibarilə ideolojiləşmənin məsuliyyətini öz üzünə götürür – N. Dumbadzenin, O. Çiladzenin romanlarındakı kimi. Bununla belə, mənə elə gəlir ki, Otar Çiladze daha çox "ideoloq" kimi çıxış edir və ideolojiləşmənin məsuliyyətini N. Dumbadzeyə nisbətən daha az öz üzünə götürür, – O. Çiladzenin "xristian məntiqi" bir sıra hallarda onun "gürcü məntiqi"ni kölgədə qoyur. "Mənimlə rastlaşan hər kəs..." romanı bu cəhətdən diqqəti daha çox çəkir – əsərin mərkəzində Anna-Anneta-Marta xətt ilə (və demək olar ki, bütünlüklə xristian məzmununda) mövcud olan "xeyrixahlıq" ideyası dayanır və bu ideyanın daşıyıcıları, xüsusilə Anna və Anneta (yəni də xristian məntiqi ilə) fiziki-ictimai mövcudluqdan məhrum olmuşlar. Anna birinci ərindən sonra daha iki kişinin hissiz-duygusuz arvadı olur. Annetanın başına isə daha şərəfsiz bir iş gəlir, lakin yəni də eyni hissizlik

və duyğusuzluq... "Xeyirxahlıq" əsərdə "əbədi xilas" ideyası ilə "möhkəmlənir" və müəllif "xeyirxahlığın" "ədəbi xilas"ına mistik "nidalar"la "nail olur". Hətta sosialist inqilabı da cəmiyyətin ruhunun "xristian xilasını" kimi mənalandırılır ki, bu məntiqin izahında mən çətinlik çəkərim...

"Mənimlə rastlaşan hər kəs..." müəllifini başa düşmək, bəlkə də, mümkün idi – əlbəttə, əgər "borçalılı kişi" olmasaydı... Gecə, kənddə hamı yatandan sonra "borçalılı kişi" Annanın evinə gəlir və həmin evi tərkdə edəndə Annanın həlak olması (Car-Balakoni "azad" edəndə) ərindən olan oğlu Georq beşikdə fikirləşir ki, "anam azad oldu!" Və məsələ burasındadır ki, "borçalılı kişi" gürcü nizamını yox, xristian nizamını pozur, özü də bilmədən, əslində, qeyri-real mənəvi-əxlaqi anomaliya kompleksinin daşıyıcısı olan "yalançı Makabeli" nəslinin meydana çıxmasına şərait yaradır. Həmin "borçalılı kişi" eyni zamanda öz real etnik mənəvi-əxlaqi keyfiyyəti ilə "xeyirxah"lığa qarşı durur, hətta onun fiziki qatili kimi çıxış edir və Georq həmin kişini ölüm mələyi – Əzrayıl kimi qəbul edir... O.Çiladze real hadisələrin natural münasibətini xristian motivləri, sxemləri ilə qələbə salır və nəticə etibarən ilə, qeyri-xristian olan hər şeyi nəzərdən salmağa qədər dayaz mühakimələr yürüdür.

...O.Çiladze "yeni Gürcüstan" ideyasını ortaya atır, yenə də xristian katarisisi keçirmiş, günahlardan təmizlənmiş "ideal" bir Gürcüstan!.. Və yəqin ki, elə bir Gürcüstan ki, "borçalılı kişi" onun qapısından (geçələri) içəri girə bilməsin!

Gürcüstan – Qruzıya – qadın cinsindədir, Ermənistan – Armeniyanı da qadın cinsindədir. Azərbaycan isə, hər ikisindən fərqli olaraq, kişi cinsindədir və bu "borçalılı kişi" möhz Azərbaycan deyilmi?..

Ədəbiyyat öz mürəkkəb tarixi vəzifəsini o zaman həyata keçirir ki, bu və ya digər milli ictimai təfəkkür həqiqi ədəbi idraka ehtiyac duysun – ədəbiyyat ədəbiyyata qədər və ədəbiyyatdan sonra ancaq və ancaq öz xilasına, necə deyirlər, ekologiyasına möhtacdır. Qafqaz xalqları bu gün mədəniyyətə öz həqiqi keyfiyyətində görəsən nə dərəcədə ehtiyac duyurlar və ümumən ehtiyac duyurlarmı?..

1990

FƏRHAD AĞAZADƏNİN (ŞƏRQLİ) «TÜRK DİLİNİN DİRİLMƏK VƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏK YOLLARI (TÜKƏNƏKLƏR)» KİTABINA ÖN SÖZ

XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində türk dünyasında milli özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkatı, o zamana qədər görünməmiş (və sonraki mərhələlər üçün də örnək olan!) bir səviyyəyə yüksəldi.

Siyasi bütövlüyünü itirmiş, dünyanın müasir texnologiyalarından geri qalmış böyük bir xalqın ziyalıları milli mənlilik şüurunun inkişafı uğrunda mücadiləyə qalxdılar. Onlar inanırdılar ki, məktəblər açib camaatı maarifləndirməklə, mətbuat nəşr edib ideoloji təbliğat aparmaqla, cəmiyyətlər qurub müxtəlif problemləri müzakirəyə çıxarmaqla xalqın tarixi mənliliyini özünə qaytaracaqlar...

Türklərin milli mənafeələrini müdafiə edəcək, türk insanının vətəndaşlıq hüquqlarını qoruyacaq heç bir dövlət, demək olar ki, qalmamışdı; nə İran, nə Rusiya, nə də Osmanlı türk dövlət idi. Ona görə də türklərin sosial-siyasi, mədəni-mənəvi problemləri ilə xalq içərisindən çıxmış ziyalılar məşğul olurdular. Onlar öz vətənlərində deyil, xaricdə – müxtəlif Şərqi və Qərbi ölkələrində (və müxtəlif dillərdə) təhsil almışdılar... Ancaq hamısının daxilində milli vətənpərvərlik hissələri güclü idi... Və tamamilə təbii idi ki, XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində formalaşmış türk ziyalıları bir yox, bir neçə sahədə çalışırdılar: onlar həm tədqiqatçı, həm pedaqoq, həm jurnalist, həm də ictimai xadim idilər.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu ilk illərdə həmin ziyalılar nəslini öz fəaliyyətlərini əsasən davam etdirdilər: hər şeydən əvvəl ona görə ki, gənc sovet dövləti milli ziyalıların (və

onlar vasitəsilə xalqın hörmətini qazanmaq istəyirdi; ikincisi, onlarla (milli ziyalılarla) hesablaşmaq lazım gəlirdi; üçüncüsü isə, sovetləşmə hərəkatının beynəlxalq nüfuzunu təmin etmək, ona beynəlmiləliq imici qazandırmaq ehtiyacı vardı... Ümumiyyətlə, XX yüzilliyin 20-ci illərində Azərbaycanda yalnız o ziyalılar təqib olunurdular ki, sovet hakimiyyətinin bilavasitə düşmənləri idilər; liberal mövqə tutan, siyasi intriqaalara qoşulmayan, ənənəvi milli demokrat, maarifçi nüfuzunu qoruyub saxlayan ziyalılar 30-cu illərə qədər fəaliyyət göstərdilər. Və artıq «öz kadrılarını» yetişdirən sovet sosialist dövləti həmin illərin əvvəllərindən onlara qarşı amansız mübarizəyə başladı. Bu mübarizə yalnız milli ziyalıları fiziki olaraq məhv etməklə bitmədi, onların bir neçə on il ərzində yaratdıqları milli mənəvi sərvət, mədəniyyət ideologiyası, ümumtürk kontekstində düşünmək təcrübəsi də yasaq edildi. Ən böyük zərbə özünüdərk (və özünüifadə!) hərəkatına dəydi...

Azərbaycan türk ziyalılığının tanınmış nümayəndələrindən olan Fərhad Ağazadə (Şerqli) 1931-ci ildə vəfat etdiyindən irəli sürdüylü, həyata keçməsi uğrunda mübarizə apardıqlı ideyaların necə amansızlıqla yasaq edildiyini görməyə də, öncədən duymamış deyildi. Heç olmasa ona görə ki, 1926-cı ildə keçirilən (və F.Ağazadənin də fəal iştirak etdiyi) I Türkoloji qurultaydan sonra sovet dövlətinin türkkülük məfkurəsinə mənfi münasibəti özünü göstərməyə başlamışdı.

F.Ağazadə kim idi?

Fərhad Rəhim oğlu Ağazadə 1880-cı ildə Şuşada doğulmuş, 1900-cu ildə Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminarıyasını bitirib Bakıda, Şuşada, Gəncədə, Xaçmazda müəllimlik etməklə yanaşı ana dilli təhsilin inkişafı uğrunda ardıcıl mübarizə aparmışdır. Proqramlar, dərsliklər tərtib edən, ana dilinin tədqiqi ilə məşğul olan F.Ağazadə jurnalist fəaliyyəti də göstərmiş, 20-ci illərdə müxtəlif mətbuat orqanlarında çalışmışdır.

O, hər şeydən əvvəl, ana dili müəllimi idi. Və türk (Azərbaycan) dilinin praktik problemlərinin (əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, söz yaradıcılığı və s.) həlli üzərində işləyirdi. Tərtib etdiyi proqram, dərslik və lüğətlər, yazıb çap etdiyi məqalələr

həmin problemlərə həsr olunmuşdu.

«Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yararır?» (Bakı, 1922) kitabı, Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk əlifbası Komitəsindəki fəaliyyəti, tərtib etdiyi əlifba layihələri və s. göstərir ki, F.Ağazadənin uğrunda mübarizə apardıqlı əsas məsələ yeni türk əlifbasının qəbulu idi. Onu bu sahədəki xidmətlərinə görə böyük Mirzə Fətəlinin ən səmimi davamçısı saymaq olar. Sovet ideologiyasının milli dillərə münasibətindəki «diplomatiq» nüanslara baxmayaraq, F.Ağazadə yeni əlifbanın qəbuluna milli ziyalı mövqeyindən yanaşırdı. Və bu ardıcıl mövqə özünü söz yaradıcılığı məsələsinə münasibətdə də göstərdi. 1923-cü ildə yazdıqlı «Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)» əsəri F.Ağazadənin (və 20-ci illər Azərbaycan ziyalılığının) ana dilini düşdüylü ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün hansı qərarə gəldiyini kifayət qədər aydın əks etdirir. «Dilçilərə, idarəçilərə və istilahlara qılağızlıq edəcəklər» əsərin əsas ideyası bundan ibarətdir ki, türk dilində söz yaradıcılığı (ümumiyyətlə, lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi) türk mənşəli söz köklərinə tükənəklər (şəkilçilər) artırmaqla gətməlidir. Və ana dilinin yaşamaq, inkişaf etmək yolu olan həmin prinsipə, çox təəssüf ki, orta əsrlərdə əməl edilmiş, dil təfəkkürünün «tənbəlliyi» ucbatından çoxlu yad sözlər işlədilmiş, ana dilinin təbiəti pozulmuşdur...

«Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)» əsərinin əsas ideyası müəllifin çap olunmuş müxtəlif yazılarında əksini tapsa da, əsərin özü nədənsə nəşr edilmişdir.

«Tükənəklər»lərin nəşri ideyası görkəmli Azərbaycan ziyalı, ictimai-siyasi xadim, türkoləq Həsən Həsənova (Əzizəğluna) mənsubdur. O, əsəri əvvəl özü çap etdirmək fikrində olsa da, sonra bu şərfəli işi mənə həvalə etdi. Əlyazmasının surətini göndərdi... Və mən bu etimadına görə Həsən müəllimə minnətdarlığımı bildirirəm.

«Tükənəklər» müasir dilçilik səviyyəsindən baxanda artıq keçilmiş mərhələ olsa da (məsələn, bir şəkilçinin müxtəlif fonetik variantlarının müxtəlif şəkilçilər kimi verilməsi), əsas ideyası olduqca aktualdır.

KÜR ÜSTÜNDƏ KƏSƏMƏN... VƏ ONUN YAZIÇI ÖVLADI

Mənəm dərin inamıma görə, Fərman Eyvazlı bir yazıçı kimi «Qaçaq Kərəm»dən başlayır və «Qaçaq Kərəm»də qurtarır, ona görə yox ki, «Qaçaq Kərəm»ə qədər heç nə yazmayıb və ondan sonra da heç nə yazmayacaq – yazıb və şübhəsiz ki, yazacaq, ancaq məsələ orasındadır ki, Fərman Eyvazlı «Qaçaq Kərəm»də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi stixiyasını duyur, ona qoşulur və müasir ədəbi-ictimai idrakda mövqə qazanır...

«Qaçaq Kərəm» əsrimizin ortalarında Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə nəsr təfəkküründə baş vermiş çox güclü təbəddülatın nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır – gündə bir «yeni mövzu» axtaran sosialist ədəbiyyatının süqutu tədricən əbədi mövzulara qarşısalınmaz ehtiyac hiss etdirirdi və bu ehtiyacın ilk böyük faktı «Dəli Kür» oldu: əslində «Dəli Kür» tamamilə «başqa məqsədlə» yazılmışdı – burada xalqın Avropa məzmununda «maariflənməsi» prosesi əks olunmalı idi, ancaq milli estetik təfəkkürün özünüifadə stixiyası yazıçının (və deməli, sosializm realizmi təfəkkürünün) «planı»ndan güclü çıxdı. Və İsmayıl Şıxlının böyüklüyü də onda oldu ki, həmin stixiya, əvvəla, məhz onun yaradıcılığında təzahür etdi, ikincisi isə, deformasiyasız təzahür etdi. «Dəli Kür»dən sonra Azərbaycan xalqının əbədi etnoqrafik-estetik həqiqətlərini əks etdirən stixiya, nə qədər paradoksal olsa da, kütləviləşmədi – bu isə o demək idi ki, tarixi «mənə» ancaq sosializm realizminin təzyiqinin nəticəsi kimi yaranmamışdı, daxili təbəddülatın, milli-mənəvi özünütəşkilədəki anomaliyanın, pozulmanın faktı idi. «Qaçaq Kərəm» həmin stixiyanın «Dəli Kür»dən sonra reallaşdığı çox az əsərlərdən biri oldu - milli epos təfəkkürü həmin romanda bir daha bizi epik hə-

qiqətlərimizlə üz-üzə gətirdi. Söhbət hələ onda deyil ki, müəllifin epos «ifa» məhərəti nə səviyyədədir – o, pis, ya yaxşı «ifaç»dır; söhbət ondadır ki, epos «ifa edilir»...

Dəli Kürün kənarında bir kənd var idi – Qıraç Kəsəmən... Ağstafa rayonunun indiki kəndlərindən çoxu Qıraç Kəsəməndən köçmədi. Və bir vaxtlar bu kəndin qalan əhalisini də təzə yerə köçürdülər – Təzə Kəsəmən meydana gəldi, Köhnə Kəsəmənin sərabalıqları qaldı... Fərman Eyvazlı təxminən bir əsr bundan əvvəl həmin kənddə boya-başa çatmış Qaçaq Kərəm haqqında danışır və bu roman – söhbət bitib tükənmir. Fərman Eyvazlıdan əvvəl Qaçaq Kərəm barədə ən maraqlı söhbəti el sənətkarı Qəmli Söyün edirdi – həmin söhbət hər dəfə bir cür başlardı, ancaq hər dəfə eyni cür qurtardı:

*Ay həzrət, aqah olun
Yarandı mərdanə Kərəm,
Atasından artıq olub
Çatdı ad-sana Kərəm...
Səntin bu hünərini
Yazıram dastana, Kərəm...*

Qəmli Söyün Qıraç Kəsəmən barədə nə vaxtsa mövcud olmuş ayrıca bir ölkə kimi danışdı – Qaçaq Kərəm bu ölkənin həm ağası, həm nökrəti idi; həm vuran-tutadı, həm vurulan-tutuladı idi və hamı buna inanırdı - heç görmədim ki, kimsə beş-altı kilometrlikdəki xarabalıqları ağına gətirib «epos yuxusu»ndan ayılsın. Çünki ya özü, ya da ata-anası, ya da heç olmasa babanənəsi Qıraç Kəsəməndə doğulmuş, ömür sürmüş bu adamların daxilində də köhnə Kəsəmənin xarabalığı kimi bir «xarabalıq» var idi.

Mən bilmirəm Fərman Eyvazlı Qəmli Söyünün söhbətlərini eşidib, ya yox, orasını bilirəm ki, Fərman Eyvazlından da daxilində həmin «xarabalıq» var – bu, onun epik keçmişidir, bu, bir xalqın epik keçmişidir və ondan qaçmaq mümkün deyil...

«Qaçaq Kərəm»i vaxtilə tənqid edənlər məhz məsələnin bu cəhətini başa düşməmişdilər: Fərman Eyvazlıdan «Data Tutuş-

xia»nı istəmişdilər, ancaq nəzərə almamışdılar ki, «Data Tutaxia»nın xristian məntiqi ona nə qədər yaddır. «Qaçaq Kərəm»dəki türk epos təfəkkürü ənənəsi müəllifi Çabua Amirecibi kimi «mühakimələrə», fəlsəfi «ümumiləşdirmələrə» yox, konkretliyə, «naturalizmə» çəkir və Fərman Eyvazlı əhvalatlarda, hadisələrdə bütövləşən qəhrəmanının arxasınca gedir – həm də nəzərə ala ki, bu hadisə və əhvalatlar ən qədim türk epik təfəkkürünün modelləri əsasında formalaşmışdır; bunları yazıçı uydurmamış, tarixi tipologiyasında «bərpa etmişdir».

Qaçaq Kərəm kimdir? XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində yaşamış, bütün Qafqazda məşhur olmuş xalq qəhrəmanıdır – konkret tarixi şəxsiyyətdir... Lakin bu, məsələnin bir tərəfidir... Qaçaq Kərəm eyni zamanda «natural» metaforadır – Oğuz xandır, Korogludur... Onun şəxsiyyəti, fəaliyyəti real olduğu qədər də qeyri-realdır və Fərman Eyvazlının bir romançı kimi ən böyük xidməti, görünür, bu iki cəhəti – fərdi realılıqla universal (epik) qeyri-reallığın harmoniyasını tapa bilməsindən ibarətdir: müəllif tamamilə düzgün nəticə çıxarır ki, həmin harmoniyayı yaradan dövrün etnoqrafik məzmunudur...

Fərman Eyvazlı «Qaçaq Kərəm»də dövrün tarixi mənzərəsini bərpa etməyə çalışır – arxiv materiallarını araşdırır və qəribə bir ehtirasla özünü epik həqiqətin məhz tarixi həqiqət olduğuna inandırmaq istəyir; belə məqamlarda o, nə qədər sadələşmiş görülmürsə bir o qədər də xalqın epos dünyasına sədaqətli görünür. Və bu sədaqət müəllifin intonasiyasını idarə edir, onun təhkiyə sürətini epik sürətlə yaxınlaşdırır.

Qaçaq Kərəm həm Korogludur – dövrün Azərbaycan mühitində mənəvi- etnoqrafik nizam yaratmağa cəhd edir, həm Koroglu deyil – hər şeydən əvvəl ona görə ki, Kərəm qaçaqdır və bu qaçaqlıq «fəlsəfəsi» Fərman Eyvazlının romanında kifayət qədər dərindən araşdırılır... Kərəm kimdən qaçır? Qan düşmənlərindən qaçır, hökumət divanından qaçır və başlıcası, namərd dünyadan qaçır... Kərəm hara qaçır?... Epik təfəkkür çox-çox qədim zamanlardan bəri bu suala «aydın» bir cavab vermir – Fərman Eyvazlı da burada dayanır...

«Qaçaq Kərəm»də epik təfəkkürümüzün tarixi zənginliyi

əks olunur, ancaq bu, o demək deyil ki, müəllif dildə-ağızda gəzən, dastanlaşan əhvalatlar köçürür - bu cür düşünmək tamamilə yanlış olardı: Fərman Eyvazlının romanı, artıq qeyd etdiyim kimi, əsrimizin ortalarından sonrakı milli estetik təfəkkürün məhsuludur, müasir əsərdir. Və epik zənginlik Fərman Eyvazlının təkcə yazıçılığında, «ifa»sında deyil - onun bütövlükdə şəxsiyyəti bu cür zənginliyin məhsuludur ki, «ifa»sına, yazıçılığına da buradan keçir.

«Qaçaq Kərəm» bitməmiş (və heç zaman bitməyəcək) romandır, onun müəllifi isə bitib-tükənməyən yazıçıdır, epik dünyamızın adamıdır...

Mənim dərin inamıma görə, Fərman Eyvazlı bir yazıçı kimi «Qaçaq Kərəm»dən başlayır və «Qaçaq Kərəm»də qurtarır, ona görə yox ki, «Qaçaq Kərəm»ə qədər heç nə yazmayıb və ondan sonra da yazmayacaq - yazıb və şübhəsiz, yazacaq, ancaq məsələ orasıdır ki, Fərman Eyvazlı «Qaçaq Kərəm»də Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi stixiyasını duyur, ona qoşulur və müasir ədəbi-ictimai idrakda mövqə qazanır...

1991

BİLİRSƏNMI, ÜRƏYİMDƏN...

Teymur Bünyadov nəzərimdə Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, Azərbaycan parlamentinin deputatı olmaqdan daha çox, gözəl bir insandır... Onu yaxşı alim, yaxşı ictimai xadim eləyən birinci şərt də, elə bilirəm ki, gözəl insan olmasıdır – belə insanlar nə işlə məşğul olsalar, əllərindən ancaq yaxşı iş çıxar. Çünki ürək adamlarıdır, xeyirxahdırlar.

Teymur müəllimə mən ata da deyə bilərəm, əmi də, dayı da... Və neçə illərdi ki, onu tanıyıram, hər görüşəndə bir-birimizə nə demişiksə zarafatla demişik. Məndə belə bir yəqinlik var ki, Teymur müəllimlə heç vaxt ciddi (əslində quru!) danışı bilmərəm. Necə ki, bir vaxtlar atmla danışmamışam, necə ki, əmimlə, dayılarım ilə danışmıram...

Bir dəfə Teymur müəllimlə Akademiyanın bağında görüşdük... «Nətərisən, dərdin alem!..» «Sağ ol, ay qağa!» «Görünmərsən, ə..» «A Teymur müəllim, görünənmə nəğayrəm..»

Söhbətin yönümü, bilmirəm hardan ağıma gəldi, qəfil dəyişdim... «Qağa bu millətin əleyhinə yazılmış kitabların elmi redaktoru niyə həmişə sən olursan?..» «Hansı kitabın, dərdin alem?» «Məsələn filankəsin...» «Dərdin alem, hələ onun girişinə Dədə Qorqudun adını saldırmışam». «A Teymur müəllim, deyək ki, girişi düzəldi, bə dalı...» «Dərdin alem, kitabı da yazıf. Əlindən gəlirsə, sən onnan yaxşısını yaz»...

Adam var ki, görüşən kimi yanından əkilmək istəyirsən. Ancaq Teymur müəllimlə söhbət eləmək mənə o qədər ləzzət verir ki, elə bil Vaqifi, S.Vurğunu, Şəhriyarı oxuyuram. Onun məntiqində, səsinə nə isə bir neçə əsr bundan qabaq unuduğumuz bir harmoniya, ahəng var...T.Bünyadov ikinci, üçüncü... dərəcəli işlərin adamı deyil, onu ancaq mətləb, mahiyyət maraqlandırır.

Teymur müəllim yaradıcılıq təcürbəsində akademik düşüncə ilə ozan-aşıq təfəkkürünü birləşdirir. Bəzən deyirlər ki, həqiqət mübahisədən doğur, ancaq bu, səfeh fikirdir – mən mübahisədən nə isə abırılı bir şeyin doğmasını şahidi olmamışam.

Həqiqət mübahisəsiz doğulur, müqəddəs arx – Teymur müəllimin həqiqəti kimi...

Mən Teymur müəllimin yazı masasının arkasında, yaxud tribunada kiminləsə mübahisə edən yerdə görməmişəm, heç təsəvvür də edə bilmirəm... Onu at üstündə təsəvvür edirəm və mənə elə gəlir ki, dedikləri də at üstündə deyilib... «Burdan bir atlı keçdi, atın oynatdı keçdi».

Son zamanlar ancaq bir yazıya inanıram, o da alın yazısidir... Qalan yazılar mənə çox formal, çox cansız və çox cansızıcı görünür. Teymur müəllim haqqındakı bu sözləri də mən əslində, yazmıram, deyirəm. Özü də çox deyə bilərəm, bundan qat-qat çox, sonsuzluğa qədər. Çünki söz öz-özünə gəlir... Ancaq bu öz-özünə gələn sözləri mənim üçün çox doğma bir şairin daha gözəl sözləri ilə dayandırırım... «Bilirsənmi, ürəyimdən nələr keçir, dərdin alem»...

1998

MƏHRİBAN XANIM ƏLƏKBƏRZADƏYƏ AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Mehriban xanım!

Son illərdəki kifayət qədər məhsuldar teleyaradıcılıq fəaliyyətinizi izlədikdən, Azərbaycan jurnalistikasının, tarixi-fəlsəfi və ümumən ictimai-mədəni təfəkkürünün meydanını nə qədər cəsarətlə genişləndirdiyinizi gördükdən sonra Sizə müraciət etməyə, həqiqətən böyük uğurlarınızı alqışlamağa və həmin uğurların metodoloji, poetxnoloji əsasları barədə mülahizələrimi bildirməyə ehtiyac duydum. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Sizin teleyaradıcılığımız artıq bir müəllifin istedadı, zəhməti hüduddlarından kənara çıxaraq ümumən Azərbaycan telejurnalistikasının, tarixşünaslığının, mədəni-ictimai fikrinin hansı sürət, istiqamət və keyfiyyətlə irəlilədiyini sözün həmdər, həm də geniş mənasında nümayiş etdirir. Az TV-dən başlayan, Space-də özünün yüksək professionalıq səviyyəsinə çatan, dərin elmi-fəlsəfi, psixoloji-emosional təhlil mədəniyyəti ilə diqqəti çəkən, həm professional, həm də kütləvi düşüncəni siləkləyən müəllif verilişlərimiz – «İnsan-fövqənsan», «Həqiqət anı və ya aporiya», «Repressiya», «Persona», «Tarixin bir günü və ya bir günün tarixi», «Qeyri-rəsmi portretin görünməyən cizgiləri», «Azərbaycan və azərbaycanlılar», «Azərbaycan xanlıqları» silsilələri artıq çoxdandır ki, geniş şərh, yalnız sənətsünaslıq səviyyəsində deyil, eyni zamanda (və bəlkə də daha çox!) ideoloji-fəlsəfi səviyyədə analitik təhlil tələb edir.

Əlbəttə, mən bu qədər böyük məsuliyyəti öz üzərimə götürüb Sizin məfkurə sərəvətimizə çevrilməkdə olan orijinal (və orijinal, özünəməxsus olduğu qədər də ümummilliyət, ümumictimai!) teleyaradıcılığınızı geniş şərh etmək fikrində deyiləm. Hətta belə

bir fikrə düşsəm də, gördüyünüz işlərin dəyərini tələb olunan səviyyədə qiymətləndirmək mənim üçün ən azı sənət professionalizmi baxımdan çətin olardı.

Hörmətli Mehriban xanım, Sizin teleyaradıcılığımızda mənə ən çox maraqlandıran cəhət tarixə sonsuz marağınız, xalqın taleyinə təsir göstərmiş müxtəlif miqyaslı hadisələrin mahiyyətə varmağımız, lal xronologiyalarda milli ictimai hərəkətlərin, sözün fəlsəfi mənasında tarixiliyin məntiqini tapmağa çalışmağımızdır...

Hər hansı xalqın milli mütəşəkkilliyinin, etnososial kompleksiyasının, yaxud milli özünüdərkini əsas göstəricisi onun (xalqın) öz tarixini (keçmiş barədəki eklektik mülahizələri, bu və ya digər mülahizələrdə qurulmuş ideoloji tarix «konsepsiyaları»ni yox, məhz özünəməxsus tarixi!) nə dərəcədə mənimsəməsi, həmin tarixdən nə dərəcədə enerji, ilham alması, onun üzərində nə qədər inamla, cəsarətlə, qürurla yüksəlməsi və nəhayət, ona (dərk olunmuş tarixə) dayanaraq yalnız xüsusi intellektual, xalqdan (və bir-birindən) seçilib ayrılmaqlar səviyyəsində deyil, bütöv etnos, yaxud superetnos səviyyəsində milli perspektivləri təsəvvür etməsindən ibarətdir. Azərbaycanın yaşı yarım əsrdən artıq olan akademik tarixşünaslığının mübahisəli məsələləri, problemləri kifayət qədər çox olsa da onu, mənsub olduğu xalqın tarixinə düşməni, yaxud məsuliyyətsiz münasibətdə ittiham etmək ümumiyyətlə insafsızlıq olardı. Ziya Bünyadov, Əlisöhbət Sumbatzadə, İqrar Əliyev, Ələvsət Quliyev, Şara Səfərbaylı, Mahmud İsmayılov, Cəmil Quliyev, Teymur Bünyadov, Tofiq Köçərli, Yusif Yusifov, Fəridə Məmmədova, Oqtay Əfəndiyev, Süleyman Əlyarlı, Yaqub Mahmudov... kimi onlarla Azərbaycan tarixçisinin, müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxcildlik, yaxud müəllif-tədqiqatçı obrazının, subyektiv mövqələrin daha qabarıq gündüzyü bircildlik Azərbaycan «Tarix»lərinin mövcudluğu təsdiq edir ki, Azərbaycan tarixçiləri (və tarixşünaslığı) həm uğurlu, həm də müəyyən qədər qüsurlu addımlarını həmişə kifayət qədər inamla atmağa çalışmışdır... Elə isə bizdə tarixçilərə (və tarixşünaslığa) bir növ kütləvi, total inamsızlıq, milli ictimai təfəkkürün bu qədər «tarixsizləşməsi» və eyni zamanda həqiqi Ta-

rixə bu qədər ehtiraslı ehtiyac, qarşıstalmızmaraq haradan irəli gəlir?..

Xalq öz tarixini bilmək istəyir... Rəngsiz-boyasız, hər hansı «konsepsiyasız», hiyləsiz, konyukturasız!.. Və ən qeyri-intellektual cəmiyyətin də öz keçmişinə münasibətində çox sağlam bir intuisiyası var... Sizin tarixçi-filosof şərhlərinizin müvəffəqiyyəti elə bilirdim ki, həmin intuisiyam bütün dolğunluğu, tam gücü ilə nəzərə almaqdan başlayır. Bu və ya digər «konsepsiya»nın əsərəti altına düşən tarixçilərdən fərqli olaraq Siz hadisələri tarixi dəyərinə görə bəri başdan birinci, ikinci, üçüncü... dərəcəli-lərə bölmədən təqdim etməklə tamaşaçının qarşısına geniş məlumatlı, erudisiyalı bir səmimiyyətə, tərəfsiz (və iddiasız!) tədqiqatçı-interpretator texnologiyası ilə çıxırsınız. Professional rejissor məhərətinizə dayanaraq haqqında bəhs etdiyiniz tarixi hadisələri, şəxsiyyətləri ekrandan, tamaşaçının gözləri (və düşüncələri) qarşısından keçirirsiniz, enerjili məntiqiniz (və intonasiyanızla) həmin hadisələrdən Tarixin necə hasil olduğunu göstərirsiniz... Və mən Sizin verilişlərinizə baxanda yalnız tarixi şəxsiyyətlər deyil, tarixi hadisələr barədə danışan, özünün bu və ya digər dərəcədə professional təhlillərini verən tarixçi-mütəxəssislərin də çox zaman Tarixi necə varsa o cür göstərmək üçün vəsiyyətə, personaja, obraza çevrildiyini görürəm.

Siz tamamilə düzgün hərəkət edirsiniz... Çünki məqsədiniz tarixi araşdırıb bu və ya digər qənaət hasil edən, ekranda konsepsiya yaradan, yaxud eklektik düşüncələrə dalan hər hansı tarixçi barədə deyil, Tarix barədə danışmaqdır.

Hörmətli Mehriban xanım, Sizin şərhlərinizdə tamaşaçı tarixin müxtəlif dövrlərini, hadisələrini, şəxsiyyətlərini, cərəyan edən hadisələrin coğrafiyasını, miqyasını, ritmini... ümumən bütün dinamikası (və statikası!), quruculuğu (və dağıdıcılığı!), humanizmi (və antihumanizmi!), proqressivliyi (və reqressivliyi!) ilə Tarixi görür.

Bu və ya digər tarixi hadisənin, yaxud şəxsiyyətin dəyərləndirilməsi ilə bağlı Sizə irad tutmaq, çıxardığınız nəticələrlə mübahisə etmək olar. Hər hansı tədqiqatçı kimi Siz də subyektiv baxışlarınızı, mövqeyinizi ifadə edə bilərsiniz. Bir sıra hallarda

tamaşaçılara emosional (və emosional olduğu qədər də məntiqli, ağıllı) suallar verib onu tarix üzərində düşünməyə, içindəki tarixi məni oyatmağa vadar etmək də Sizin jurnalist missiyanıza yad deyil... Lakin bütün bu «anomaliya»lar Sizin müdrik interpretator reputasiyanızı bənkini zədələmir, əksinə, şərhlərinizi akademik xolastikanın təsiri altına düşməkdən, soyuq mühakimələrə, iddialı monoloqlara çevrilməkdən xilas edir. Keçmiş bir döyüş meydanında, çoxdan dağılmış bir xan sarayının xarabaları üzərində, yaxud çoxdan unudulmuş bütöv bir mədəniyyət-inam kompleksinin dağıdığı olan məbəd önündə dayanaraq «Budur!..», «Bax burda!..» deyərək tarixin coğrafi təyinatını verir, onun sadəcə söz- söhbət, mif və ya idrak sxemləri yox, koordinasiyalı reallıqlardan ibarət olduğunu təlqin edirsiniz.

Hörmətli Mehriban xanım!

Azərbaycan dövlətçiliyinin, nəzəri (və təcrübəli!) əsasları xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış azərbaycançılıq ideologiyasının yüksək professionalıq, sənətkarlıqla təbliğində xüsusi xidmətləriniz vardır. Və təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Atatürk Mərkəzində keçirilən beynəlxalq simpoziumun rəhbərlərini qəbul edərkən Sizin yaradıcılığınızı xüsusi olaraq qiymətləndirdi, «o, yalnız istedadlı jurnalist deyil, həm də böyük tədqiqatçıdır» dedi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adına layiq görülməyiniz də Sizin istedadınıza, əməyinizə verilən qiymətdir.

Və mən əminəm ki, Sizin jurnalist, tarixçi-filosof təfəkkürünüz və sənətkarlıq məhərətiniz bundan sonra də Azərbaycan tələtüşüncəsinin şədəvrlərini yaradacaqdır.

GÖRKƏMLİ ALIM, İCTİMAİ XADİM

Akademik Fərəməz Maqsudovu müasir Azərbaycan cəmiyyəti həm görkəmli riyaziyyatçı alim, həm də ictimai-siyasi xadim kimi tanıyıb qiymətləndirir.

Ancaq mən Fərəməz müəllimi mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatının, mədəniyyətinin böyük bilicilərindən biri kimi daha yaxşı tanıyır, daha yüksək qiymətləndirirəm. O, ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən danışanda mənə elə gəlir ki, mükəmməl filoloji-kulturoloji təhsil almış, istedadlı bir ədəbiyyatşünas-mədəniyyətşünası dinləyirəm. Aydın, aydın olduğu qədər də professional mülahizələr, mövzu-mətləbə hərtərəfli bələdlilik, modern terminologiyadan yerli-yerində istifadə Fərəməz Maqsudovun həmin sahəyə aid çıxışlarında, məqalələrində, dərhal diqqəti cəlb edir. Onun Füzuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir, H.Cavid, S.Vurğun, M.Müşfiq, Şəhriyar, H.Arif, B.Vahabzadə, Məmməd Araz... haqqındakı mülahizə-tədqiqatları çox ədəbiyyatşünasların monoqrafiyaları gücündədir. Niyə? Ona görə ki, F.Maqsudov həmin sənətkarların əsərlərini genc yaşlarından ardıcıl olaraq oxumuş, illərlə özü üçün təhlil edib mənimsəmiş, onları mükəmməl analitik təfəkkür süzgəcindən keçirib optimal hissi-emosional, əqli-intellektual nəticələr çıxarmışdır. Bir şeiri, hekayəni, yaxud romanı bir dəfə oxuyub haqqında məqalə yazan, fikir söyləyən tənqidçi-ədəbiyyatşünaslardan fərqli olaraq F.Maqsudov sənət əsərinin ideya-estetik, fəlsəfi məzmun-mündəricəsini dərk edib müəyyən nəticələr çıxarmağın tərəfdarıdır. Və mən bir neçə dəfə görmüşəm ki, o, mütəxəssislərlə mübahisələrində, sadəcə söhbətlərində aydın məntiqi, həmin məntiqin arxasında dayanan canlı faktları ilə hamını heyran edib, dinləyənlərin gözündə özünün kamil elm adamı obrazını yaratıb.

F.Maqsudovun görkəmli bir riyaziyyatçı olmasının nəticəsidir ki, o, ədəbiyyat, mədəniyyət, ictimai-siyasi həyat hadisələri barədə mükəmməl metodologiya ilə düşünə, elmi-ictimai mühit üçün maraqlı, istiqamətverici, ilhamlandırıcı nəticələr çıxara bilər. Onun mülahizələri bir də ona görə diqqəti cəlb edir ki, F.Maqsudov bu və ya digər sənət problemlindən danışarkən məsələni ideolojiləşdirmir, bizim bəzi «alim»lər kimi milli hisslərlə spekulasiya etmir. Lakin onun hər bir mülahizəsində, ümumiyyətlə elmi-ictimai mövqeyində, sözün geniş mənasında intonasiyasında güclü vətənpərvərlik, mənsub olduğu xalqın tarixi, mədəniyyəti, mənaviyyəti ilə fəxr etmək emosiyası həmişə hiss edilir. O, «mənəm mənsub olduğum xalq gözəldir, istedadlıdır, mədəniyyətlidir» demir, lakin Azərbaycan mədəniyyətinin, elminin böyük hadisələri (H.Cavid, S.Vurğun, M.C.Cəfərov) barəsində elə danışır, elə analitik, elə professional təhlil verir ki, mənsub olduğumuz xalqın böyüklüyü barədə dərhal aydın təsəvvür yaranır. Və bu təsəvvürün aydınlığının bir səbəbi də Fərəməz müəllimin dünya tarixini, mədəniyyətini, ədəbiyyatını kifayət qədər dərinləndirib, mənə və ya digər milli ictimai hadisəni geniş sosial-mədəni kontekstdə şərh etməsidir.

Hər hansı elm, yaxud sənət sahəsi olursa-olsun, onun (həmin elm, yaxud sənət sahəsinin) özünəməxsus fəlsəfi mövqədir- sözün geniş mənasında filosof isə bir elmin, yaxud sənətin fəlsəfəsindən daha yuxarıda dayanır, ən müxtəlif tipologiyalı, xarakterli mənbələrdən, materiallardan istifadə edərək insan-dünya münasibətlərini araşdırır. F.Maqsudovun təfəkkürü Azərbaycan məhəbbətinin yetişdirdiyi müdrik bir insanın – filosofun təfəkkürüdür.

Azərbaycan tarixi üçün kifayət qədər mürəkkəb bir dövrdə akademik F.Maqsudov Azərbaycan elminə rəhbərlik edir. Məhz onun yüksək təşkilatçılıq qabiliyyətinin nəticəsidir ki, Azərbaycan EA son illərdə nəinki dağılmaq təhlükəsindən xilas olmuş, hətta sürətlə inkişaf edərək, hər hansı çətinliyə baxmayaraq, dünya elminin mərkəzlərindən biri olmaq səlahiyyətini yenidən bərpa etmişdir. Fərəməz müəllim və akademiya rəhbərliyi öz böyük işi ilə sübut edir ki, maddi çətinliklərin çoxluğuna, vəsait

çatışmazlığına, sosial-mənəvi problemlərə və s. baxmayaraq, böyük alimlər, nüfuzlu insanlar elmin, elmi müəssisələrin keşiyində durub onu xilas edə bilirlər. Azərbaycan elminin müstəqillik qazandığı, özünəməxsus inkişaf yollarını müəyyən etdiyi bizim günlərdə əsas diqqətin məhz ictimai-ideoloji, humanitar-mənəvi sahələrə verilməsini mən tamamilə təbii hesab edirəm. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycan xalqının, müstəqil Azərbaycan dövlətinin bu gün daha çox sosial-siyasi, mənəvi özünütəşkilə ehtiyacı var. Azərbaycan EA-nın hazırladığı çoxcildlik «Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi», «Azərbaycan dili tarixi» və s. əsərlər bu sahədə görülən işlərin yalnız kəmiyyəti deyil, həm də keyfiyyəti barədə, elə bilirdim ki, müəyyən təsəvvür yaradır. Həmin əsərlərin meydana çıxmasında bilavasitə mütəxəssislərlə birlikdə akademiya prezidentinin xüsusi rolu olduğu hamıya məlumdur. Bu gün EA-nın institutlarında iş şəraitinin get-gedə yaxşılaşması, elmi-tədqiqat işlərinin ardıcıl şəkildə aparılması, görkəmli alimlərin əməyinin qiymətləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsi olmaqla yanaşı, həmin siyasətin müdafiəçisi olan akademiya rəhbərliyinin xidmətidir. Son illər akademiya Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin onlarca görkəmli nümayəndəsinin yubileyləri keçirilmiş, onların böyük xidmətlərini dəyərləndirməklə respublikamızda elmə, mədəniyyətə nə qədər yüksək qiymət verildiyi nümayiş etdirilmişdir.

Azərbaycan xalqının şah əsəri «Kitabi-Dədə Qorqud»un tədqiqi, təbliği sahəsində Azərbaycan EA-nın son bir neçə ildə gördüyü böyük işlər elmi yığıncaqların, müşavirələrin keçirilməsi, məcmuələrin, monoqrafiyaların, lüğətlərin yazılıb nəşr edilməsi, akademiya əməkdaşlarının «Dədə Qorqud» mövzusunda müxtəlif səviyyəli çıxışları və s. xüsusi qeyd edilməlidir. Bütün bunlar isə o deməkdir ki, Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərir, yaradıcılıq işi aparır, xalqımızın milli-mənəvi, intellektual tərəqqisinə bilavasitə tökan verir.

Mən Fərəməz müəllimin rəhbərliyi ilə keçən bir sıra elmi müşavirələrdə, yığıncaqlarda iştirak etmişəm. Və görmüşəm ki,

o, yüksək elmi-intellektual səviyyəsi ilə yanaşı, demokratizmiylə seçilir: bir-birinə əks olan müxtəlif fikirləri, zidd mövqeləri diqqətlə dinləmək, etirazlarını özünəməxsus səmimiyyətlə, gülgülə bildirmək, heç kimin xətrinə dəyməmək, öz mövqeyindən sui-istifadə etməmək... bununla belə, yekun fikri, qərarı bütün sərtliyi, dəqiqliyi, güzətsizliyi ilə qəbul etmək, onun həyata keçirilməsini təmin etmək F.Maqşudovun, görünür, uzun illərdən bəri adət etdiyi prinsipdir. Məhz həmin prinsipin nəticəsində mürəkkəb iqtisadi, ictimai-siyasi şəraitdə belə Azərbaycan elminin təşkili, mühafizəsi mümkün olmuşdur.

Mən əminəm ki, bir neçə ildən sonra respublikanın maddi-təsərrüfat, maliyyə imkanları Azərbaycan elminə lazımi səviyyədə vəsait ayırmağa şərait yaradacaq, elimiz indikindən daha sürətlə inkişaf edəcək, daha məhsuldar olacaqdır. O zaman Azərbaycan elmini çətin şəraitdə süqut etməyə qoymayan elm təşkilatçılarının, birinci növbədə Azərbaycan EA-nın prezidenti F.Maqşudovun xidmətlərinin tarixi əhəmiyyəti daha aydın dərk ediləcəkdir.

Akademik F.Maqşudov nə qədər böyük alimdirsə, o qədər də təvazökar insan, gözəl yol voldaşı, dost-mühasibdir. Mən onunla bir sıra səfərlərdə olmuş, müxtəlif səviyyəli yığıncaqlarda çıxışlarının, ətrafdakılarla ünsiyyət yaratmaq qabiliyyətinin şahidi olmuşam. Onu hər yerdə yalnız tutduğu ictimai-siyasi mövqeyə, qazandığı nüfuzla, ada görə deyil, səmimi münasibətinə, dərin zəkasına, gözəl nitqinə görə də hörmətlə qarşılayır, diqqətlə dinləyir və sevir.

Fərəməz müəllimin təvazökarlığı onun sadə geyimindən, təbii hərəkətlərindən, isti münasibətdən başlayıb həyat tərzinə, düşüncəsinə, xarakterinə qədər gedir. Xalqımızın tarixində genişmiqyaslı xidmətləri olan bu görkəmli alimə və ictimai xadimə cansağlığı, mənsub olduğumuz xalqın gələcəyi naminə daha böyük uğurlar arzulayıram.

RUSDILLİ AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA AZƏRBAYCAN DİLİ ELEMENTLƏRİ HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR*

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixi göstərir ki, azərbaycanlılar əsərlər boyu ictimai-mənəvi təfəkkürün sahələrində (elm, ədəbiyyat, dövlət idarəçiliyi və s.) Azərbaycan dili (Azərbaycan türkcəsi) ilə yanaşı, dünyanın müxtəlif inkişaf etmiş dillərində geniş faydalanmışlar. Yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda elmin dili ərəb dili, ədəbiyyatın (poeziyanın) dili isə əsasən fars dili olmuşdur – Xətib Təbrizi, Əfzələddin Xaqani, Nizami Gəncəvi, Nəsrəddin Tusi kimi dahi mütəfəkkirlər öz əsərlərini məhz bu dillərdə yazmış, Məhəmməd Füzuli üç dildə – ərəb, fars, türk dillərində divan yaratmışdır. XIX əsrdə həmin ənənə yeni tarixi şərəitdə davam etmişdir – A.Bakıxanov, M.F.Axundov, Cəmaləddin Əfqanı ana dilinə nə qədər böyük əhəmiyyət versələr də, dövrün tələbinə uyğun olaraq müxtəlif dillərdə yazıb yaratmış, mütrəqqi ideyalarını həm Qərbdə, həm də Şərqdə təbliğ etmişlər.

Ümumən Rusiyanın, eləcə də Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra müxtəlif sovet respublikalarında ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrinin, xüsusilə elmin, ədəbiyyatın, mətbuatın dili olaraq həm yerli (milli) dil, həm də rus dili işlənilmişdir. Yerli (milli) dillərlə rus dilinə münasibətini bir sıra faktorlar şərtləndirmişdir. Onların əsasını isə yerli (milli) dilin inkişaf səviyyəsi müəyyən etmişdir. Belə ki, sovet dövrünə bir neçə əsrlik yazılı

dil ənənəsi ilə gəlib çıxmış dillər rus dilinin təzyiqinə nəinki bu və ya digər dərəcədə dözmüş, hətta yüksək sürətlə inkişaf edib zənginləşmişlər. Elə dillər də olmuşdur ki, onların sosiumu rus dilinin yayılması ilə əlaqədar daralmış, həmin dillərin əhatə edəcəyi bir sıra kommunikasiya sahələrini məhz rus dili tutmuşdur. Ümumiyyətlə, sovet dövründə rus dilinin təmas etdiyi dillər aşağıdakı üç inkişaf səviyyəsində olmuşdur: a) yüksək səviyyə; b) orta səviyyə; c) aşağı səviyyə.

Yüksək inkişaf səviyyəsində olan dillərə Ukrayna, Belarus, Azərbaycan, özbək, gürcü, erməni, türkmən, latış və başqa dilləri aid etmək olar. Sovet dövründə bu dillərdə kifayət qədər zəngin elmi, bədii, publisistik və digər əsərlər yaradılmış, məktəb, təhsil inkişafı edib geniş yayılmış, həmin dillər rəsmi dövlət dili səviyyəsinə qalxmışdır. Bu dillərin rus dili ilə əlaqəsi, aşağıdakı kimi, kifayət qədər mürəkkəb olmuşdur: a) yüksək inkişaf səviyyəsinə malik dillər, hər şeydən əvvəl, rus dilinin təsirini uğurlu bir şəkildə qəbul və inikas etdirə bilmiş, rus dilindən tərcümə sayəsində bədii, elmi, publisistik üslublar daha da zənginləşmiş, janr diferensiallığı genişlənmiş, ədəbilik səviyyəsi artmışdır; b) rus dili sovet dövlətinin rəsmi dili, ümumsovet elminin, mədəniyyətinin, siyasi-ideoloji təfəkkürünün əsas ifadə vasitəsi olaraq milli respublikaların qlobal ünsiyyətində, onların beynəlxalq miqyasda çıxmasında yerli (milli) dillərin hər hansı şəkildə iştirakını sıxışdırmışdır; c) belə sıxışdırılmaları hüddudları tədricən milli respublikaların daxilinə doğru genişləndirilmiş, xüsusilə «beynəlxalq düşüncə»nin işlədiyi sahələrdə - təbiət elmlərində, texnikada, ideoloji sahədə və s. milli dilin rolu məhdudlaşdırılmışdır.

Orta inkişaf səviyyəsində olan dillərə tatar, başqırd, qazax, qırğız və s. dilləri aid etmək olar. Həmin dillər sovet dövründə daha çox təzyiqlə məruz qalmış, bu dillərdə danışan xalqların yaşıcaqları respublikalarda təhsil, bir qayda olaraq, rus dilində aparılmış, elm, ədəbiyyat, mətbuat və s. əsasən rus dilində inkişaf etmişdir. Aşağı inkişaf səviyyəsində olan dillər isə sovet dövrünə qədərki səviyyədən yuxarı qalxa bilməmiş, məişət dili səviyyəsində qalmışdır. Bu dillərin sosiumu daha yüksək ünsiyyət sfera-

* Məqalə S.Azadəliyeva ilə birlikdə yazılmışdır.

sında ya yerli (milli) dillərdən istifadə etmiş, ya da rus dilinə yiyələnmişlər.

Sovet dilçi-ideoloqları sovet dövlətinin süqutu ərəfəsində yazırdılar: «İctimai funksiyaların maksimal həcmi yerinə yetirən rus dili inkişaf etmiş dünya dillərindən biri olaraq bütün SSRİ xalqları dillərinə xeyirxah təsir göstərməkdədir. O, sovet xalqları dillərinə zənginləşmə və inkişafın əsas mənbələrindən biri kimi xidmət edir. Rus dili vasitəsilə SSRİ xalqları arasında mədəni mübadilə həyata keçirilir».

Məsələ burasındadır ki, həmin mövqə məhz ideoloji mövqələr, obyektiv elmi baxışı əks etdirmir; belə ki, rus dilinin milli dillərə təsirini yalnız «xeyirxah təsir» kimi qiymətləndirmək birtərəfidir. Ona görə ki, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rus dili eyni zamanda bu və ya digər yerli (milli) dilin fəaliyyət coğrafiyasına, bu və ya digər milli dil təfəkkürünün fəaliyyət sahəsinə nüfuz edərək onun funksionallığını məhdudlaşdırmışdır. Burada rus dilinin yalnız yüksək inkişaf səviyyəsi deyil, bir sıra ideoloji, hətta inzibati amillər də həlledici rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, bir dilin başqa bir dilə təsirinin ən mü-tərəqqi forması məhz mədəni təsir; etiraf etmək lazımdır ki, rus dilinin yalnız Azərbaycan dilinə deyil, SSRİ-də yaşayan xalqların hər birinin dilinə bu cür təsiri olmuşdur. Lakin mədəni təsir müəyyən hədudda ola bilər, əgər bu və ya digər dil «mədəni təsir» adı altında mədəni səviyyəsi aşağı olan dili öz tipologiyasından çıxarırsa, onu əvəz edərsə, bu artıq «mədəni təsir» deyil – iki dilin mübarizəsidir ki, həmin mübarizədə dillərin biri digərini tənsiyyət sferasından bu və ya digər dərəcədə çıxarır.

Rus dilinin Azərbaycan dilinə təsiri prosesi XIX əsrin 30-cu illərindən, yəni Şimali Azərbaycan Rusiya tərkibinə rəsmən daxil ediləndən sonra başlamış, təxminən bir əsr sonra – XX əsrin 30-cu illərindən isə həmin təsir artıq özünün yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Sovet dövründə rus dilinin Azərbaycan dilinə mədəniləşdirici təsiri aşağıdakı sahələri əhatə etmişdir: a) Qərb ədəbiyyatının əsasları, yaxud janr ünsürləri Azərbaycan ədəbiyyatına məhz rus ədəbiyyatının (eyni zamanda rus dilinin) nümunəsində daxil olur və ona görə də Azərbaycan ədəbi dilinin bədi

üslubu zənginləşir; b) Azərbaycan ədəbi dilinin elmi üslubu, demək olar ki, rus elminin (və rus dilinin elmi üslubunun) təsiri ilə müəyyənləşir, zəngin terminoloji baza yaradır; v) rus- sovet publisistikası Azərbaycan ədəbi dilinin publisistik üslubunun, demək olar ki, yenidən təşkilinə təkan verir; q) rus dilinin rəsmi-ışğuzar üslubunun təsiri ilə Azərbaycan ədəbi dilinin rəsmi-ışğuzar üslubu yenidən formalaşır və s.

Lakin elə anlaşılmamalıdır ki, Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları məhz sovet dövründə meydana çıxmışdır – onlar XVII-XVIII əsrlərdən kifayət qədər diferensial şəkildə mövcuddur. Burada söhbət funksional üslubi ifadə imkanlarının genişlənməsindən və müasir səviyyədə təzahüründən gedir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sovet dövründə rus dilinin Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslublarına zənginləşdirici təsiri özünü bir neçə mərhələdə və mərhələlərin hər birində müxtəlif intensivlikdə göstərir: I mərhələ (20-30-cu illər) – aşağı intensivlikdə təsir; II mərhələ (40-50-ci illər) – orta intensivlikdə təsir; III mərhələ (60-80-ci illər) – yüksək intensivlikdə təsir; IV mərhələ (90-cı illər) – təsirin sürətlə azalması.

Rus dilinin Azərbaycan ədəbi dilinin müxtəlif funksional üslublarına təsiri eyni zamanda rus ədəbi dilinin müvafiq funksional üslublarının Azərbaycanca az və ya çox dərəcədə yayılması ilə müşayiət olunur. Müqayisə edək:

I. Bədi üslub, yaxud ədəbi-bədi dil sahəsində Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

II. Elmi üslub sahəsində üç tendensiya müşahidə edilir: 1) humanitar elmlər üzrə elmi üslubda Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur; 2) təbiət elmləri üzrə elmi üslubda hər iki dil təxminən bərabər fəaliyyət göstərmişdir; 3) texniki elmlər üzrə elmi üslubda rus dili aparıcı, Azərbaycan dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

III. Publisistik üslub, yaxud mətbuat dili sahəsində Azərbaycan dili aparıcı, rus dili ikinci dərəcəli olmuşdur.

IV. Rəsmi-ışğuzar üslub sahəsində rus dili aparıcı, Azərbaycan dili isə ikinci dərəcəli olmuşdur.

Rus dilinin Azərbaycanda ikinci dərəcəli dil olaraq fəaliyyət

göstərdiyi sahələrdən biri, görüldüyü kimi, bədii təfəkkür sahəsidir ki, bu da öz növbəsində poeziya və nəsr olmaq üzrə iki yere ayrılır.

Rusdilli Azərbaycan poeziyası XX əsrin 30-cu illərinin sonlarından Azərbaycanda rus dilinin sosial-mədəni mövqeyinin yüksəlməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmağa başlamış, 50-ci illərdən etibarən isə artıq kifayət qədər geniş yayılmışdır. Rusdilli Azərbaycan poeziyasını yaradanlar içərisində müxtəlif xalqların nümayəndələri olsalar da, müşahidələrin göstərir ki, onların ideyameşlek, dil-üslub baxımından ümumi cəhətləri olduqca çoxdur. İmran Seyidov, Aleksandr Plavnik, Aleksandr Xaldayev, Varvara Konstantinovna, Vyacheslav Zaytsev, Vladimir Qafarov, Vladimir Portnov, Səyavuş Məmmədzadə, Dmitri Dadaşidze, Nikolay Xatunsev, Rauf Səfərov kimi şairlərin yaradıcılığı bunu təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərinə qədər, yeni təxminən yarım əsrlik bir dövrdə rusdilli Azərbaycan poeziyası yüksələn xətt üzrə inkişaf etmiş, Azərbaycanda rusdilli şairlərin onlarla kitabları nəşr edilmiş, 1953-cü ildən nəşrini bərpa edən «Literaturny Azerbaydjan» jurnalı rusdilli Azərbaycan poeziyasının inkişafına xüsusi təsir göstərmişdir.

Həmin jurnal, əslində, 1931-ci ildən çıxır: 1931-1933-cü illərdə «Temp», «Udarnik» adlanmış, 1934-cü ildən «Literaturny Azerbaydjan» adı ilə çıxmışdır. 1941-ci ildə jurnalın nəşri dayandırılmış, 1953-cü ildən bərpa olunmuşdur.

Rusdilli Azərbaycan şairlərinin, bütövlükdə yazıçıların bir hissəsi Azərbaycanda doğulmuş, Azərbaycan (əsasən, beynəlmillət Bakı) mühitində yaşayıb yaratmışlar; bəziləri isə Azərbaycana kiçik yaşlarında ailələri ilə gəlib, burada (əsasən, Bakıda) məskunlaşmışlar. Hər iki halda rusdilli Azərbaycan poeziyasının nümayəndələrinin yaradıcılıq tərcümeyi-halı bilavasitə Azərbaycanla bağlı olmuşdur. Onların, demək olar ki, hamısı Azərbaycan xalqının məişətinə, etnoqrafiyasına, etnopsixologiyasına, dilinə və ya digər dərəcədə bələd olmuşlar. Nizamidən Səməd Vurğuna qədər klassik Azərbaycan poeziyası, eləcə də müasir Azərbaycan poeziyasının ən gözəl nümunələri məhz rusdilli Azərbaycan poeziyası nümayəndələrinin fəaliyyəti nəticəsində rus dilinə

tərcümə olunaraq «sovet xalqları» arasında yayılmışdır.

Rusdilli Azərbaycan poeziyasının formalaşmasında, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, beynəlmillətçi, eyni zamanda olduqca milli Bakı mühiti böyük rol oynamışdır. A.Plavnik, A.Xaldayev, V.Portnov, N.Xatunsev kimi şairlərin yaradıcılığı bir sıra hallarda həmin mühitin bilavasitə ifadəsi təsiri bağışlayır. Bu, əlbəttə, son zamanlar Azərbaycan mətbuatında hallandırılan «bakılı» sindromunun başlanğıcı deyildi, «proletar Bakısı»nın «beynəlmillət Bakı»ya transformasiyası idi. Həm də, təbii ki, rusdilli Azərbaycan poeziyasının nümayəndələri Azərbaycanı Bakıdan görürdülər.

Əlbəttə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının məhz Azərbaycan mühitinin linqvistik-mədəni hadisəsi olmasının nəticəsidir ki, həmin poeziyanı yaradanların içərisində milliyyətcə azərbaycanlılar da mövcud idi. Eyni zamanda onların sayı, yaradıcılıq məsuldarlığı get-gedə artırdı. İ.Seyidov, V.Qafarov, S.Məmməd-zadə, R.Səfərov və b. rusdilli Azərbaycan poeziyasının inkişafında böyük istedad və əmək sərf etmişdilər.

Şairlərini rus dilində yazmağa başlayan ilk azərbaycanlılar-dın İmran Seyidov öz poetik-linqvistik məramını hələ 40-cü illərdə belə elan etmişdi:

*Я всей земле,
Я всем народам
Стремлюсь открыть твои поля,
Твое ясное ум,
Твою природу,
Души извечную свободу
На языке седом Кремля,
Как жизнь, простом,
Как песня, нежном
И всем знакомом и безбрежном
Как мир,
Как русская земля.*

Azərbaycanda rus dilinə maraq, şübhəsiz ki, yalnız sovet rejiminin kənardan təsirinin nəticəsi deyildi – hələ XIX əsrin orta-

larından etibarən görkəmli Azərbaycan mütəfəkkirləri rus dilini öyrənməyin, bu dil vasitəsilə dünya mədəniyyətinə yiyələnməyin vacibliyini döənə-döənə qeyd etmişlər. Azərbaycanda sovet idarə üsulunun qərarlaşdığı 20-30-cu illərdə ədəbiyyatın, o cümlədən də poeziyanın aparıcı dili Azərbaycan dili olsa da, rus və dünya ədəbiyyatı əsasən orijinalda oxunurdu. Məhz həmin illərdən başlayaraq həm rus, həm də dünya ədəbiyyatı nümunələri kütləvi sürətdə Azərbaycan dilinə tərcümə olunmağa başladı. Eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatının dünyaya çatdırılması üçün də əsas problem onun rus dilinə çevrilməsi idi... Beləliklə, 30-50-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatı ilə dünya ədəbiyyatı arasındakı «ünsiyyətin», demək olar ki, yeganə vasitəsi kimi rus dilinin rolu gücləndi. Bu işə Azərbaycan bədii təfəkkürünü rus dilində ifadə etmək «marağ»ını formalaşdırdığına görə respublikada yaşayan rus və bir sıra qeyri-azərbaycanlı şairlər də həmin «marağ»na təkən verdilər, onun yeni bir keyfiyyətdə təzahürünə səbəb oldular. Sonuncular rusca şeirlərində Azərbaycan təfəkkürünün və dilinin elementlərini əks etdirməyə, bəzən azərbaycanca düşünüb rusca yazmağa çalışdılar. Azərbaycanda yaşayıb yaranan rus və, ümumiyyətlə, qeyri- azərbaycanlı rusdilli şairlərin Azərbaycan dilinə münasibətini Abram Plavnikin (xatırlayaq ki, o, yaradıcılığa 30-cu illərin ortalarından sonra başlamışdır) «Язык» adlı şeiri olduqca dəqiq ifadə edir:

*Как море, подступающее к дому,
Как холодок волненья у виска –
Очарованье речи незнакомой,
Звучание другого языка...*

*...Дост – это друг, и обращенье к другу,
А солнце – это мягкое юнош.*

*И я порою казню себя укором,
Что я в самозабвенье не приник
К бушующему возле сердца морю
С каким простым названием: язык.*

*Но, все-таки, сгодами мне заметней,
Как в нем звучит и боль, и торжество –
Я прикоснулся к тембрам и акцентам
И к чуть горьковатой нежности его...*

*...И в городе, навеки самобытном,
В многообразье языков и лиц
Мне речь звучит – с другою речью слитно,
С границами, и все же без границ!*

Maraqlıdır ki, həmin misraların müəllifi (A.Plavnik) həyatının (əslində, uşaqlığının) Rusiya dövrünü güclə xatırlayır:

*Мне кажется, что это просто небель –
Стручки гороха, в маленькой горсти,
И огород, и улочка на Лепель –
Местечко, где я жил до десяти.*

Artıq pozulmaq, unudulmaq üzrə olan uşaqlıq yaddaşı, yeni mühitin, şəraitin canlı obrazları ilə qovuşub Azərbaycanda yaşayıb yaranan rus şairinin bədii təfəkkürünü formalaşdırdığı kimi, özünəməxsus dil tipologiyasını da müəyyən edirdi. Azərbaycanda yaşayıb yaranan rus şairinin Rusiyada yaşayıb yaranan rus şairindən daha çox, məsələn, Zaqafqaziya, yaxud Orta Asiya respublikalarında yaşayıb yaranan rus şairləri ilə müqayisə etmək mümkündür. Rusiyadakılardan fərqli olaraq müttəfiq respublikalarda fəaliyyət göstərən şairlər daha az rusdurlar, daha çox yaşadıqları respublikaların mədəniyyətlərinə mənsubdurlar.

Rusdilli şairin Azərbaycandakı, yaxud hər hansı milli respublikadakı mədəni mövqeyini müəyyənləşdirən bir sıra ictimai-ideoloji amillər mövcud olmuşdur. Bu amillər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

1) sovet ictimai-siyasi, mədəni inteqrasiya ideologiyası, «sovet xalqı» bərdəki təbliğatın şüurlarda müəyyən yer tutması, respublikalar – milli mədəniyyətlər arasındakı fərqin təcridən «azalması»;

2) rus dilinin (və rus xalqının) SSRİ-dəki milli dillərin (və

millətlərin, xalqların, etnik qrupların) fəvqündə olması, birləşdirici, beynəlmilələçi funksiyaya daşması bərədə kifayət qədər real, inandırıcı ideyaların sovet cəmiyyətində geniş yayılması;

3) nəhayət, «parçala və hökm sür» siyasətinin yeni tarixi şəraitdə davamı olaraq «SSRİ xalqlarının» mümkün qədər kiçik, azsaylı milli-etnik birliklərə ayrılması - məsələn, türklərin (xüsusilə Orta Asiya, Şimali Qafqaz türklərinin) müxtəlif «xalqlara» parçalanması.

Lakin rusdilli şair sovet dövründə hər hansı respublikada – milli mühitdə eyni dərəcədə nüfuzlu idi qənaətinə gəlmək düzgün olmazdı; söhbət konkret şəkildə Azərbaycandan gedirsə, məsələn, Qazaxıstan, yaxud Qırğızıstanla müqayisədə Azərbaycanda yazıcının rus dilində yazması sosial-psixoloji baxımdan o qədər də asan olmamış, respublika ictimaiyyəti anadilli yazıçılara daha çox diqqət yetirmiş, ədəbi-bədii prosesin əsasında məhz onların (Azərbaycan dilində yazanların) yaradıcılığı dayanmışdır. Ona görə də Azərbaycandan rusdilli yazıçıları, dövrün verdiyi linqvistik-ideoloji nüfuzla baxmayaraq, daha sabit mövqeyə malik milli dil mühiti, yerli şərait, respublikanın mədəniyyət özünəməxsusluğu ilə hesablaşmalı olurdu. Bunu biz həmin yazıçıların yaradıcılığının həm məzmununda, həm də formasında görürük.

Maraqlıdır ki, Azərbaycanda yaşayıb-yaradan rus şairləri Rusiyada, məsələn, Moskvada rastlaşdıqları azərbaycanlıları – bakiyləri «yerli» hesab edirlər:

*В морозный день
Я встретил земляка,
Бакинца –
Я позвал его когда-то
Он мимо,
Раскрасневшийся слегка,
Спеши куда-то
В сторону Арбата.*
(А.Халдеев).

Həmin şairlərin ideya-estetik mövqeyini A.Xaldevyevin aşağıdakı misraları çox güman ki, aydın ifadə edir:

*Родившись в Бакинском предместье,
Я ветром каспийским дышал,
Я с солнечным городом вместе
Шагал,
И мечтал,
И мужал.*

*Он дал мне сердце,
И руки,
Частицу огня своего...
И не заслопили разлику
Узорчатых башен его.*

Göründüyü kimi Azərbaycanda yaşayıb yaradan rus şairləri özlərini bu torpağın, bu mədəniyyətin hadisəsi, məhsulu hesab etmiş, yaradıcılıq ilhamlarını bu diyardan almışlar.

Azərbaycanın müstəqillik qazanması ilə əlaqədar olaraq ölkədə rusdilli Azərbaycan poeziyasının müəyyən dərəcədə tənəzzülü başladı – son illər bu sahədə elə bir diqqət cəlb edən şeir nümunəsi, demək olar ki, meydana çıxmamışdı. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda rusdilli Azərbaycan poeziyasının epoxası artıq başa çatmış, yaxud başa çatmaq üzrədir. Lakin yarıməsrlik bir dövrdə mövcud olmuş həmin poeziyanın müxtəlif aspektləri, o cümlədən linqvistik baxımdan tədqiqi, şübhəsiz, böyük maraq doğurur.

Rus dilinin müxtəlif sovet respublikalarında müxtəlif funksional üslub sahələri üzrə yayılması elmi-nəzəri düşüncədə belə bir fikrin formalaşmasına gətirib çıxarmışdır ki, rus dilinin «yerli», yaxud «milli» variantları mövcuddur və ya formalaşmaqdadır. Əlbəttə, belə bir fikir söyləmək nə nəzəri, nə də praktiki baxımdan özünü doğruldur. Bununla belə, bir sıra sovet dilçi-ideoloqları həmin fikri sadəcə səhv olduğuna görə deyil, rus ədəbi dili normalarının «yerlərdə» pozulmasına qarşı çıxmaq məqsədi ilə təkzib etmək istəmişlər. Məsələn, «SSRİ xalqları dillərinin

qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı zənginləşməsi» kitabının girişində deyilir: «Ümumişlək rus ədəbi dili normalarının yerli dillərin və dialektlərinin təsiri altında pozulmasının sosial nəticələrini nəzərə almaq xüsusilə vacibdir... Rus ədəbi dilinin Orta Asiya, Qafqaz, Baltıyanı və digər «yerli variantlarının», müxtəlif orfoepik, leksik, sintaktik, stilistik normalarının meydana çıxması SSRİ-nin müxtəlif regionların millətlərarası ünsiyyət dilindən istifadə edən əhalisi arasında qarşılıqlı anlaşmanı çətinləşdirirdi». Bununla belə, həmin əsərdə göstərilir ki, buradan belə nəticə çıxarmaq olmaz ki, rus ədəbi dilində «yerli» xarakterli spesifikasi leksik elementlər ümumiyyətlə olmamalıdır – olmalıdır, ancaq dialektizmlər və etnoqrafizmlər o qədər artmamalıdır ki, rus ədəbi dilinin «yerli variantı» yarasın.

Araşdırmalar göstərir ki, az-çox inkişaf etmiş yazılı dil leksik alınmaların çoxluğu hesabına yeni variant verə bilməz. Xüsusilə rus dili kimi inkişaf etmiş, sovet dövründə mərkəzdən yüksək keyfiyyətdə yayılma tempinə malik, yerlərdə ədəbi normativləri qorunan bir dilin variasiya vermək imkanı, demək olar ki, yoxdur. Bununla belə, Azərbaycanın rusdilli ədəbiyyatı göstərir ki, rus dili regional düşüncə kompleksinin məhz situativ daşığıcısına çevrilə bilmişdir. Yeni burada söhbət hər hansı variantdan yox, bu və ya digər dilin, konkret halda rus dilinin öz fonetik, leksik, qrammatik normalarını saxlamaqla funksional variasiya verməsinə gedə bilər. Məsələn, deyək ki, rus poeziyasının dilində işlənməyən onlarla, hətta yüzlərlə söz, yaxud ifadə – obraz rusdilli regional poeziyanın dilində işlənə bilər. Yalnız belə bir faktı xatırlamaq kifayətdir ki, Nizami Gəncəvinin dilindən bəhs edən qarşınaslar dəfələrlə göstərmişlər ki, bu dilin məhz bir türk şairinin dili olduğunu sübut edən çoxlu elementlər vardır. Rusdilli Azərbaycan poeziyası öz keyfiyyətinə görə «Xəmsə» ilə müqayisəyə, əlbəttə, gəlmir, bununla belə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dilində də azərbaycanizmlər (həm formal, həm də linqvopoetik ünsürlər) kifayət qədərdir.

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanın yalnız rusdilli poeziyasında deyil, nəsrində, publisistikasında da azərbaycanizmlərin, Azərbaycan etnokulturoloji, sosial-psixoloji kompleksinin təsiri

olduqca qabarıqdır. Bu, başqa regional respublikalarda da, şübhəsiz, belədir. Bu cür «variantlaşma»nın, yaxud situativ variasiyaların isə, ümumiyyətlə, rus dilinə əhəmiyyətli bir təsiri yoxdur və ola da bilməz. Çünki rus dili özünün regional təzahür variasiyalarından çox yuxarıda dayanır. Həmin variasiyalar isə övvəl davamlı, stabil, öz özündə geniş daxili inkişaf imkanına malik deyil; ikincisi isə, yerlərdə (milli regionlarda) ona o qədər böyük sosia-mədəni tələbat yoxdur; çünki o, elmi üslubda, rəsmi-ışğüzar dildə və s. təzahür edə bilməz, ən çox məişətdə və məişət dilinə yaxın olan ədəbi-bədii dildə variasiya vermək imkanına malikdir.

Beləliklə, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dili rus dilinin istənilən halda xüsusi variantı olmasa da, xüsusi variasiyasıdır. Variantla variasiyanın fərqi isə aşağıdakılardan ibarətdir: a) variant, yaxud variantlar invariantından (əsas variantdan) norma baxımından bu və ya digər dərəcədə fərqlənir, variasiya, yaxud variasiyalar isə normativ əlamətlərdə deyil, funksional baxımdan – «aksent» səviyyəsində fərqlənir; b) variantın təkamül-inkişaf enerjiyası olduğuna görə o, invarianta (əsas variant) çevrilə bilər, variasiyanın isə belə bir imkanı yoxdur; v) variant daha davamlı dil hadisəsi olub ictimai həyatın müxtəlif sahələrini, müxtəlif üsulları əhatə edə bilər, variasiya isə adətən bir üslub sahəsinə aiddir və s.

Müşahidələr göstərir ki, rusdilli Azərbaycan poeziyasının dili rus dilinin bir variyasiyası olaraq əsasən aşağıdakı əlamətlərə malikdir: 1) bu dil rusdilli sovet oxucularından çox rusdilli Azərbaycan oxucusu üçün nəzərdə tutulmuşdur; 2) bu dildə Azərbaycan dilinin sözləri, ifadələri geniş əksini tapmışdır; 3) bu dildə Azərbaycan antroponimiyası geniş əks olunur; 4) bu dildə Azərbaycan toponimiyası geniş əks olunur; 5) bu dildə əsasən o rus sözləri işlənir ki, həmin sözlər Azərbaycan danışıq dili üçün səciyyəvidir; 6) bu dildə Azərbaycan poetizmləri, Azərbaycan ədəbiyyatından gələn obrazlar işlənir; 7) bu dilin dərin qatlarında təkəür sinkretizmi özünü göstərir və s.

Rusdilli Azərbaycan poeziyasına dil əlaqələri nəzəriyyəsi baxımından yanaşdıqda onu sadəcə olaraq rus dili ilə Azərbaycan

dilinin əlaqəsi şəklində izah etmək düzgün olmazdı. Burada bir sıra ekstralinqvistik və linqvistik amillər müəkkəb qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir:

I. Ekstralinqvistik amillər: sovet ideologiyası, yerli beynəlmilət cəmiyyəti, yerli (milli) rusdilli mühit, Azərbaycan ədəbi-bədii düşüncəsinin beynəlmilətləşmək, geniş miqyasda çıxmaq marağı, Azərbaycan mentaliteti və s.

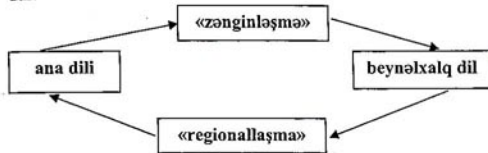
II. Linqvistik amillər: rus dilinin yerlərdə, milli respublikalarda, xüsusilə onların mədəniyyət mərkəzlərində yayılması, Azərbaycan dilinin genişplanlı müqaviməti və s.

Həmin amillərin düzləndiyi xətt isə yerli mühitlə rus dilinin qarşılaşmasından ibarətdir ki, həm ekstralinqvistik, həm də linqvistik amillərin hərəkəti məhz bu qarşılaşmanın həlli perspektivi baxımından dəyərləndirilə bilər. Yerli mühit rus dilinin qarşısına kifayət qədər güclü mentalitetlə (terminin geniş mənasında) çıxır, ona görə də rusdilli Azərbaycan poeziyasının dilində azərbaycanizmlərin çəkisi kifayət qədər böyük olur.

Sovet dövründə Azərbaycan dilinin, ümumiyyətlə türk dillərinin rus dilinə təsiri bərədə, demək olar ki, nadir hallarda bəhs olunmuş, əsas diqqət rus dilinin SSRİ-də yaşayan müxtəlif mənşəli xalqların dillərinə təsiri bərədə danışmağa verilmişdir. Yalnız bir neçə araşdırma mövcud olmuşdur ki, burada türk dillərinin rus dilinə, daha doğrusu, onun bu və ya digər regiondakı təzahür formasına müasir təsiri etiraf edilmişdir. «SSRİ xalqları dillərinin qarşılıqlı təsiri və qarşılıqlı zənginləşməsi» adlı monoqrafiyada isə həmin məsələyə daha geniş yer ayrılmış müxtəlif sistemli dillərin rus dilinə təsiri daha əsaslı şəkildə müəyyən qədər ətraflı araşdırılmışdır. Lakin həmin kitabda belə bir ədəz fikir də irəli sürülmüşdür ki, «sovet epoxasında sosialist millətləri dillərindən, o cümlədən türk dillərindən rus dilinə sözlərin və terminlərin keçməsinin də əsas kanalı milli- rus ikidilliliyi olmuşdur».

Müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər regionda tam ikidillilikdən, yaxud çoxdillilikdən söhbət gədə bilməz. Əgər cəmiyyətin müəyyən təbəqəsi istənilən iki, yaxud çox dil bilirsə, bunlardan biri ana dili, digəri (yaxud digərləri) isə beynəlxalq dildir.

Yəni birini etnik müəyyənlik, digərini (yaxud digərlərini) qlobal ictimai ünsiyyət ehtiyacı müdafiə edir. Bu dillər arasındakı münasibəti ana dilinin geniş mənada inkişaf səviyyəsi ilə həmin dil-dən danışan cəmiyyətin qlobal ictimai ünsiyyətə ehtiyac dərəcəsi müəyyən edir. Ona görə də ana dili «zənginləşir», qlobal ictimai ünsiyyət vasitəsi isə «regionallaşır». Ümumiyyətlə, bu münasibəti aşağıda verilmiş sxemdəki şəkildə təsvir etmək mümkündür.

Sxemdən də görünür ki, ana dilinin zənginləşməsi, bir qayda olaraq, hansı səviyyədəsə beynəlxalq olan dilin hesabınadır – beynəlxalq dilin isə bu və ya digər regionun dil tərəkürünə uyğunlaşmaq imkanı vardır. Lakin bir daha qeyd etmək lazımdır ki, həmin uyğunlaşma müxtəlif miqyasda. Xarakterdə ola bilər ki, bunun da ən geniş yayılmış forması beynəlxalq dilin müəyyən dövr ərzində mövcud olan variasiya verməsindən ibarətdir.

HARDAN BAXSAN GÖRÜNƏN ADAM

Azərbaycan elmində Elçin İsgəndərzadənin hansı mövqə tutduğu bərdə əsaslı bir fikir söyləmək mənim üçün çətindir, o səbəbdən ki, texniki elmlərdən xeyli uzaqam, ancaq Elçinin ədəbi şəxsiyyətinə, sənətkarlıq qabiliyyətinə gəldikdə cəsarətlə deyə bilərəm ki, o, həm bilavasitə yaradıcılığına, həm də milli – ədəbi-ictimai mühitin təşkilindəki intensiv, enerjili fəaliyyətinə görə, həqiqətən, çox böyük mövqə, nüfuz sahibidir. Və bu mövqeyin, bu nüfuzun coğrafiyası Azərbaycanın sərhədlərini aşaraq ümumən Türk dünyasına yayılmaqda, yalnız Elçinin özünə deyil, eyni zamanda (bəlkə də, daha çox!) onun mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, ictimai fikrinə böyük hörmət gətirməkdədir. Odur ki, Elçin İsgəndərzadə haqqında yazmaq, onun məhsuldar, sənətkarlıq baxımından keyfiyyətli olduğu qədər də orijinal müasir yaradıcılığını, ədəbi-ictimai təfəkkürümüzə gətirdiyi fikir yeniliklərini bir tam halında təhlil-şərh etmək artıq zərurətdir. Və mənim üçün olduqca xoşdur ki, Elçin haqqındakı ilk müfəssəl, monoqrafik əsəri müasir Azərbaycan (yalnız Azərbaycanımı?!)) sənətinin böyük yaradıcılarından biri olan Adil Mirseyid yazmışdır...

«Hardan baxsan görünən adam»a – Elçin İsgəndərzadəyə, onun poetik şəxsiyyətinə, ədəbi varlığına, ən müxtəlif tərəflərdən özünəməxsus bir görünüş-duyum istedadı ilə nəzər salan Adil oxucular qarşısında böyük düşüncə-təfəkkür mədəniyyətinin məhsulu olan analitik bir mənzərə canlandırır. Bu mənzərədə Nizami Gəncəvi də, Məhəmməd Füzuli də, Federiko Qarsia Lorca da, Salvador Dali də, Van Qoq da, Səttar Bəhlulzadə də, Vladimir Vıotski də, Nazim Hikmət də, Şuşa da, Qarabağ şikəstəsi də ... var. Və ədəbiyyatın, sənətin özü qədər mürəkkəb, zəngin,

bir az da emosional-impressionist bu mənzərədə Elçin İsgəndərzadənin aydın görünən obrazı da var. Deyəsən, «şair xoşbəxtliyi Elçin İsgəndərzadənin qapısını döyür»...

Adil Mirseyid şair Elçin İsgəndərzadəni alim, professor Elçin İsgəndərzadədən ayırır, bununla belə onun esse-monoqrafiyasının araşdırma obyektini məhz şair, sənətkar Elçin İsgəndərzadədir. O Elçin ki, iş otağında divardan qədim Qarabağ xalçası, saz və qoşalülə tüfəng asıb...

Emosionallıqla intellektuallığın, lokalılıqla totallığın, xaosla kosmosun birləşib ayrıldığı yerdə çoxspektrli bir işıq yanır. Və Adil Mirseyid qaranlıq otağında «oturub» hardan baxsan görünənə bu işığın şəklini çəkir...

2006

olsa da, dədə-baba yurdumuzu tərk etməməliyik. «Sovet Ermənistanı» qəzetinin əməkdaşı, C.Cabbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının direktoru, Ermənistan Yazıçılar İttifaqı Azərbaycan Şurasının rəhbəri, İrəvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun müəllimi olduğu illərdə o, həmişə çalışmışdı ki, xalq öz vətənidən, etnik-mədəni sistemindən, əsrlər ərzində müəyyənlanmış mənəvi coğrafiyasından ayrı düşməsin. Həm sair, həm ideoloq-ziyalı sözünü demiş, həm də ictimai fəaliyyəti ilə milli iradın qırılmaması uğrunda gənclik çağlarından başlayaraq ardıcıl mübarizə aparmışdı.

Hidayət Bakıda məskunlaşdığı ilk illərdən etibarən publisistika, xüsusilə siyasi publisistika sahəsində heç kimin görə bilməyəcəyi miqyasda fəaliyyət göstərdi. Onun 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərindəki məqalələri, bir tərəfdən, müəllifin mövzuya dərinəndən bələdliyi, hər bir hadisəni ən xırda detallına qədər bilməsi ilə maraq doğururdusa, digər tərəfdən, yüksək siyasi-ideoloji təhlil səviyyəsi, professionallığı ilə diqqəti cəlb edirdi. Və eyni zamanda homin məqalələr yetkin yazıçı düşüncəsinin məhsulu kimi öz bədii keyfiyyəti ilə də seçilir, Azərbaycan publisistikasına yeni üslub, yeni ifadə tərzini gətirirdi. O zaman hələ mövcud olan senzura siyasəsi Hidayətin publisistik məqalələrini nə qədər «redaktə etsə» də, onları az qala hər cümləyə hopmuş milli duyğulardan, vətənpərvər məfəkkərdən məhrum etməyə qadir deyildi.

Keçdiyi zəngin yaradıcılıq yolu, qazandığı böyük ictimai-siyasi təcrübə Hidayəti dövlət idarəçiliyinə gətirib çıxardı. Və o, Heydər Əliyev məktəbinin istedadlı yetirmələrindən biri kimi artıq neçə illərdir ki, yüksək dövlət vəzifəsində səmərəli fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının (və Ümummilli lider Heydər Əliyevin) milli məsələlərlə bağlı siyasətini uğurla həyata keçirən Hidayət öz zəhmətkeşliyi nəticəsində həmin sahədə də böyük təcrübə qazandı. Azərbaycanda zaman-zaman məskunlaşaraq ölkənin ictimai, iqtisadi, mədəni inkişafına öz töhfəsini vermiş, zəngin etnik mənərəsini müəyyənləşdirmiş müxtəlif

xalqların tarixi birliyini qoruyub gücləndirməyə, qonşu respublikaların xalqları ilə etnik-mədəni əlaqələri genişləndirməyə Hidayət yalnız vəzifə borcu kimi deyil, həm də bir ziyalı olaraq genişmiqyaslı fəaliyyətinin tərkib hissəsi kimi baxırdı. Və Azərbaycan ziyalıları vaxtaşırı olaraq bu işlərə cəlb etməklə milli problemlərin geniş ictimai-intellektual kontekstdə, əsaslı, etibarlı həllinə çalışırdı.

Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinə sədr təyin olunduğu ilk aylardan o, zəngin ziyalı-təşkilatçı təcrübəsinə əsaslanaraq müstəqil dövlətimizin bu sahədəki siyasətini uğurla həyata keçirməyə başladı.

Lakin Hidayət dövlət işində çalışdığı illərdə də ədəbi-bədii fəaliyyətindən, publisistik yaradıcılıqdan heç zaman ayrılmamış, çox gənc yaşlarında ədəbiyyatla başladığı əhdi-peymanı pozmamışdır.

2000-ci illərdə yazıb çap etdirdiyi onlarla gözəl şeirləri, böyük uğurla tamaşaya qoyulmuş «Məhəbbət yaşayır hələ», «Məni qınamayın», « Bu dünyanın adamları» pyesləri, erməni fitnəkərligini ifşa edən kəsərlili bədii-publisistik yaradıcılığı onun ədəbi şəxsiyyətinin get-gedə daha da zənginləşdiyini, kamilləşdiyini göstərir. Ümumiyyətlə, Hidayət zamanın sosial-mənəvi sifarişlərini həmişə yüksək ziyalı mədəniyyəti, yazıçı həssaslığı ilə qəbul etmiş, öz mütəfəkkir mövqeyini heç zaman gizlətməmişdir.

Mən əminəm ki, Hidayətin böyük yazıçı, publisist, ictimai xadim istedadı onun siyasətçi, dövlət xadimi kimi fəaliyyəti üçün həmişə tükənməz mənbə olacaq, ona ilham verəcək, yeni poetik «Avtoportret»lər yazdıracaqdır.

PREZİDENT SEÇKİLƏRİ İLƏ BAĞLI «SABAH İLHAMLA» ADLI ELMI-NƏZƏRİ SESSİYA

Rafael Hüseynov:

Bugünkü sessiyada ilk olaraq 3 məruzə nəzərdə tutulmuşdur. Akademik Bəkir Nəbiyevin, millət vəkili Nizami Cəfərovun və mənim məruzələrim. Bilirsiniz ki, prezidentliyə namizədlərin vəkilləri bu günlər ərzində çox gərgin işləyiblər, ən müxtəlif rayonlarda olublar, toplantılarda, tədbirlərdə iştirak ediblər. Bəkir müəllim də dünən Ağdaşda olub. Axşam da prezidentliyə namizəd cənab İlham Əliyevin görüşündə iştirak edib. Çox yorğundur. Və digər bir tədbir də var, bu gün saat 4-də orada iştirak edəcək, ona görə üzrlü səbəbdən bizim tədbirə qatıla bilməyib. Həmin səbəbdən mən ilk sözü millət vəkili, MEA-nın müxbir üzvü, Atatürk Mərkəzinin direktoru, bu seçki prosesində çox faal iştirak edən, əksər tədbirlərdə sözünü deyən Nizami Cəfərova verirəm. Buyurun, Nizami müəllim.

Nizami Cəfərov:

– Hörmətli Rafael müəllim! Hörmətli mərasim iştirakçıları.

Son zamanlar Azərbaycanın ictimai-siyasi-mənəvi həyatında baş verən hadisələr, mən qəti şəkildə bildirirəm ki, bizim xalqımızı mənən, ruhən yüksəldir. Yəni elə proseslər ola bilər ki, bu proseslərdə inkişaf etməz əvəzinə xalq böyük intriqalar içərisinə düşür. Amma son dövrlərdə Azərbaycanda baş verən hadisələr, çox yaxşı ki, tam bir sistemli şəkildə bizim millətimizi həm milli-mənəvi baxımdan, ruh baxımından, həm də siyasi-ideoloji dünyagörüşü baxımından xeyli müstəhkil edib. Bunların içəri-

sində, təbii ki, prezident seçkiləri bizim üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Əlbəttə, prezident seçkilərində həmişə münafiqələr olur. İddialar bütün parlaqlığı ilə orada yaşayır, ölkənin siyasi aspektində nələr varsa, hamısı təzahür edir, intonasiya, ritm dəyişir. Bəzən adət etmədiyimiz ifadələr eşitməyə başlayırıq. Bu, zahirən belə görünə bilər ki, bizim xalqımız üçün qüsur, nöqsan götürür. Amma bu da müstəhkilliyə kömək edən məsələdir. Yəni, xalqın enerjisi bütün parlaqlığı ilə ortaya çıxır, burada düşüncə mədəniyyəti, düşüncə antimədəniyyəti və siyasi qüvvələrin hansının xalqın bilavasitə mənafeyini ifadə elədiyi, hansının əxlaqlı olduğu, hansının bu xalqın mənafeyatından kənarada olduğu ortaya qoyulur. Hansı qüvvələrin Azərbaycan xalqının dostlarıyla nə dərəcədə yaxın olduğu, bəlkə də deyək ki, o sabit vəziyyətlərdə, yəni seçkiyəqədərki vəziyyətlərdə o qədər yaxşı görünür. Amma seçki prosesləri o dərəcədə açıq-aşkar bir şəkildə siyasi xarakterli ortaya çıxarır ki, bu da bizim xalqımıza öz gələcəyini müəyyənləşdirmək üçün çox vacibdir. Və biz bu seçkilərə gedərkən istər Milli Məclisdə, istərsə də başqa bir surə bizim dövlətimizin siyasi mənafeyi ilə əlaqədar məsələlərdə həmişə bir şeyin üzərində çox dayanırıq. Seçkilər gəldi-gedədi. Yəni seçki konkret olaraq daim davam edən bir proses deyil. Amma mahiyyətinə vəzanda, əslində, seçki hər gün gedir. Amma onun zirvə hissəsi çox qısa bir tarixdə baş verir və bitir. Elə etmək lazımdır ki, bu seçki prosesində yalnız biz prezidentimizi seçməyə, həm də seçki mədəniyyətini öyrənək. Bu bizim xalqımız üçün çox vacibdir, çünki Azərbaycanda, ümumiyyətlə Şərqdə seçki keçirmək mədəniyyəti, etiraf edək ki, çox aşağıdır. Bu aşağılığın da ən mühüm səbəbi çox zaman kütləvilikdə olur. Məsələn, kütləvi şəkildə hansısa bir prosesin arxasınca gedilmir, yəni fərd və vətəndaş görünür. Bizə bu seçkilər həm də ona görə lazımdır ki, seçki keçirmək mədəniyyətini öyrənək və vətəndaş kimi formalaşa bilək. Yalnız prezidenti seçməyə, vətəndaş da seçək. Yalnız konkret şəxsiyyət üzərində düşünməyə, öztümüz üzərində də düşünək. Və bu gün Azərbaycanda iqtidarın bir vəzifəsi öz nümayəndəsini, xalq üçün daha münasib olan bir şəxsiyyəti prezident seçməkdirsə, digər bir xüsusiyyəti də o şəx-

siyyətin gələcəkdə normal işləməsidir. Yəni bu şəraiti yaratmaq mümkün olmasa, ən böyük şəxsiyyətlər də bir iş görə bilməzdilər. Və yaxud, ən böyük tarixi şəxsiyyətlərin də fəaliyyəti ancaq mübarizədən ibarət olub. Odur ki, biz bu seçkilərə kifayət qədər mürəkkəb düşüncələrlə gedirik. Yəni bu seçkilər, sadəcə, bizim bəzilərimizin düşündüyü kimi xüsusi formalar, texnologiyalar işləyib hazırlamaq və cəmiyyətin əsas siyasi qüvvəsini istədiyi şəxsiyyətdə görmək iddiası ilə əlaqədar deyil. Əlbəttə, İlham Əliyevin prezident olması üçün birinci şəraiti xalqımızın istəyi yaradıb. Bizim bu gün gələcəyi yaşamaq imkanlarımız var. Həm siyasi mənada, həm mədəni, həm də iqtisadi mənada. Bu şərait tələb edir ki, bu gün hakimiyyətdə İlham Əliyev gəlsin. Ona görə ki, İlham Əliyevin bu xalqın qarşısında heç bir günahı yoxdur. O namizədlər ki, İlham Əliyevlə bərabər prezident olmaq istəyirlər, onların, demək olar ki, hamısının kifayət qədər böyük günahları var. Dərk olunan və olunmayan günahları. Onlar, ümumiyyətlə, bizim cəmiyyətimizdə çox şübhəli qarşılanan, çox şübhəli tərcümeyi-halları olan insanlardır. Və məsələnin bir cəhəti də bundan ibarətdir ki, xüsusilə iddialı olan bu insanlar vaxtilə hakimiyyətdə təmsil olunublar. Onlar müxtəlif məqamlarda xalqın tələbi ilə istefaya getməli olublar.

Bu məsələlərlə bağlı mən konkret faktlar götürmək istəmirəm. Çünki artıq bir neçə aydır ki, bizim mətbuatımız bu faktları tam aydınlığı ilə gətirir. İkinci bir məsələ də var. Bu məsələ də ondan ibarətdir ki, bu insanlar özlərinin hansısa şəxsi yerlərinə yox, özlərinin hansısa yaratmış olduqları ideyalar, hansısa yaratmış olduqları konstitusiyalara can atırlar. Bu insanlar bilavasitə cənab Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış mövqə uğrunda mübarizə aparırlar. Yəni o mövqeyi ki, Azərbaycan Prezidenti, Azərbaycan xalqının şəriksiz lideri yaradıb, o mövqeyi tutmaq uğrunda mübarizə aparırlar. Yəni, bu da bizim üçün, elə bilirmək ki, çox ciddi məsələdir. Və bu mübarizədə onlar bu mövqeyi yalnız tutmaq yox, bu mövqə ilə münaqişə zəminində hakimiyyətə gəlmək istəyirlər. Yəni, tam neqativ bir düşüncə ilə, tam neqativ bir mübarizə ilə. Və bunların irəli sürdüyü az-çox maraqlı ola biləcək iddialar varsa da, həmin iddiaların böyük bir hissəsi, yalnız

belə deyək, əsaslı olmayan, həyata keçirilməsi mümkün olmayan, şübhəli olan iddialardır.

Ola bilər bu cəhətdən onlar İlham Əliyevdən xeyli dərəcədə aşağıda dayanıblar və xeyli dərəcədə «poetik» və «obrazlı» görünür. Amma İlham Əliyevin təklifləri çox aydın, konkret, bəzən hətta cənab Heydər Əliyevin qurmuş olduğu ideologiyalardan daha irəli gedə bilən və daha modern ideologiyalardan daha irəli gedən təkliflərdir. İş yerlərinin açılması ilə əlaqədar konkret təkliflər, iqtisadi əlaqələrlə bağlı konkret təkliflər, maliyyə münasibətləri ilə bağlı konkret təkliflər müasir beynəlxalq biznes münasibətləri ilə bağlı konkret təkliflər. Yəni bu təkliflər, sadəcə, İlham Əliyevin görmək istədiyi, görməyə başlayacağını iddia etdiyi işlər deyil. Gördüyü işlərin davamlı olaraq irəli sürdüyü konkret fikirlərdir. Yəni, bu işlər artıq görülüb, bu işlər davam edir. Davamlılıq baxımından da İlham Əliyev öz iddiaları ilə olduqca konkret və aydın görünür. Onun namizədliyi olduqca konkret və aydın görünür. Nəhayət, başqa bir cəhət də var ki, o, Azərbaycan xalqının ideya-məslək liderinin bilavasitə varisidir. Bu varislik məsələsinə bəzən bizdə şəxsi, fərdi varislik səviyyəsinə çatdırırlar. Amma İlham Əliyevin gücü ondan ibarətdir ki, o, Heydər Əliyevin məhz siyasi varisidir. Bir böyük gücü də ondan ibarətdir ki, məhz mədəni varisidir. Yəni onun ruhunu, onun enerjisini daşıyır və bu enerji də, əslində, yalnız Heydər Əliyevin şəxsi maraqlarının və iddialarının təzahürü olmayıb, bu, elə Azərbaycan xalqının enerjisidir. Azərbaycan xalqının lider dövlət başçısını yaratmaq qabiliyyətinin tam yüksək səviyyədə təzahüründən irəli gəlmiş potensialdır ki, bu potensialı İlham Əliyev davam etdirir və biz əminik ki, bu davamətdirmə hər ay daha intensiv şəkildə olacaq. İlham Əliyev siyasi xadim olaraq kifayət qədər təcrübəsi olsa da, gəncdir, yəni Azərbaycanda hadisələr həmişə elə baş verib ki, bir dövlət başçısını bir az yaşlı təəssüvür etmiş. Yəni yaşlılıq kompleksi bizim beynimizdə var. Ona görə də bəzən İlham Əliyevin opponentləri onun məhz genliyinə istinad edirlər ki, bu genlik onə mane olmayacaq ki? Onun opponentləri aqressiv tənqidlərlə genlik maraqlarından irəli gələn bir sıra məqamları qabartmağa çalışırlar. Amma bu məqamlar elə

məsələlərdir ki, onun şəxsiyyətini, onun düşüncələrinin normallığını, həyat tərzinin mükəmməlliyini dedələmir.

Biz, Azərbaycan ziyalılarının böyük əksəriyyəti İlham Əliyevin prezident olması üzərində ona görə istinad edirik ki, biz varislik istəyirik. Bu, bəlkə də İlham Əliyevin perspektivliyini müəyyənləşdirən ən sas iddiadır. Biz niyə varislik istəyirik? Biz hamımız kifayət qədər böyük həvəs və maraqla desək ki, Azərbaycanın 2500-3000 illik dövlətçilik tarixi var, yaxşı bilirik ki, bunlar varissiz dövlətlər idi. Dövlətdə varislik ona deyirlər ki, onların arasında varislik həqiqətən olmalıdır. Yoxsa bir dəfə İran dövləti, bir dəfə türk dövləti, bir dəfə ərəb dövləti, bir-birinə qarşı olan hakimiyyətlərdir. Bu varissizlik Azərbaycanda 2500-3000 il davam edən dövlətçilik tarixinin tam bir siyasi xarabazarlığını yaradıb, yəni bir-biri ilə münafiqşədə olan dövlət quruculuğunun nəticəsidir ki, bu gün Azərbaycanda müstəqil dövlət quruculuğu təcrübəsi Azərbaycanın tarixində bilavasitə yoxdur. Çox çətin məsələdir.

Bu gün Azərbaycanda prezident olmaq istəyən bəzi insanlar çox böyük maraq, həvəs, bir sıra hallarda xalqa əsaslanaraq təqdim edənilər ki, müstəqil Azərbaycan dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisidir. Bu, belə də deyilməliyi. Amma Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən milli müstəqil dövlət quruculuğunun ilk intensiv gedişi proseslərində biz heç nə götürə bilmədik. Yəni, çoxlu qərarlar var, göstərişlər var, milli hissələrlə dolu çoxlu-çoxlu, böyük-böyük iddialar var. Amma konkret istifadə etmək üçün çox az şey var. Ona görə də təsadüfi deyil ki, cənab Heydər Əliyev Azərbaycanda müstəqil dövlətin başına gələn kimi daha çox Türkiyənin təcrübəsindən istifadə etdi, daha çox Atatürkə əsaslandı, nəinki Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinə və M.Ə.Rəsulzadəyə. Çünki dövlət qurucusu üçün bəzən metaforik dövlətlər elə əsaslı bir təcrübə ola bilmir. Bəzən biz varislikdən çox danışıırıq, amma bütün fəaliyyətimiz o varisliyin əleyhinə olur.

Biz İlham Əliyevi bir də və daha çox ona görə müdafiə edirik ki, Azərbaycanda varislik olsun. Azərbaycanda varislik bir də ona görə olsun ki, artıq Azərbaycanı inkişaf etdirmək üçün hər

cür əsaslı olan siyasi-ideoloji kompleks yaradılıb. Bunu dağıtmaq artıq xalqa tarixi düşmənçilikdir. Ona görə də biz bu yaranmış hadisəyə qarşı mübarizə aparan insanları prezident seçə bilmərik.

İlham Əliyevlə bağlı, onun şəxsi xarakteri ilə, istedadı ilə bağlı bir sıra məqamlar da var. Və son görüşlərdə biz onu bütün aydınlığı ilə gördük. İlham Əliyev atasından və bizim xalqımızdan ədəbi liderindən fərqli lider olacaq. O fərqlilik nədə olacaq? Mən də İlham Əliyevin vəkilliyəm və bir sıra məsələlərdə öz sözümlü deyə bilərəm. Demək istəyirəm ki, İlham Əliyev haqqında fərqli fikirlər ola bilər. Amma bu fərqli fikirlərin mütləq əksəriyyəti müsbətdir və biz gələcəyin yox, bugünün lideri haqqında danışıdığımızı artıq hiss edirik. Bilirik ki, onun fəaliyyəti Azərbaycan üçün çox progressiv bir fəaliyyətdir. Nə fərq ola bilər cənab Heydər Əliyev və İlham Əliyevin fəaliyyətində? Şübhəsiz, Heydər Əliyev nəhəngdir və onun gördüyü işi Azərbaycanda min ildən bir görmək olar. Bu, asan bir iş deyildir, bu, bütöv bir mexanizm idi – yarandı, hərəkətə gəldi, xalqın diriliyi üçün, xalqın mövcudluğu üçün möhkəm, əsas bir baza yarandı. Amma İlham Əliyevin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, İlham Əliyev müasir dünyanın adamıdır. İlham Əliyev təsir edən siyasi faktorlar, amillər cənab Heydər Əliyevə təsir edənlərdən çoxdur. Bu insanlar ayrı-ayrı dövlətlərin, ayrı-ayrı zamanların övladlarıdır. İlham Əliyevin fəaliyyətində kütləvilik arxa plana keçəcək. Yəni kütləvi tədbirlər, hadisələrə kütləvi qoşulmalar və s. Fərdin, vətəndaşın yetişməsi üçün daha geniş imkan yaranacaq. Bu cəhət, elə bilirəm ki, müasir dünyada yaşamağımızın əsas şərtlərindən biridir. Bu gün dünyada xalqlar və millətlər hüququ yoxdur. Biz də bu yolla getməliyik. Bizim də bu yolla getməyimizdə İlham Əliyev çox mühüm şərtidir.

İlham Əliyevin son zamanlar keçirdiyi görüşlərdə bir az kütləvilik var. Çünki biz hələlik bir az xalqımızın hissələri ilə oynamalıyıq. Xalqımız hələlik kütləvilik istəyir. Lakin bunlar son addımlardır. Əsas diqqət şəxsiyyətə, insana, onun fərdi gücünə, qabiliyyətinə veriləcəkdir. mən elə bilirəm ki, Azərbaycan insanı buna hazırdır. Fərdilik baxımından bir mühüm cəhət də ondan

ibarətdir ki, İlham Əliyev tarixdən danışmır, obrazlı ifadələr işlətmir. İlham Əliyevin danışmaları çox aydındır – biz yaxşı yaşamalıyıq, biz insan kimi güclü olmalıyıq, işləməliyə və höyət-mizdən zövq almalıyıq.

Bu, bizim siyasətimizdə, elə bilirdim ki, ən böyük hadisədir. Və biz belə global və aydın texnologiyalara görə İlham Əliyevi müdafiə edirik və edəcəyik. İmkan verməyəcəyik ki, İlham Əliyevə qarşı hər hansı bir qüvvə çıxımsın. İlham Əliyev işlərində düz hərəkət də eləsə, müəyyən səhvlərə də yol versə, biz onu müdafiə edəcəyik. Sağ olun.

2003

ÖN SÖZ (Sona Vəliyevanın «Azərbaycançılıq milli ideologiya və ədəbi-estetik təlim kimi» kitabına)

Azərbaycançılığın biri digəri ilə üzvü olaraq olma-yan müxtəlif ideyalardan, daha doğrusu, həmin ideyaların mexaniki yığılmasından az-çox mükəmməl bir ideologiyaya çevrilməsi, heç şübhəsiz, Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün təşəkkülü, inkişaf edib möhkəmlənməsi ilə əlaqədardır. Və bu bir həqiqətdir ki, həmin ideologiya nə qədər dərin köklərə malik olsa da onun əsaslarını müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, dünya azərbaycanlılarının lideri Heydər Əliyev məhz milli dövlət quruculuğu prosesində yaratmış (və yaratmaqdadır). Azərbaycanda olmaq yalnız Azərbaycanı, Azərbaycan xalqını, onun milli dəyərlərini seçməkdən ibarət deyil (bu, passiv azərbaycançılıqdır), daha çox dəyərləri qoruyub inkişaf etdirməkdən ibarətdir ki, bu hərəkətin başında böyük mütəfəkkir- ideoloq Heydər Əliyev dayanır: O, Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının, onun milli dəyərlərinin qorunub inkişaf etdirilməsinin tarixi qaranımı (müstəqil Azərbaycan dövlətini!) qurur, həmin dövlətin ideologiyasını formalaşdırır. Onu da əlavə etmək lazımdır ki, bu möhtəşəm siyasi, sosial (və intellektual!) prosesdə ötən əsrlərin, onilliklərin düşüncə təcrübəsi (azərbaycançılıq ideyaları) oyadır, müasir (və genişmiqyaslı) təfəkkürün süzgecindən keçirilir, yeni dəyər qazanır... Heydər Əliyev dühası tarixi müasirləşdirir, tarixdən, o cümlədən azərbaycançılıq ideyaları tarixindən istifadənin özünəməxsus metodologiyasını hazırlayır... Və göründüyü kimi, azərbaycançılığın milli ideologiyaya çevril-

məsi – bizim bir millət olaraq mövcudluğumuzun ideoloji əsaslarını təşkil etməsi olduqca mürekkəb, çoxşaxəli, çoxmərhələli bir prosesdir. Həmin prosesi öyrənmək, onun qaynar, cəhrişli gedini elmin (Azərbaycanşünaslığın!) soyuq mühakimələri ilə təhlil etmək artıq dövrümüzün mədəni-intellektual tələbdir. Oxuculara təqdim olunan bu kitab da haqqında söhbət gedən tələb-ehtiyacın nəticəsində meydana çıxmışdır. Müəllif, bir sıra cəhdləri nəzərə almasaq, ilk dəfədir ki, Azərbaycançılığın milli ideologiyaya çevrilməsinin (Heydər Əliyev dövründə dövlət quruculuğu praktikası səviyyəsinə yüksəlməsinə qədər!) tarixi mənzərəsini təqdim edir. Onun təqdimində azərbaycançılıq yalnız etnoqrafik, etnolinqvistik, ədəbi-mədəni-mənəvi və s. komplekslərdən ibarət deyil, bunların hamısını ehtiva edən, lakin daha çox sosial-siyasi xarakter daşıyan ideyalar sistemidir ki, bu Azərbaycanda milli dövlət quruculuğu prosesinin hazırkı intensiv dövrü üçün tamamilə təbii olmaqla yanaşı, müəllifin maraq dairəsini də əks etdirir. Bu gün biz istər dil, istər ədəbiyyat, istər ümumən mədəniyyət məsələlərinə hər hansı bir xalqın şah əsəri olan milli dövlət quruculuğu mövqeyindən yanaşmağa daxili bir ehtiyac hiss edirik. Və azərbaycanşünasların gənc nəslinin yaradıcılığında həmin ehtiyac özünü daha açıq şəkildə göstərməklə, eyni zamanda, bir növ, elmin metodoloji perspektivini müəyyən edir.

Müəllif azərbaycançılıq ideologiyasının köklərini (tarixəqədərki dövr!), təkamül mərhələlərini kifayət qədər sistemli bir şəkildə nəzərdən keçirərək belə bir düzgün nəticəyə gəlir ki, azərbaycançılıq ideologiyası XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ideologiyaya çevrilsə də, XX əsr boyu mürekkəb bir təkamül yolu keçmişdir. Azərbaycan mütəfəkkirləri həmin ideologiyanın təkəmilləşməsi, Azərbaycan cəmiyyətinin şüurunda möhkəm yer tutması üçün sadəcə çalışmamış, zəngin tarixi olan bir mücadilə vermişlər. Cəsarətlə demək olar ki, həmin mücadilə tarixinin əsas mərhələləri Sona Vəliyevanın əsərində ilk dəfədir ki, aydın (və mükəmməl) bir metodologiya ilə müəyyənləşdirilmiş hər bir mərhələlərin özünəməxsus səciyyəsi verilmişdir. Azərbaycançı-

lıq ideologiyasının müasir ictimai, o cümlədən də ədəbi-estetik təfəkkürdəki mövqeyi barədə ətraflı bəhs edən müəllif tamamilə doğru olaraq göstərir ki, müasir dövrdə azərbaycançılıq ideologiyası «artıq müasir elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, özünün elmi-nəzəri əsaslarını da təklif edir».

Sona Vəliyevanın oxuculara təqdim olunan bu əsəri də azərbaycançılığın ideologiyadan elmə, mükəmməl bir təlimə çevrilməsi sahəsində uğurlu bir addım, dəyərli bir töhfədir.

MƏN SİYASİ DÜŞÜNÜRƏM

Nizami Cəfərov: - Mən əlbəttə, Sizin adınızı çox eşitmişəm, fəaliyyətiniz barədə də az-çox məlumatım var, ancaq təbii ki, daha geniş məlumatla ehtiyac duyuram...

Q.Təbrizi: - Azərbaycanın Cənubundanam - Təbrizdən... Təbriz Universitetinin ədəbiyyat fakültəsini qurtardım, bir-iki ildən sonra «çıxdım - eşiyə» - bir il Türkiyədə oldum, İstanbul Universitetində işlədim, sonra İngiltərəyə getdim. Əlbəttə, çox çətinlik çəkdim, - əvvəli bu idi ki, qərrib yerdə heç kimdən məddi kömək gözləmədən yaşamaq idim, ikincisi, mən buraya tək cə dolanmaq üçün gəlməmişdim, müxtəlif dairələrdə nüfuz qazanmalı və öz şəxsiyyətimi təsdiq etməli idim.

Nə iş oldusa, gecələr işlədim – dəmir yolunda, restoranlarda, bir sözlə, harada gəldi orada...

«Küçələrdən yığıb» ev düzəltdim, ancaq xeyriyyə cəmiyyətlərinə müraciət etmədim, özüme sığdırmadım ki, «Təbrizi» fəmiylisi Qərbi Avropanın hansısa xeyriyyə cəmiyyətinin siyahısında yazılsın...

Londona «Bi-Bi-Si»nin şərhçisi işlədim, ancaq bir ay tamam olmamış, şərq probleminə aid apardığım bir söhbətə görə işdən çıxardılar. Həmin söhbətdə izah etmək istəyirdim ki, Şərqdə stabilliyin yaranması Qərbi həmişə narahat edir, ona görə də Şərq neçə müddətdir ki, ən müxtəlif formalarda qarışıdırılır...məni markist hesab etdilər, ancaq sözün doğrusu, mənim ondan xəbərim yox idi, bu hadisədən sonra dedim, aya, görüm bu Mark nəməne şeydi.

Londonun kitabxana və muzeylərində işlədim, jurnalistlik elədim. Nəhayət, Edinburq Universitetində təhsilimi davam etdirdim. On səkkizinci əsrin ikinci yarısı və on doqquzuncu əsrin

əvvəllərində yaşayıb-yaratmış ingilis şairi Vilyam Bleykə həsr olunmuş doktorluq dissertasiyası müdafiə elədim.

«Vilyam Bleykin behişt və cəhənnəm» adlı kitabım əvvəl Londonda, sonra Nyu-Yorkda nəşr olundu. Əlbəttə, istərdim ki, Vətənimdə də çıxsın...

N.C.: - *Hərdən mənə elə gəlir ki, biz nahaq yerə enerjimizi daha çox azərbaycanşünaslığa, türkşünaslığa, lap elə şərqşünaslığa səfr edirik. Və nəzərə alsaq ki, əksər azərbaycanşünaslıq, türkşünaslıq, yaxud şərqşünaslıq tədqiqatlarımızda «Qərb metodologiyası» hakimdir, biz özümüzü daha çox başqaları üçün öyrənirik, onda adam bir az da narahat olur. Biz Qərbi və Qərbə çıxış yolumuzda yerləşən slavyan, xüsusilə rus dünyasını, qeyri-müsləman Şərqini öyrənən məktəblər yaratmalıyıq, ancaq bunlar köhnə (və indiki) «rus-tatar məktəbləri» şəklində olmamalıdır, tamamilə milli məktəblər olub məsləyə məhz bizim baxışımızı ifadə etməlidir.*

Elə ona görə də, Sizin Qərb ədəbiyyatına marağınız və bu marağın «Şərq metodologiyası»na malik olması, nəhayət, Londonda, Nyu Yorkda təxminən iyirmi il bundan əvvəl nəşr olunmuş kitabınızın Bakıda da nəşr olunmasına ehtiyac duyduğumuz məni sevindirir... Qərb Şərq istədiyi kimi idarə edir, çünki onu bir neçə yüz ildə dərindən öyrənmiş, altını üstünə çevirmiş, «zat»ına bələd olmuşdur, - halbuki Qərb öz-özünü bu qəddər öyrənməmişdir...

Q.T.: - Görünür, məni Qərb dünyası ilə məşğul olmağa elə sizin haqqında danışdığınız ehtiyac məcbur etdi. Mənə qəddər Vilyam Bleyki dini-lirik poeziyanın nümayəndəsi sayırdılar, ancaq mən onun yaradıcılığının sosiologiyasını, ictimai-siyasi mahiyyətini aşkara çıxardım.

Və bundan sonra tədqiqatlarımı, bir qayda olaraq, ədəbiyyatın siyasi məsələlərinə həsr etdim, tarixin sosiologiyasından yazdım - eyni zamanda Edinburq universitetində Şərq tarixi, ədəbiyyatı və dillərindən dərş dedim.

«İran: bir cocuğun hekayəsi, bir kişinin təcrübəsi» adlı bədii-publisistik kitab mənim son iri həcmli əsərimdir. Üzərində on il işləmişəm. Bir neçə il bundan əvvəl ingilis dilində nəşr olunub.

Moskvada rus dilində nəşrinə hazırlıq gedir... Bu kitabda İrannın tarixindən, coğrafiyasından, ictimai həyatından anlaşıqlı bir şəkildə məlumat verilir və şübhəsiz ki, birinci növbədə avropalılar üçün maraqlıdır...

N.C.: - *Yeri gəlmişkən, Şərqdən çıxan bir sıra müasir jurnalistlər, yazıçılar Avropada Şərqi «metaforik» obrazını yaratmaqla bəzən böyük hay-küyə səbəb olurlar. Siz belələrinə necə baxırsınız? Mən birinci növbədə Salman Rüşdini nəzərdə tuturam – onu yaxından tanıyırsınız?..*

Q.T.: - Tanıyıram... Mənə elə gəlir ki, iki cəhətə görə görə Salmanın Rüşdi ətrafında bu hay- küy olmayaydı. Birincisi, o nə elə bir yazıçı, nə də elə bir jurnalist deyildi ki, onun sözüne bu qədər əhəmiyyət verilyəydi; ikincisi, İslam əgər bir kitabla məhv olacaqdısa, o heç İslam olmazdı... Əslində isə, yazıçı ədəbiyyatın prinsiplərinə istinad etməklə yanaşı, xalqın ruhunu, gündəlik ovqatını nəzərə almalıdır, - bu mənada mən ədəbiyyatın siyasi keyfiyyətini qəbul edirəm və dərinə inanıram ki, ədəbiyyat onu yaradan xalqın mənafeyini müdafiə etməlidir.

N.C.: - *İranda inqilab olanda Siz harada idiniz?*

Q.T.: - Təbrizdə idim, başım üstündən güllələr uçuordu, mən isə hadisələri lentə köçürürdüm, - film çəkirdim. Bir də yolum düşəndə həmin lenti Bakıya gətirəcəyəm... İranda inqilab ola, ancaq mən orada olmayam? Bunu bacarmazdım...

N.C.: - *Azərbaycanın İstər Şimalında, istərsə də Cənubunda son illər baş verən mürəkkəb hadisələri, yəqin ki, Siz ən müxtəlif baxımlardan, birinci növbədə isə, xalqımızın, özünüzdədiyiniz kimi, mənafeyi baxımından öyrənin, təhlil edirsiniz. Necə ki, Şimalın Cənubdan, Cənubun da Şimaldan xəbəri yox idi, biz iki Azərbaycanın birləşməsindən müqəddəs bir hiss təsəvvürümüzə gətirmirdik, - artıq bir neçə ildir ki, götür-qoy eləməyə başlamışıq – ağıltızta qara- qura şeylər gəlir... Mənim dərin inanıma görə, biz bu siyasətçilik bir tərəfə atmalıyıq, - millətin mənafeyi, Allaha and olsun ki, mənsəyi etibarilə bizim olmayan hər hansı əlifbanı, ideologiyayı müdafiə etməkdən yüksəkdir. Və əgər mən bir il, iki il bundan sonra məhz latın əlifbasının tərəfdarı olduğuma görə, cənublu qardaşım,*

ərəb əlifbasının qızgın tərəfdarı Əsgər Fərdi ilə üz-üzə gəlmək istəməyəcəmsə (yaxud o, bunu edəcəksə), deməli, biz eyni bir xalqın bir övladı olmaq üçün yetişməmişik...

Q.T.: - Ən böyük müvəffəqiyyət ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı tarixi körpülər bərpa edilir, - bu isə hər iki tərəfdə həmin marağ olduğunu göstərir. Mənim atam Hacı Məhəmmədəlinin Təbrizdə fabriki var idi, Seyid Cəfər Pişəverini də yaxşı tanıyırdı, hətta dost idilər. Atam deyirdi ki, bala, mən siyasi adam deyiləm, mən adama əməlinə baxıram və görürəm ki, Ağayı Seyid Cəfər Mənim işçilərim üçün hamam tikdirib, onları bit-birədən qurtarıb...Necə ki, məsələlər bu cür mürəkkəbdir, nə adla olursa-olsun, ancaq əməl olsun, - körpülər möhkəm salınsın; bu qədər zaman əzab-əziyyətdən sonra xalqımızın gediş-gəlişə haqqı var.

...Mən siyasi düşünürəm və demək olar ki, siyasət adamıyam, ancaq siyasətçilikdən düşməniyəm. Heç vaxt bu və ya digər partiyanın kölgəsinə girməmişəm. Bu və ya digər partiya mənsub olmaqda nə isə fəaliyyət məhdudluğu, mühafizəkarlıq görürəm. O şeyi ki, mənim xalqımın mənafeyi tələb edir, mən onu deməliyəm, onun uğrunda çalışmalıyam, - demokratizmə, humanizmə ayrı-ayrılıqda heç bir partiya öz fəaliyyətində tam əməl edə bilməz: bu, əməli olaraq mümkün deyil.

N.C.: - *Siz bir siyasət adamı kimi, Azərbaycanın Şimalı ilə Cənubu arasındakı müəyyən əlaqələrin yaranmasına çalışan professor Cavad Heyət bərədə nə düşüncünüzdə? Onun xidmətləri haqqında...*

Q.T.: - Mən Cavad Heyəti çox gözəl başa düşürəm və mədəni əlaqələr sahəsində onun gördüyü işi, görək haqqı danırsan, heç birimiz görməmişik və görmək imkanına da malik deyilik. Bu qədər müddətdə «Vargılı» mütəmadi nəşr etmək sizə zərərət gəlməsin...

N.C.: - *Cavad Heyətin böyüklüyü orındadır ki, mənsub olduğu xalqa xidmət etməyin məsuliyyətini bütün gücü ilə duyur və bu hissəni onu həmişə sağlam düşüncəyə çəkir – mən onu ən müxtəlif məclislərdə müşahidə etmişəm, ancaq bircə dəfə də görməmişəm ki, ya o tayı ya bu tayı tənbeh eləsin, kimisə*

fəaliyyətsizlikdə təqsirləndirsin... Şübhəsiz, sabah, o biri gün Cavad Heyətli başa düşənlər bu gündəndən çox olacaqdır və bu gün məclislərdə emosional çıxış edib, əvəzində isə çox az iş görən gənclər də onun ideyalarının arxasınca gedəcəklər.

İstərdim siz də bilirsiniz...

...İrəndən Bakıya bir cavan oğlan gəlmişdi, danışıqından hiss olunurdu ki, çox cavadlıdır, çoxlu ölkələr gəzib, dərin məntiqi var. Ancaq məclislərin birində Azərbaycanın Şimalından olan binəva qardaşlarını uşaq kimi danladı, məzəmmət elədi və biz belə qabiliyyətli həmvətənimizin olması ilə nə qədər sevindik, nə qədər mənəvi rahatlıq duyduqsa, o qədər də pərişan-hal olduq, - görünür, hər şeyi təmkinlə, bir gün, bir ay, bir il üçün yox, əbədi mövcudluğumuz üçün həll etməliyik. Və bu məqamda həmişə Cavad Heyət gəlib durur gözlərimin qa-bağında, - qəribə bir rahatlıq duyuram.

Hörmətli professor, bəlkə də bu sualın bir qədər qeyri taktiki sualdır, ancaq istəyirəm biləm ki, Siz Böyük Britaniyada öz azərbaycanlı keyfiyyətinizi necə ifadə edirsiniz?

Q.T.: - Mən əlimə bir iş alanda harada oluramsa- olum, özümü mütləq Təbrizdə, uşaqlıq yatağında hiss edirəm. Yoxsa, heç nə edə bilmərəm. Edinburqda mənim hər hansı ingilisin evi ilə müqayisə oluna biləcək gözəl müliküm, xanımım, üç qızım, iki oğlum var və ümumiyyətlə, Böyük Britaniyada yüksək vəzifələrdə işləyən çox azərbaycanlı yaşayır... Ancaq qürbət qürbətdir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı simpoziumunda iştirak etmək üçün dəvət alanda əvvəl fikirləşdim ki, görəsən simpoziumda nədən danışım, sonra ağılıma gəldi ki, mən elə mühacirət ədəbiyyatı yaradıram, - daha mühacirət ədəbiyyatı necə olur ki?... Şeirələrimin birində yazmışdım:

*«Bir qürbət duyğusu var içimdə...
Yorur adamı əcnəbi dillər»...*

Mənim köməyimlə bir sıra azərbaycanlı gənclər Edinburq Universitetində təhsil almışlar, - Kazım Uskuyi, İbrahim Təbrizi, Həsən Məmmədovlu, Məmmədza Təbrizi... Kazım Uskuyi

təhsilini başa çatdırdandan sonra mənə dedi ki, sənə nə hörmət edim? Mən də dedim ki, o köməyi ki, mən sənə etmişəm, sən də başqa bir azərbaycanlıya elə...

Bakıdan Mehdi Kazımov Britaniya Akademiyasının dəvəti ilə gəlmişdi, kömək elədik, Edinburq Universitetində yüksək səviyyəli mühazirə oxudu. Və Böyük Britaniyadan Bakıya on dördüncü əsrin sonu, on beşinci əsrin əvvəllərində yaşamış, Nizamiyə ilk dəfə (fars dilində) nəzire yazmış Azərbaycan şairi Camali Təbrizinin «Xəmsə»sinin surətini gətirdi. Bir neçə il sonra Nizami ədəbi məktəbinə dair doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə elədi.

Azərbaycanın, ümumən, İslam Şərqi üçün taleyi ilə bağlı olan hər hansı hadisəyə reaksiya veririk, - mən dəfələrlə televiziya və radio ilə çıxış etmiş, məsələyə münasibətimizi şərh etmişəm. Eynilə də İraq problemi ilə əlaqədar mülahizələrimi Böyük Britaniya və ümumən dünya ictimaiyyətinə çatdırmağa çalışmışam...

Biz öz azərbaycanlı keyfiyyətimizi bu cür ən müxtəlif səviyyələrdə ifadə edirik...

N.C.: - *Mən sonuncu sualı Sizə təsadüfən vermədim, - çox şadam ki, biz bir- birimizi anladıq. Xalq öz müstəqil taleyini yaşamalıdır, məhz özünü ifadə etməyi bacarmalıdır. Və xalqımızın müstəqil özünümüdəfiə imkanını qədər genişdirsə, biz o qədər xoşbəxtlik - həmin xoşbəxtlik Bakıda da, Təbrizdə də, Böyük Britaniyada da məhz bizim xoşbəxtliyimizdir, başqa heç kimin deyil.*

Mən Sizə səmimi söhbət üçün təşəkkür etməklə yanaşı arzu edirəm ki, Allah yolunuzu Bakıya bundan sonra daha çox Təbrizdən salsın, - bu yol daha yaxındır...

İSMAYIL ŞIXLI, YAXUD MÜDRİKLİYİN POETİKASI

İsmayıl Şıxlının yaradıcılığı onun mükəmməl şəxsiyyə-
tindən ayrılmazdır – təsadüfi deyil ki, böyük yazıçının
araşdırıcıları «Ayrılan yollar» da, «Dəli Kür» də, «Ölən
dünyam» da, hekayələrində müəllifin öz obrazını, xarakterini
görməyə həmişə qarşısızalmaz bir ehtiyac hiss etmişlər. Və bu
da təsadüfi deyil ki, Azərbaycan ədəbi-mədəni, ictimai-estetik
təfəkküründə İsmayıl Şıxlı obrazı yazıçının yaratdığı obrazlar-
dan, əgər belə demək mümkündürsə, daha mükəmməl, daha məş-
hur, daha bədiidir... O, həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı ilə tək-
rarsız bir obraz – İsmayıl Şıxlı obrazını, qeyri-adi bir metafora –
İsmayıl Şıxlı metaforası yaratdı.

İsmayıl Şıxlı zaman-zaman oxunacaq bir kitab, müxtəlif nə-
sillərin müraciət etməli olduğu bir məktəbdir.

... Mən bu böyük şəxsiyyətlə ilk dəfə 80-ci illərin əvvəllər-
ində Yazıçılar İttifaqının Natəvan klubunda keçirilən bir tədbir-
də qarşılaşdım. Gənc şairlərin şeir gecəsi idi. Gecəni görkəmli
şairimiz Cabir Novruz aparırdı. İsmayıl Şıxlı, eləcə də Yazıçılar
İttifaqının katibləri rəyasət Heyətində sakitcə əyləşmişdilər, də-
mək olar ki, heç nəyə müdaxilə etmirdilər. Qulaq asırdılar.

Şeirlərin çoxu keyfiyyətsiz idi. Dağ belə gəldi, dərə belə get-
di. Yandım, öldüm... Zalda əyləşənlər tez-tez etirazlarını bildir-
irdilər (onlar da əsasən gənclər idi), Cabir müəllim isə şeir oxu-
yanların xətrinə dəymək istəmir, imkan yaradırdı ki, pis-yaxşı
hərə üç-dörd şeirini desin.

Növbəti gəncə söz verildi. Həmin gənc əli cibində, bir qədər
ədalı şəkildə səhnəyə çıxıb heç kimin gözləmədiyi mövzuda şeir
oxumağa başladı: «Azadlıq istəyirəm... Qaçıb qaraçılara qoşul-
maq istəyirəm, Qaraçılar kimi azad olmaq istəyirəm...» Mos-

kvada, M.Qorki adına Ədəbiyyat İnstitutunda təhsil alan Xıdır
Qazaxbəyli imiş. Şeir qurtaran kimi Cabir Novruz heç bir münasibət
bildirmədən növbəti gəncə söz verdi, Xıdır Qazaxbəyli isə
gəldiyi əda ilə də getdi.

Axırda kiçik bir müzakirə keçirildi. Mən də söz aldım... De-
dim ki, bilmirəm, burada əyləşənlərin poetika elmindən nə dərəcə
xəbəri var, ancaq həmin elmin prinsipləri səviyyəsindən
məsələyə baxanda burada oxunan şeirlər içərisində dövrün ov-
qatı ilə səsleşən, mükəmməl şeir qaçıb qaraçılara qoşulmaq istə-
yən oğlanın şeiri idi, nədənsə, Cabir müəllim, siz onu təqdir et-
mədiniz...

Cabir Novruz, deyəsən, səbəbləşdi...

- Sən kimsən ki, Yazıçılar İttifaqının adından danışsın? –
dedi.

- Mən öz adımdan danışırım, - deyib əyləşdim. Və görünür
Xıdır Qazaxbəylinin ədəsi kimi mənim hərəkətim də rəyasət hə-
yətini xoşuna gəlmədi.

Məsələnin gərginləşdiyini görə İsmayıl Şıxlı üzünü mənə
tutub təmkinli bir səsle soruşdu:

- A bala, sən nə işlə məşğulsan?

Mənim cavab verməyim ehtiyac olmadı. Ətrafdakılar dedi-
lər ki, universitetin aspirantıdır.

İsmayıl müəllim gülümsündü:

- Nə tez başlamısan məsləhət verməyə?

- Mən heç kəsə məsləhət verməyirəm, fikrimi deyirəm.

- Yox, sən bizə məsləhət verdin ki, gedin poetikanı öyrə-
nin...

Gördüm ki, səhv etmişəm. Ancaq geriye yol yox idi, ona
gərə də dodağımın altında:

- Mən sizi demirdim, - dedim.

İsmayıl müəllim səsinin ahəngini dəyişdirmədən əlavə etdi:

- Biz bilirik ki, gənc şair nə istəyir... Ancaq məsələni düz
qoymur. O elə bilir ki, qaraçı cəmiyyətində azadlıq var. Elə deyil.
Hər bir cəmiyyətin özünəməxsus qanunları, adətləri möv-
cuddur ki, azadlığı məhdudlaşdırır. Qaraçıların azadlığı barədəki
təsəvvürlər həddindən artıq romantik təsəvvürlərdir...

Beləliklə, mən tərki-silah edildim. Ancaq İsmayıl Şıxlı kimi bir müəllim, dost tapdım... Bir neçə ildən sonra onunla ardıcıl görüşdük, söhbətlər, mübahisələr etdik. Və həmin söhbətlər, mübahisələr mənə yalnız bu böyük şəxsiyyəti deyil, özümü dərk etməyə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

80-ci illərin sonlarında, yazıcının 70 illik yubileyi ərəfəsində baş redaktor, rəhmətlik Şahin Səfərovun xahişi ilə «Azərbaycan müəllimi» qəzeti üçün İsmayıl Şıxlı haqqında bir məqalə yazdım. Məqalə dərc ediləndən bir neçə gün sonra «Azərbaycan gəncləri» qəzetindən də xahiş etdilər ki, bir yubiley məqaləsi də onlar üçün yazım. İkinci məqalə də dərc edildi...

İsmayıl müəllim hər iki məqaləyə görə öz təşəkkürünü bildirdi sonra mənə dedi ki, bilirsənmi, üzünə demək olmasın, sənin orijinal təfəkkürün var, ancaq mülahizələrinə mübahisəli cəhətlər çoxdur.

Və aramızda az qala sözbəsöz xatırlamağa çalışdığım belə bir söhbət getdi:

- Məsələn, nədənsə çoxlu alınma terminlənlər işlədirsən, bu da sənin fikrinin anlaşılması üçün çətinlik törədir. Halbuki bizim ədəbiyyatşünaslıq elminizin, ədəbi tənqidimizin kifayət qədər zəngin dil-üslub ənənələri var...

- İsmayıl müəllim, mənim yazılarımın dilinə həmin terminlərlər oxuduğum kitablardan gəlir, heç birini bilikli görünmək üçün işlətmirəm. Sadəcə istəyirəm ki, fikrimi dəqiq, lazımı mükəmməllikdə, elmi səviyyədə ifadə edəm. Mən hamının başa düşəcəyi bir səviyyəyə enə bilmərəm ki... Elmi təfəkkür hamı üçün deyil...

Sözümü kəsmədi, axıra qədər hövsələ ilə dinlədi. Sonra söhbətin mövzusunı dəyişdi.

- Mənim bəremdə yazdığın məqalələri oxuyanda yadıma bir şey düşdü...

Bir dostum var. 50-ci illərdə fəlsəfədən namizədlik dissertasiyası yazmışdı, ancaq ciddi bir nəticə-filan əldə etməmişdi. Onu göndərdilər ki, Moskvada müdafiə ələsin. Bir müddətdən sonra qaçıb gəldi. Dedi ki, İsmayıl, adlı-sanlı filosoflar işi oxuyub çıxış etdilər. Dedilər ki, burada üç-dörd böyük kişi var, həmin

keşflərə izahat verdilər... Müdafiədən sonra öz yazdığım dissertasiyanı dönə-dönə oxudum, ancaq deyilən keşflərin nədən ibarət olduğunu müəyyən edə bilmirəm... İndi onunla olmasın, sən yazırsan ki, mənim filan-filan keşflərim var, ancaq şərhlərin o qədər qalızdır ki, həl əlac keşflərimin nədən ibarət olduğunu müəyyən edə bilmirəm...

Mən də çox dərinə getmədim. Çünki İsmayıl Şıxlı elə insan idi ki, onunla ya gərək ağılla danışıydın, ya da heç danışmaydın... Söhbətdən bir neçə gün sonra axşam «Amerikanın səsi» radiosunda yazıçı İsmayıl Şıxlının 70 illiyinə həsr olunmuş veriliş verdilər. Həmin verilişdə diktor mənə «Azərbaycan gəncləri» qəzetində dərc olunmuş məqaləmdən parçalar oxudu. Ancaq necə?... Demək olar ki, bütün alınma terminlərdə çaçı: ya bir sözü iki dəfə dedi, ya düzgün tələffüz edə bilmədi, ya da nə dediyi ümumiyyətlə eşidilmədi. Səhəri İsmayıl müəllim mənə zəng etdi:

- Nə təhəssən?

- İsmayıl müəllim, sağ olun. Siz necəsiniz?

- Dünən axşam «Amerikanın səsi»nə qulaq asdın?

- Hə, yaxşı veriliş oldu, təbrik edirəm, ancaq mənim terminlərimi düz oxuya bilmirdilər...

Gülümündü.

- Bə deyirdin mənə siz başa düşməzsiz, Amerikada başa düşürlər mən nə deyirəm?...

... İsmayıl Şıxlı, nə qədər müasir, nə qədər modern olursa olsun, qeyri-millil, köksüz-əsassız, ictimai təcrübədə sınıtılıb həzm edilməyən hadisəni qəbul eləmir. Elə ki, yenilik öz dəlili-sübutu ilə gəlirdi, hiss edirdin ki, İsmayıl müəllim həmin dəlili-sübutları üzərində günlərlə, aylarla düşünür, hətta onları təkzib etməyə çalışır. O vaxta qədər ki, yeniliyin artıq qaçılmaz oluna inanırsın. İnanırsa, qurtardı.

Təsədüfən «Yazıçı» nəşriyyatında görüşdük. Nəvəsi Ayxan da yanında idi. Salam-kələmdən sonra dedi:

- Eşitmisəm, Nizami Gəncəvinin üzərinə hücum keçmişən?.. Deyirsən ki, ədəbiyyat tariximiz onulla başlamayaq...

Məsələnin nə yerdə olduğunu anladım. Bir-iki yerdə demiş-

dim ki, bizim orta məktəbdəki ədəbiyyat programımız qaydasında deyil. Nə isə bir yol tapmaq lazımdır...

Odur ki, dedim:

- İsmayıl müəllim, axı nə vaxta qədər bizim ədəbiyyat tariximiz farsdilli şairlərə başlayacaq? Orta məktəb şagirdləri, hətta bezi ali məktəb tələbələri elə bilirlər ki, Xaqani, Nizami, Məhsəti Gəncəvi sadəcə dildə yazıblar, XIII əsrdən sonra ədəbiyyata gələn şairlər – Nəsimi, Füzuli dilimizi erəb, fars sözləri ilə korlayıblar... Az-çox səviyyəli şagirdlərdə, tələbələrə isə belə bir təsəvvür yaranır ki, bizim dilimiz XI-XII əsrlərə qədər fars dili olub, sonra türkləşib... Biz elə bir program təqdim etməliyik ki, orada etnik-mədəni varislik əks olunsun. Əgər «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlayırıqsa, elə başlamalıyıq ki, gənclik ədəbiyyatımızın əvvəlində Xaqani, Nizami, Məhsəti Gəncəvinin yox, məhz «Kitabi- Dədə Qorqud»un durduğunu əməlli- başlı dərk etsin.

- Nizamidən imtina edərk deyirsən?

- İmtina etməyə, ancaq ədəbiyyat tarixini də onunla başlamaq... Bir də ki, İsmayıl müəllim, bizim milli ədəbi-estetik təfəkkür Nizamini o qədər də asanlıqla qəbul etmir. Məsələn, Nəsimi, Füzuli, Vaqif kimi... Şagirdlər isə üzdən qavradıqlarına, şairin poetikasına daxil ola bilmədiklərinə, yalnız poemalarının adlarını, qısa məzmununu öyrəndiklərinə görə xalqımız Nizami adlı bir şairin olduğunu bilir, ancaq yaradıcılığının mahiyyətini, demək olar ki, hiss etmir...

İsmayıl müəllim mənim bu sözlərimdən, deyəsən, bir qədər narahat oldu. Özüni toplayıb:

- Niyə? Məsələn, mənim nəvəm Ayxan Nizami Gəncəvidən çoxlu şeirlər bilir, - dedi. Sonra əlavə etdi:

- Ayxan, «Kərpickəsən kişinin dastanı»nı da görüm, əmi də eşitsin.

Ayxan bir-iki misra həvəssiz deyib dayandı.

- Hə, dalı necə oldu?

- Baba, olar «Koroğlu»dan deyim?

Mən güldüm. İsmayıl müəllim də gülümsündü, Ayxanın əlindən tutub:

- Gəl gedək, - dedi, - hamımız bir ağıldasımız.

Bir az gedib geri çevrildi:

- Hüseyn Arif sizi görəndə Türkiyədə başına gələn bir əhvalat danışacaq, inanmayın, özündən düzəldib, - dedi.

Bir neçə gündən sonra Hüseyn Arif həqiqətən «Ədəbiyyat qəzeti»nin redaksiyasına gəldi və həqiqətən belə bir əhvalat danışdı: «Türkiyəyə getmişdim. Yenidən gəlirəm. Mənə Türkiyənin xalq şairi adı verildilər. Dedilər ki, sən olmasaydın, urus sazı çoxdan sıxışdırıb aradan çıxartmışdı, sən ki, o urusun içində sazı qoruyub saxladın, böyük adamsan. Mükafat da verildilər, bir ələm puluydu.

Küçəyə çıxanda allah hoyuna yetişməmişin birinə rast gəldim. Mənə dedi ki, azərisənmi? Dedim: Hə... Sarıldı boynuma, dedi ki, səni buraxa bilmərəm, gedək restorana. Mən də dedim ki, yəqin yazıq nə müddətdən sonra yerlisinə rast gəlib, vətənin iyisini məndən alır. Getdik. Yaxşı yeyib-çəkdik. Hesab gələndə əlimi, canım üçün, yalandan cibimə saldım ki, hərfi qızıqdırım. Gördüm ki, heç tərpənmir. Mən özümə gələndə qədər, cibimdən nə qədər pul çıxartmışdımsa, ofisiant alıb apardı... Qanıq qaraldı. Durdum ki, gedəm mehmanxanaya. Hərif də düşüb böyrümə aman vermir ha. Vətən həsrətindən danışır. Birdən dayandım. Dedim:

- Ayə, Qazağın hansı kəndindənsən?

- Şıxlıdan.

- Adın nədir?

- İsmayıl.

Dəli olmadımı. Dedim:

- Ayə, bir İsmayıl Şıxlıdan zorla canımı qurtarıb bura qaçmışam, burada da sənəmi rast gəldim?..»

İsmayıl müəllim Hüseyn Arifi çox istəyirdi, ona zarafatla «kafir» deyirdi. Onların (xasiyyətcə biri digərinə qətiyyətlə bən-zəməyən iki görkəmli insanın) dostluğu hamıya məlum onlarla maraqlı lətifənin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdu. Və İsmayıl Şıxlı Hüseyn Arif haqqında dildə-ağızda doluşan lətifələri topla-yıb ayrıca bir kitab halında nəşr etdirmişdi.

... Mən Azərbaycan ədəbiyyatında, mədəniyyətində, elmin-

də, milli ictimai təfəkküründə baş verən bir sıra hadisələrin əsl səbəbini İsmayıl müəllimdən eşidib öyrənmişdim. Həmin hadisələrdən biri XI-XII əsrlər (yəni Nizami Gəncəvi dövrü) Azərbaycan intibahı barədə müxtəlif mülahizələrin 70-80-ci illərdə geniş yayılıb, ədəbi-ictimai fikirdə özünə əhəmiyyətli bir yer tutması idi. Xüsusilə professor Arif Hacıyev vaxtaşırı olaraq Azərbaycan intibahşınaslığının elmi-nəzəri hüdudlarını genişləndirir, bir sıra polemik fikirlərini irəli sürürdü...

Mən 80-ci illərin axırlarında «Azərbaycan intibahı» adlı məqalə yazıb həmin illərdə çalışdığım «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində dərc etdirdim. Məqalə birmənalı qarşılanmadı – müxtəlif rəylər eşitdim ki, bunlardan mənəm üçün ən maraqlısı, heç şübhəsiz, İsmayıl Şıxlının rəyi idi. O mənimlə bu barədə ayrıca söhbət etdi. Dedi ki, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədə sənin irəli sürdüyün fikir maraqlıdır, lakin həmin fikri axıracan müdafiə edə, əsaslandırma bilməmişən... Sənin fikrini təkzib etmək də çox çətinidir, çünki müəyyən sübutların, dəlillərin var, adam sənənin dediklərinə çox hallarda inanmaq istəyir.

Mən dedim ki, İsmayıl müəllim, Siz dünya ədəbiyyatını yaxşı bilirsiniz, dünya İntibahının nəzəriyyəsi barədə aydın təsvəvürümüz var. Məlum məsələdir ki, İntibah ədəbiyyatı o ədəbiyyata deyilir ki, birincisi, az-çox realist olsun, ikincisi – milli məzmununa malik olsun, üçüncüsü, mənsub olduğu millətin dilində yaransın. İtalyanın, Fransanın, İspaniyanın İntibah dövrü ədəbiyyatı kimi... fars dilində Azərbaycan İntibahı olar?..

Özünəməxsus təmkinlə gülümsünüb dedi:

Bilirsən necədi, XI-XII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədəki fikir 70-ci illərdə mənim gözlərim qarşısında meydana çıxıb genişləndi. Əvvəllər professor M.Rəfilə belə bir mülahizə söyləmiş, lakin həmin mülahizəni nə özü, nə də başqaları davam etdirmişdi. 40-cı illərdə Nutsubidzenin, 60-cı illərdə isə Çaloyanın rusca kitabları çıxdı. Bu kitablar XI-XII əsrlərdə gürcü, erməni renessansından danışır, həmin əsrlərdəki Azərbaycan mədəniyyətini, demək olar ki, inkar edirdilər. Yığışıb belə qərara gəldik ki, onlara cavab verək. Lakin elə bir tədqiqatçı lazım idi ki, həm müasir ədəbiyyat nəzəriyyələrini yaxşı bilsin, həm XI-XII əsrlər

Azərbaycan ədəbiyyatından başı çıxсын, həm də rusca yazsın. Həmin işi öhdəsinə professor Arif Hacıyev götürdü. Ancaq sonra başqa görkəmli alimlər də bu işə qoşuldular.

... Və beləliklə, mən əmin oldum ki, XI-XII əsrlər Azərbaycan İntibahı barədəki fikir müəyyən qədər (bəlkə də, ümumiyyətlə) qonşudan geri qalmamaq məqsədi ilə (və həmin qonşulardan iyirmi-otuz il sonra) ortaya atıldığına görə kompaniya xarakteri daşmışdır. Nizami Gəncəvinin yubileyi həmin kompaniyanın davam etdirilməsinə, müəyyən mənada kütləviləşdirilməsinə təkan vermişdir.

İsmayıl Şıxlı həm yazıçı, həm də bir alim kimi hadisələrin, proseslərin, ideya hərəkətlərinin mahiyyətinə vərmağı, onları analitik bir şəkildə dərk (şərh) etməyi bacarırdı. Ona hər şeyi bəyöndirmək mümkün deyildi. Hay-küy dalınca getməzdi. Emosiya qapılmaz, heç zaman əndazəni aşmazdı.

Mən çox təəssüf edirdim ki, bizdə böyük şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halları düzgün metodologiya ilə öyrənilmir – bu və ya digər yazıcının, alimin, ictimai-siyasi xadimin nə vaxt anadan olduğunu, hansı işlər gördüyünü, heyatında hansı mühüm hadisələrin baş verdiyini, nə vaxt dünyadan getdiyini bilirlik, lakin həmin tərcümeyi-hallarda şəxsiyyətin təkamülü adətən faktlar, təsadüfi hadisələr və s. dumanında görünür. İsmayıl Şıxlının həyatı, ədəbi, elmi-pedaqoji, ictimai-siyasi fəaliyyəti üzərində təxminən on illik ardıcıl müşahidələrimə dayanaraq deyə bilərəm ki, İsmayıl Şıxlı şəxsiyyəti üç mərhələdən keçərək müəyyənləşmişdir:

I. Tələbəlik mərhələsi (30-cu illərin əvvəllərindən 40-cı illərin sonlarına qədər).

II. Müəllimlik mərhələsi (50-ci illərin əvvəllərindən 60-cı illərin sonlarına qədər).

III. Və müdriklik mərhələsi (60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən).

Hər şeydən əvvəl onu qeyd edim ki, burada söhbət sadəcə tələbəlikdən, müəllimlikdən, yaxud bütün yarıdıcı insanlara bu və ya digər dərəcədə aid olan müdriklikdən getmir. Mən hələ bir neçə il bundan əvvəl «Ədəbiyyat qəzeti»ndə dərc edilən «İsma-

yl Şıxlı, yaxud mənalı ömrün dastanı» adlı məqalədə (bu məqalə mənim İsmayıl Şıxlı haqqında üçüncü məqaləm idi və nə qədər qərribə olsa da həmin məqalə də yazıcının 70 illiyinə həsr edilmişdi; belə ki, yazıçı, bütün sənədlərində 1919-cu il heyrat olunduğuna baxmayaraq, əslində 1922-ci ildə doğulmuşdu) yazmışdım: «... Onunla üz-üzə otursan, söhbət edərsən, ancaq heç cür ağına sığışdırə bilmərsən ki, gözünü gördüyün, sözünü eşitdiyən bu adam bu dünyanın adamıdır; inanmırsan ki, o haçansa mövcud olmayıb və haçansa mövcud olmayacaq. Mən İsmayıl Şıxlımın şəxsiyyətində, yaradıcılığında, ümumən fəaliyyətində, mükəmməl bir hissən təsiri altında, əbədi dünyanın təzahürünü görürəm...» («Ədəbiyyat qəzeti», 2 oktyabr 1992-ci il). Məsələ burasındadır ki, İsmayıl Şıxlı onu əhatə edən ictimai mühitin ən nümunəvi tələbələrindən, ən sadıq müəllimlərindən biri ola-ola müdrikləşir. Və son illər xüsusi meydan sulayan «antisovet ideoloqların» israr etdiklərinin əleyhinə olaraq, haqqında söhbət gədən mühit İsmayıl Şıxlımı məhz milli şəxsiyyət kimi formalaşdırır. Ona görə də sovet cəmiyyətinin xarakteri bizim təsəvvür etdiyimizdən daha mürəkkəbdir. İsmayıl Şıxlı müdrikiyində tələbəliklə müəllimlik, şagirdliklə ustalıq üzvi şəkildə əlaqədə idi – 60-cı illərin sonu 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən o, həm özünün tələbəsi, həm də müəllimi idi...

İsmayıl Şıxlı «Dəli Kür»ün qəhrəmanı ilə müqayisə edənlər, fikrimcə, yanılırlar, çünki Cahandar ağa obrazı 30-cu illərdən etibarən müəllifin varlığına hakim kəsilmişdi, onun şəxsiyyətinin təkamülündə mühüm rol oynamışdı və müəllifin şəxsiyyətini mükəmməlləşdirərək özü də bir obraz kimi təkmilləşmişdi. İsmayıl Şıxlı şəxsiyyətinin müdriklilik mərhələsi «Dəli Kür» yazılardan (yəni müəllif öz içərisindəki Cahandar ağanı kəşf edəndən) sonra başlandı. Cahandar ağanı sadəcə bədii obraz sayanlar yanılırlar, çünki bu obrazda bir sıra ideya-estetik, mədəni-estetik, qnoseoloji keyfiyyətlər bir vəhdət halında təzahür edir. Və həmin keyfiyyətlər vəhdətini öz içərisində yetişdirib zühura çıxarmış bir şəxsiyyət, təbii ki, müdrik şəxsiyyət idi.

İsmayıl Şıxlı müdrikiyinin nə demək olduğu 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində – Azərbaycan xalqının tarixinin

qeyri-adi hadisələrlə zəngin olduğu, millətin həyatı əhəmiyyətli məsələlərinin həll edildiyi illərdə daha aydın şəkildə ortaya çıxdı. Böyük şəxsiyyətin «pos məntiqi» düşüncəsindəki pozulmaz «maarifçi səliqəsi» ilə birləşərək günün ağsaqqal sözünü deyir, alternativsiz hökuməti verirdi... 70 illik yubileyinin keçirildiyi tənənəli gecədə İsmayıl Şıxlının etdiyi çıxış, yəqin ki, Azərbaycan cəmiyyətinin yaddaşından hələ uzun müddət silinməyəcəkdir:

- Mən dostlarımla xoş sözlərinə görə nə qədər şad olsam da, yaxşı bilirəm ki, yetmiş yaş ömrün qürub çağıdır. Bir sıra sözlərimizi də indi deməyib haçan deyəcəyik?

Və dedi!... «Sapı özümüzdən olan baltalar» ifadəsi dildən dilə düşdü. Bu ifadəni (və onun arxasında dayanan dərin, haqqında söhbət gədən dövr üçün aktual mətləbi) İsmayıl Şıxlı yaratmışdı, mənsubu olduğu xalqın epik təfəkküründən almış, onu «dövrün sözü» kimi yenidən kəşf etmişdi. Həmin ifadə Azərbaycan cəmiyyətinin təfəkkürünə az qala Cahandar ağa obrazı qədər əhəmiyyətli təsir göstərdi...

İsmayıl Şıxlı az yazıb – həm yazıçı kimi, həm də alim kimi... Ancaq bu cəhətdən də o, mənsub olduğu xalqa bənəzayir – Azərbaycan xalqı da çox yazmayıb, yazanda isə «Kitabi-Dədə Qorqud»u yazıb. Nizamının «Xəmsə»sini, Nəsiminin, Füzulinin divanlarını yazıb, M.P.Vaqifin qoşmalarını, «Koroğlu» dastanını yazıb... Yazmayıb ki, arxivlərdə qalıb, hər tapıldıqca bir münaqişənin, bir intriqanın əsasını qoysun, yazıb ki, oxunsun, ürəklərdə, beyinlərdə həssaslığın, müdrikiyin ocağını sönməyə qoymasın...

MUSA ƏLƏKBƏRLİ ... VƏ ONUN SEVGİ FƏLSƏFƏSİ...

Musa Ələkbərlinin ilk şeirləri keçən əsrin 60-cı illərində çap olunsada, böyük ədəbiyyata 70-ci illərdə gəlmiş, elə həmin illərdə «Məndən şeir istə», «Ürəyimin işığında», 80-ci illərdə «Bəlkə, bir də gördükdü», «Gözlərim yol çəkir», «Aydınım – ay işığı», «Sevgi bulağı», 90-cı illərdə isə «Gözümde ağlayan bulud» şeirlər kitabları nəşr edilmişdir. Və artıq 80-ci illərdə ədəbi-ictimai mühit onun haqqında kifayət qədər istedadlı bir şair kimi danışır, sağlam ruhlu dağlar oğlunun daxilindən gələn toravətli hissələr, duyğular maraqla doğururdu.

Musa Ələkbərli daha çox sevgidən yazırdı... Ancaq bu sevgi «öz içini yiyə-yiyə duran», «yaxud tərkidünya bir aşiqin subyektiv yaşantıları» deyildi, təbiətin özü qədar təbii, mükəmməl kəndli balasının yüz illər ərzində formalaşmış mərdanə istəyi, kişiliyin zərif məxluq qarşısındakı tarixi məsuliyyəti idi...

*Gəl gedək dağlara, şöhrətli qızı,
Qorxma ordakılar qədrini bilər.
...Orda oda döner o şən gününə,
Bir ocaq alışır, bir ev isinlər.*

*...Qaymatan qışqanar şaxtaya, qara-
«İstiyə-soyuca alışımmısan».
Gözündən buraxmaz səni kənarə,
«kənd-kəsəyə
Nəçə ki, qaynayıb-qarışmamısan».
...Gəlsən - evimizin miss səhəngini
Ananın çiyindən götürməlisən...*

60-cı, 70-ci, 80-ci illərdə Musa Ələkbərliyə elə gəlirdi ki, öz sevgisinin «tərcümeyi-hal»ını yazır ...Əslində isə, o, öz də bil-

mədən, mənsub olduğu etnik-mədəni (etnoqrafik) sistemin ümumi (universall) sevgi dastanını danışdı. Yüz illər boyu necə sevmişdilər, necə həsrət çəkmişdilər, vüsala necə qovuşmuşdularsa, o da şeirlərində o cür sevir, həsrət çəkir, vüsala qovuşurdu. Və onun mənsub olduğu xalq öz sevgisində necə təbii bir məsuliyyət daşımışdısa, o da həmin təbiiyyət məsuliyyətini daşımaqda davam edirdi... Dünyanın (və sevginin!) «modernləşdiyi», parnoqrafik patologiyaların ədəbiyyata təcavüz elədiyi bir dövrdə epik-etnoqrafik məhəbbət texnologiyalarının poeziyaya cəsarətlə gətirilməsi artıq özünəməxsus bir üslub (!) təzahürü demək idi.

Musa Ələkbərli bu üslub 90-cı illərin ortalarına qədər enerjili bir istedad (və inamla!) inkişaf etdirdi, mükəmməl bir sevgi poeziyası yaratdı. Həmin poeziyanın bütöv bir kitab halında (və bir daha!) oxuculara təqdim olunmasının ən azı üç səbəbi var:

birincisi, hər bir yaradıcı şəxs kimi Musa Ələkbərli də öz yaratdıqlarını təbii kamilliyi (və yekunu) ilə görmək (və göstərmək) istəyir;

ikincisi, 70-ci, 80-ci və 90-cı illərdə nəşr olunmuş kitablarıdan ədəbi ictimaiyyətin «yaddaş»ında qalmış təəssüratları bir daha canlandırmaq, yaxud «yaddaş» təzələmək sosial-estetik zərurətdir;

nəhayət, üçüncüsü, «bu gün» həmişə «tarix»dən doğulur; nə qədər müasir, novator intonasiyaya malik olsa da, yüzillərin trafereti kontekstində təzahür edir – keçmişdən təcrid olunmuş gələcək mümkün deyil, ona görə də bu və ya digər dərəcədə müəyyən olmuş, modelləşmiş hər bir «üslub»ün ən qeyri-münbit şəraitdə belə yaşamaq haqqı mövcuddur.

Mən əminəm ki, Musa Ələkbərlinin yüzillər sevgi şeirinin yaratdığı bədii-estetik təəssürat-«üslub» yaşayacaqdır... Yüz, iki yüz, üç yüz il sonra sağlam ruhlu (və bədənli!) bir gənc hərə hansı mənəvi-əxlaqi «xaos» qarşısında təbii (və səmimi!) bir cəhriylə dayanıb deyəcək ki:

*Qarşına ümidlə çıxıram hər gün,
Bircə söz dilimdən asılı qalır.
Susuram... Bəlkə də, susduğum üçün
Səni istəyənlər artır, çoxalır...*

Mən əminəm ki, həmin gənc dünyanın ən gözəl qızına o «birca söz»ünü deyəcək, onu ram edəcək, ona dünyanın ən gözəl nemətini verəcək...

*Və əminəm ki, axırda
Bu ailə, bu od-ocaq,
Bu dünyada yorudacaq.
Torpaq necə ovudacaq
Sevgisiz ölən Musanı?!*

- deyib bu dünyadan gedəcək ki, dünyaya onun genini daşıyan yeni nəsil gəlsin - sağlam ruhlı (və bədənli!)...

2007

«TƏNQİDÇİ» ƏSƏD CAHANGİRƏ AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Əsəd Cahangir!

Sənin «Tərəzi mərezi»ni tanış olduqdan sonra belə qərara gəldim ki, «tənqidçi» adını bu qədər şəstlə öz üzərinə götürməyin hələ tezdir. Ədəbi prosesin tarixi məntiqini dərk etmədən, ədəbi- bədii təsərrüfatı tam miqyası (və keyfiyyəti) ilə təsəvvür etmədən, yalnız impulsiv, emosional (və subyektiv!) mühakimələrlə hadisələrin mahiyyətini açmaq, kimisə inandırmaq bir yana, heç orta səviyyəli tənqidçi- ədəbiyyatşünas obrazı da yaratmaq mümkün deyil... «Biz nə yəhudi, nə də xristian yox, müsəlmanlıq və bizə nə Musanın hiddəti, nə də İsanın mərhəməti yox, Məhəmmədin ədaləti lazımdır» deyirsən, ancaq yazdığın məqalənin intonasiyasında elə bir hiddət var ki, Musanın özü də sənə qibtə edə bilər... Özünü müsəlman sayırsan, di gəl ki, həzrət peyğəmbərimizin hörmətlə yanaşdığı idyə- obrazlardan imtina edirsən. Və bu ağılla da sənə bir namizədlik dissertasiyasını yazdırıb müdafiə edə bilməyən müəllimlərinə «ədalət dərsi» keçirsən... Hiddətli, ambisiyalı bir «ədalət dərsi»...

...«Oxucu yazının əvvəlini oxuyub axırını görməməli, onu görmədiyi maraqlı bir filmə baxırmış kimi oxumalı, əvvəldən axıra qədər özünü iynə üstündəymiş kimi hiss etməlidir»...

Əsəd, sənin ədəbiyyat barədəki təsəvvürün bundan ibarətdirsə, özünü yorma, - bir balaca ağılı başında olan yazıçı bu cür mənasız plebey təsəvvürünün sahibinə qulaq asmaz... Sən isə hələ ədəbiyyata istiqamət vermək iddiasındasan...

Böyük ədəbiyyat ideya-estetik model, bədii konstruksiya ya-

radır, öz məntiqi, harmoniyası ilə oxucunun sən deyən yerinə yox, ağına, hissələrinə təsir edir. Homerin, Firdovsinin, Nizamini, Sədi Şirazinin, Füzulinin, Şekspirin, Balzakin, Dostoyevskinin, Tolstoyun, C.Məmmədquluzadənin, Ç.Aytmatovun (və onlarla, yüzlərlə digər böyük sənətkarların) ideyaları, yaradıcılıq texnologiyaları əsərlərinin əvvəlindən görünür, «mətn» öz məzmununu elə ilk cümlələrdən açıq, oxucunu yalnız emosional deyil, həm də intellektual səhrinə sahib arxasına aparır... Əgər belə olmasaydı, bir əsər eyni oxucular tərəfindən dəfələrlə oxunmazdı, hər dəfə «mətn»in yeni bir sirri kəşf edilməzdi... «Oxucu yazının əvvəlini oxuyub axırını görməməlidir... əvvəldən axıra qədər özünü iynə üstündəymiş kimi hiss etməlidir»... nə deməkdir?

Əsəd, sənin Gülağa Tənha, Hüseynbala Mirələmov və Nuridə Ateşiyə (daha doğrusu, onlardan yazanlara) hücumun da həm strateji, həm də taktiki baxımdan hazırlıqsızdır, hər şeydən çox qeybətə bənzəyir...

Birincisi, «Tofiq Hacıyev kimi bir alım», eləcə də «Bəxtiyar Vahabzadə, Qabil, Fikrət Qoca, Musa Yaqub kimi adlı-sanlı şairlər» Gülağa Tənha haqqında yazdıqları, onun şeirlərini «şeyrdən başqa hər şeyə oxşayan cızmaqaralar» adlandırmış sənin haqqın yoxdur. Çünki mən inana bilmərəm ki, adlı-sanlı alimlər, şairlər Gülağa Tənhadan sən dediyin mənada asıldılar... İkincisi, belə şeyləri bu qədər təfərrüatı ilə bilməyin, bu qədər yanayana deməyinlə özün barədə şübhə yaradsan; belə çıxır ki, dünyanı dağıtdılar, sən qaldın... Və nəhayət, üçüncüsü, ədəbi təsərrüfatın nə olduğunu dərinləndirən öyrənməmiş, özünə mövqə qazanmamış, tərəzini əlinə alıb «maxinasiyalarda» iştirak etmək, «pəyşik» olmaq istəyirsən...

...Bir az insafın var: Hüseynbala Mirələmovu hər halda yazıçı sayırsan... Ancaq «deputat və imkanlı yazıçı» haqqında yazanları dərhal «məddah» elan eləyirsən... Nizaməddin Şəmsizadə ilə mənə «öyrədirsən» ki, «Cəza»nın ən maraqlı tərəfi odur ki, H.Mirələmov bu əsəri ilə belletristika nümunələrindən sonra ciddi realist-psixoloji nəsrə keçdiyini sübut edir. Şübhəsiz ki, bu,

bir müəllif kimi onun danılmaz uğurudur. Amma, görəsən, müəllifin fərdi uğuru həm də ümumən ədəbiyyatımızın uğuruna çevirilmir? Ç.Aytmatovun daha global şəkildə qələmə aldığı mövzu-problematikası 20 ildən sonra hətta uğurlu şəkildə də olsa, təkrar etmək yeni nə deyir?

Bütün bunları vurğulamaq əvəzinə (sağ ol, Əsəd!) Nizami Cəfərov, Nizaməddin Şəmsizadə kimi adlı-sanlı tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar «Cəza» povestinə mətbuat səhifələrində elə təriflər yağdırmağa başladılar ki...»

Əvvəla, mən özüm də, sənin sözün olmasın, deputatım - stajım Hüseynbala müəllimin stajından beş il çoxdur, ondan fərqli olaraq komissiya sədriyəm; imkanım da, allaha şükür, pis deyil... Özünü öldürsən də, mənəndə «məddah» yarada bilməzsən. Kim bilməsə də, özün bilirsən ki, sənə də mənəvi köməyimi heç zaman əsirgəməmişəm... «Çoxlu sayda kitablara yazdığı(m) ön sözlərin xeyirxahlıq məqsədi daşdığını, ədəbiyyatın sosial-strateji məramına xidmət etdiyini, sən bilməsən də, mən bilirəm...»

İkincisi, Hüseynbala Mirələmovun «Cəza» povesti «çoxsaylı belletristika nümunələri»ndən sonra yazılıbsa, deməli, yazıcının ciddi sosial-mənəvi problemlər qaldırın «Dağlarda atılan güllə», «Xələlət», «Gəlinlik paltarı» kimi əsərləri belletristika imiş... Adam ağına gələni danışa bilər, daha bu qədər yox...

Üçüncüsü, «Cəza»nın nə dərəcədə, hansı miqyas (və keyfiyyətdə) Ç.Aytmatovun «Qiyamət»indən gəldiyini müəllif yazdığı açıq məktubda kifayət qədər geniş təhlil edib göstərmişəm. Yəqin ki, oxumusan... Ancaq, görünür, bilmirsən ki, «mövzu-problematika» baxımından bir yazıçı digərini «təkrar» eləyə bilməz - Füzulinin «Leyli və Məcnun»u Nizamini «Leyli və Məcnun»unun təkrarı deyil... Yəqin sən orta məktəbi də normal oxumamısan...

Ey Məhəmməd hümməti, buraya qədər deyilənlər sənə ədəbiyyat barədəki biliyinə, təsəvvürlərinə aid idi - belə güman etmək olar ki, təfəkkürün, idrak səviyyənin buraya qədərdir... Nuridə Ateşi haqqında yazdıqların isə artıq tənqidçi-ədəbiyyatşünas

mühakimələri bir yana, normal insan düşüncələri sferasından kənara çıxır. Nə ədəbiyyatda, nə də həyatda qadınla bu cür danışmaz, belə rəftar eləməzlər... Vallah, o əzabları ki, Nuridə Atəşi çəkir, onu nə sən, nə də mən çəkə bilərik...

Əsəd, nə qədər çalışdım ki, sənə qarşı rəsmi olam, istədiyim kimi alınmadı – günahı özümdə gördüm... Əgər sən kimi düşünən (və yazan!) tənqidçi-ədəbiyyatşünas varsa, deməli, biz (sən demiş, «adlı-sanlı tənqidçi-ədəbiyyatşünaslar») öz müəllim funksiyamızı lazımı səviyyədə yerinə yetirə bilməmişik...

2007

ÖN SÖZ

(Georgi Hazainin «Bibliografiya»sında)

2006

-cı ilin mayında Budapeştdə Azərbaycan günləri keçirilirdi. Azərbaycan Respublikasının Macarıstandakı səfiri cənab Həsən Həsənov həmin günlərdə bizi - Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvləri Yaqub Mahmudov, Nailə Vəlixanlı və mənə Macarıstanın görkəmli tarixçiləri, türkoloqları ilə tanış etdi. Yalnız elmi konfransda deyil, yemək süfrəsi arxasında da söhbətlər elmdən gedir, bəzən fikir döyüşləri həddinə çatırdı. Öz mövqeyindən bircə addım belə geriye çəkilməyi öyrənməmiş Həsən Həsənov diskussiyalara böyük intellektual, metodoloji enerji verirdi. Və elə təyyarədən Budapeştdə düşdüyümüz ilk saatlarda mən anladım ki, cənab səfir və onun oğlu – gənc skifoloq Zaur Həsənov Macarıstandakı bütün tanınmış türkoloqlarla sıx əlaqə yaratmışlar. Onların içərisində şərq dillərini, o cümlədən Azərbaycan tükcəsini yaxşı bilən gənc macar araşdırıcılarının olması mənə xüsusilə məmnun etdi.

Həsən Həsənov nəinki türk, hətta ərəb, fars dillərini öyrənmiş gənc macar şərqşünaslarına məsləhət görürdü ki, azərbaycanşünaslıq sahəsində ixtisaslaşsınlar. Əgər belə olsa, onlara hər cür yardım edəcəkdir...

Budapeştdə keçirilən Azərbaycan günlərində mən böyük türkoloq Georgi Hazai ilə şəxsən tanış oldum. Uca boylu, yaraşığı bu kişinin oturuşu-duruşu, danışığı onun müdrikliyindən, təmkinliliyindən xəbər verirdi. Türkcə, rusca, ingiliscə danışdıq... Türkcəsi olduqca gözəl, aristokratik idi. Görüşlərimizin birində öz bibliografiyasını mənə bağışladı. Mən Prof. Dr. Georgi Hazainin zəngin yaradıcılığı ilə daha dərinə tanış olmaq imkanı əldə etdim. Və istədim ki, bu imkandan başqaları da faydalansın...

2007

MİR CƏLALIN HEKAYƏLƏRİ

Azərbaycan sovet nəsrinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Mir Cəlalın hekayələr kitabını çap etməklə «Yazıç» nəşriyyatı ləyaqətli bir iş görmüşdür; həm oxucuların ehtiyacı ödənilmiş, həm də müəyyən mənada hekayələrin bugünkü ədəbi tənqidin estetik prinsipləri mövqeyindən təhlili zərurəti meydana çıxmışdır.

Mir Cəlal bədii yaradıcılığa o vaxt başlamışdı ki, nəsrimizdə kamilləşmə gedirdi; müsbət qəhrəmanın mənəvi siması artıq bu və ya digər şəkildə müəyyənləşmişdi, qarşıda duran məsələ isə həmin qəhrəmanın xarakterində günbəgün dəyişən cəhətləri üzə çıxarmaqdan ibarət idi. Söz sənətinin publisistik kəsəri artmışdı.

Azərbaycan sovet nəsrinin birinci mərhələsində müxtəlif üslubi (fərdi) meyillər açıq-aydın seçilirdi. M.Hüseyn dövrün aktual sosial problemlərini nəsrə gətirir, S.Rəhimov mürəkkəb münasibətlər kontekstində güclü xarakterlər yaradır, İ.Əfəndiyev hadisələrin lirizmini veriridi... Mir Cəlal isə adi məişət lövhələrində (mən yazıcının mülahizələrini dinləmişəm - o, bu sözü çox işlədirdi və indi də müəllimimin yaradıcılığını qiymətləndirərkən bundan çox yerinə düşən söz tapa bilmirəm) dövrün səciyyəsinə göstərir, gəncliyin arzu və istəklərini tərənnüm edirdi.

Bu dövrün qəhrəmanı neft çıxarır, pambıq yığırdı, bəzən də olurdu ki, hətta toy gecəsi sevgilisinə «bu ilki məhsul bolluğundan» danışır, ya da yağışın pambığı batıracağından nigarən qalır. Etiraf edək ki, bunların hamısı heç də həmişə poetik baxımdan effektiv çıxmasa da, tamamilə səmimi idi və həyatın dərinliklərindən qopub gəlirdi.

Mir Cəlalın hekayələrini xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirərkən belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, ədəb həmişə üslubuna – yazı manerasına sadıq qalmışdır, problemlər dəyişir, şəxslərini,

yeni məzmun kəsb edir, ifadə tərzində isə keyfiyyət çevrilişi müşahidə olunmur, lakin büllurlaşma gedir. Şirin bir söhbət materialını xatırladan hekayələrdə lirik, yumoristik, satirik momentlər üzvi vəhdətdə verilir, yazıcının müsbət idealını müəyyən edir.

Mir Cəlalın bədii lövhələri həyatdan götürülür, uydurulmur; ona görə də müəllifin vurduğu rənglər həyatı əsasından qopmur, tərəvətini mühafizə edir: «İnsan görək artıq tamah olmasın, müdir işarə vuran kimi götürdüm ərizə verdim, döngə mağazasına müdir getdim. Oradan raymağa, oradan kioskaya, oradan qalanterey-niyə, oradan gəldim çıxdım su budkasına!» («Pillələr»).

Ədib bir-iki cümlədə vəzifə nərdivanlarını «kişi kimi, səliqə ilə» düşənlərin simasını ustalıqla açıq və su budkasına aparın həyatın məntiqinə kinayə edir.

Mir Cəlalın hekayələrində müəllimlik müəllifliyi üstələyir. S.S.Axundov, A.Şaiq kimi müəllim-yazıcıların yaratdıqları bu əsərə layiqli davamçısını tapır. Gənclərin arzu və istəklərini tərənnüm etməyə («Elçilər qayıtdı», «Gülləsləyən qız», «Ləyaqət» və s.) xüsusi maraq da Mir Cəlalın müəllimliyindən irəli gəlirdi. Yazıcının ələmində gənclik – ideal, gələcək demək idi, həyatın təsdiqi demək idi.

30-cu illərin sinfi çarpışmaları şəraitində ədəbiyyatın gənc nəsil probleminə münasibəti ideoloji xarakter daşıyırdı; gənclik qurulmaqda olan cəmiyyətin başlıca siyasi qüvvəsi sayılırdı. Bu dövrün bütün sənətkarları gəncliyin simasında sabahkı gün haqqındakı ümidlərini ifadə edirdilər.

Mir Cəlal özü də həmin gəncliyin nümayəndəsi idi. Bu da azmış kimi, həyatını pedaqoji sahə ilə bağlamış, bütün yaradıcılığı boyu gəncliyin taleyi üzərində düşünmüşdü. Ona görə də ədib həmişə yetişməkdə olan nəslin zövqünü oxşamış, məktəblilərin sevimli yazıcısına çevrilmişdir.

Mir Cəlalın hekayələrində C.Məmmədquluzadə nəsrinin ruhu duyulur. Bu, təsadüfi deyil; əvvəla, C.Məmmədquluzadə hekayə janrının böyük ustası idi və onun yazdıqları «Ana dili» kitabı kimi oxunurdu, heç ola bilməzdi ki, gənc hekayəçilərə təsiri keçməsin. İkinci tərəfdən, Mir Cəlal ömrünün böyük bir his-

səsinə C.Məmmədquluzadə yaradıcılığını öyrənməyə həsr etmiş, böyük sənətkarın əsərlərinə dərin nəzəri təhlil vermişdi ki, bu da nəticə etibarilə ədibin yaradıcılıq imkanlarının genişlənməsinə gətirib çıxarırdı. Lakin bu təsir yaradıcılıq konsepsiya səviyyəsinə qəlxmamişdı və Mir Cəlal daha çox müəllim- yazıçılar nəslinin ədəbi-estetik platformasında dayanırdı.

C.Məmmədquluzadənin təsiri prinsip etibarilə sənətkarlıq məsələlərinin əhatə edirdi ki, burada əsas göstərici gülüş sayıla bilər.

Mir Cəlalin hekayələrində satira aparıcı rola malik olmasa da, hər halda mövcuddur və müəyyən estetik çəkiyə malikdir. Müəllif satirik münasibətini əksərən təfərrüat arxasında getmədən, mükəllimlərdə verir. Məsələn, «Badam ağacları» hekayəsində Mirzəməmməd «Marşal planı»nın mahiyyətini kəndli Ağarza belə başa salır: «...əvvəllər İrana vəba gəlirdi, taun, çeyirtkə gəlirdi. İndi də «marşallaşma» gəlir, Amerika saldatı gəlir, çürük mal, tısağa yumurtası gəlir... Belə yekə kəndin bağ- bağatını kəsib tökürlər; soruşursan: bu nə həngamədi? Deyirlər: «Marşallaşırıq». Şəhər küçələrində dilənçi əlindən keçmək olmur. Deyirsən: canım bu nədi? Deyirlər: səniñ çıxarma, «marşallaşırıq». Heç bir zəlzələ, sel, heç bir səumum yeli kəndliləri «marşallaşma» qəder yaman günə qoymamışdı...»

Ağarza da deyir ki, «Yaxşı, qardaş, nə vacib olub? Olmaz ki, «marşallaşmayaq». İndi ki, «marşallaşma» bizi bu kökə salır, gəlin «marşallaşmayaq» da!».

Mirzəməmməd isə qəh-qəh çəkib gülür və əlavə edir ki, «sən doğrudan da lap avam imişsən».

Yazıçı «marşallaşmaq» sözünü (hələ buna söz demək olar, ya olmaz, bu başqa məsələdir) təkrar etməklə oxucunu onun mənə püçlüyünə qədər endirir; məlum olur ki, «marşallaşma», əslində səfeh işidir və Ağarza demişkən, elə «marşallaşmamaq» lazımdır.

Bu, yumor kontekstində satira faktıdır; dahi C.Məmmədquluzadə bunun klassik nümunələrini yaratmışdı.

Mir Cəlalin bədii təfəkkürü üçün yumor hissi satiradan çox-çox qiyyətli olmuşdur və bu, hekayələrindən açıqca görünmək-

dədir. Məsələn: «Professorlar indidən Ramizin üstündə dava salıblar. Biri deyir: mənim institutumna gələcək, o biri deyir: yox, ona özüm dərs verəcəyəm... Görmüşdük oğlan üstündə qızlar sözə gedər, indi daha professorların gözü qalıb gedədə! Allah, öz canım üçün, elə bir bənd olublar...» («Plovdan sonra»).

Yaxud: «Keçmişdə savad öyrənənlər eşqnamə məktubları, albom xatirələri yazırdılar, indi dissertasiya yazırlar.

Keçmişdə söhbət məktubu nazlı, nəzənin qızlara yazırdı, xəlvət yazılır, xəlvət oxunurdu. İndi isə, təəssüf ki, dissertasiyanı görək aşkar yazasan, aşkar da oxuna, nəinki oxuna, hətta müzakirələrdən keç. Bu da ki, məqaləni bir az çətinləşdirir...» («Müdafə vəkili»).

Yaxud da: «Yaylaq demişəm bax, bizim qaragöz meşəli, dur-nagöz bulaqlı Gəncə dağlarına...»

Yaylaq bax, belə olar. Yoxsa Kislovodskinin küçələrində boynuvun qalstukunu bərkitmək, üfürə-üfürə pasanoşka geymək, gündə iki dəfə üzünə ülgüc çəkmək ki, artistkalar baxsınlar...» («Yaylaq məsələsi») və s.

Mir Cəlalin hekayələrində milli kolorit güclüdür. Ədəbi tənqid yazıçını qəhrəmanlarının sxematikliyində təqsirləndirəndə də, kolorit müəyyənliyini həmişə mühüm sənətkarlıq məziyyəti kimi təqdir etmişdi.

Mir Cəlalin az qala bütün ifadə-obrazlarda etnoqrafik məzmun gizlətir: «Tağların hər qolunda bir neçə yemiş böyrünü sərin torpağa verib, kotana qoşulmalı cöngə kimi yatırdı, sanki gövşeyirdi» («Bostan oğrusu»). «Şəkil kimi gəldəndən bir dəri, bir sümk, bir də quyu suyu kimi dərinə enmiş gözler qaldı» («İnsanlığ fəlsəfəsi»). «Görürsən də, pulun da var, qulluğun da var. Amma beş kişinin qabağında adam kimi öskürüb keçəndə elə bil pişik keçir, ya toyuq keçir» («Şərait yoxdur»). «...Mən portfel gözdirməyi sevirdim. Portfel əlimdə olanda elə bilərdim ki, ata mənmişəm» («Bacı-qardaş») və s.

Ədibin elə hekayələri var ki, hər şeydən öncə, dilinin poetik siqletinə görə yadda qalır. Hədisə də unudulur, təfərrüat da, lakin müəllifin yerində işləmədiyi bir ifadə-detal unudulmur və əsərin bütün məzmun yükünü daşıya bilir.

Hekayələrin dili üçün seçiyəvi olan cəhətlərdən biri də artıq cümlə strukturlarının yüksək işlənmə tezliyinə malik olmasından ibarətdir. Canlı həyat lövhələri yaratmağa çalışan müəllif həmin cümlə strukturları ilə bütöv bir təəssürat-ovqat verir, bil-lə-billə təhkiyənin dinamizmini zəiflədir və imkan yaradır ki, oxucu bu ovqatı bütünlüklə həzm edə bilsin: bir qız idi, tamaşasından doymazdıq, həmişə dik və düz baxan iri, ala gözlər, ağ si-fəti dairələyən, şumal göyərçini gərdən, sakit yerışı... («İnsanlıq fəlsəfəsi») intonasiya ilə ayrılan ifadələr rəng impulslarına çevri-lib gözlərimiz qarşısından getməyən qadın gözəlliyi mücəssə-məsi yaradır, yaxud: «Bir yandan institut, elmi şura, hazırlıq, mü-dafə; bayram tədarükü... o biri yandan peşmançılıq, xəcalət, qan qaralması...» («Müdafə vəkili»).

Burada isə insan düşüncələri üçün təbii olan mənəvi ziddiy-yətlərin kəskinləşməsi. Daha bir təəssürat...

Kitabda ədəbin «Dağlar dilə gəldi» adlı povesti də verilmiş-dir. Əsər yeni cəmiyyət quruculuğu illərində kəndə müəllim göndərilən qızların rastlaşdıqları çətinliklər və onların mübariz-liyindən danışır. Povest təkcə dünyanın hadisələrini xatırlatmaqla qalmır, həm də oxucuya bugünkü uğurların mənəbəyini tapmaqda kömək edir.

Gənc müəllimlərin uzaq dağ kəndlərinə göndərilməsində in-di də müəyyən çətinliklər meydana çıxır və bu mənada povest müasirliyini saxlayır.

«Ləyaqət» kitabında verilən hekayələr Mir Cəlalın estetik maraq dairəsini bütün genişliyi ilə əks etdirir.

1984

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ: TARİXİMİZİN TƏDQIQINƏ DAİR

Azərbaycan dilçiliyinin keçmiş olduğu inkişaf mərhə-lələrinin yüksək elmi-nəzəri, metodiki səviyyədə sistemli şəkildə tədqiqi filoloji fikrimizin qarşısında mühüm bir məsələ kimi dayanır. Dilçilik tariximizi öyrənmədən, həmçinin ali məktəblərdə tədris edib filoloq-tələbələrə öyrətmə-dən linqvistik araşdırmaların perspektivlərini də müəyyənləşdir-mək çətin olardı. Elmi fikir (xüsusilə humanitar sahədə) milli əsasdan məhrum ola bilməz, ona görə də milli fonda tədrici kə-miyyət dəyişmələrini nəzərə almadan keyfiyyət hədlərini müəy-yənləşdirmək mümkün deyil. O mənada Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı ümumən dünya dilçiliyinin inkişaf istiqamətində olsa da, hər halda avtonomiyası da mövcuddur ki, bunu görməmək ol-maz.

Əldə edilən müvəffəqiyyətləri danmaq şərti ilə etiraf et-mək lazımdır ki, son dövrlərdə yazılmış bir sıra dilçilik əsərlə-rində artıq mövcud olan fikirlər dönə-dönə təkrar edilir; gənc dil-çi kadrlar az-az hallarda müəllimlərdən irəli gedə bilirlər. Hal-buki dilçiliyimizin elə problemləri var ki, onların həllinə əmək sərf etmək bu gün sözün həqiqi mənasında vətəndaşlıq işi olardı. Dilçilik tarixi fənni məhz bu problemləri aşkarlamalı, hansı as-pektlərin diqqətdən kənar qaldığını açıb göstərməlidir. Müasir dilçiliyin banisi F. de Sössür «Ümumi dilçilik kursu»nda dilçilik tarixini öyrənməyən əhəmiyyətini bir də onda görürdü ki, vaxtilə harada düzgün mövqe tutulduğu, harada isə səhvə yol verildiyi bugünkü tədqiqatçının diqqətindən yayınmasın, qüvvələrin la-zımı nöqtəyə yönəldilmək imkanı olsun.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yaradılması üçün müəyyən həcmdə material da toplanmışdır; Y.Seyidov, T.Hacıyev və

S.Əlizadənin klassik filologiyamızda dilçilik məsələlərinin qoyuluşuna həsr edilmiş tədqiqatları, M.Şirəliyev, Ə.Abdullayev və A.Axundovun Azərbaycan sovet dilçiliyinin vəziyyətinə dair icmal xarakterli məqalələri bir daha təsdiq edir ki, bizim dilçiliyimiz tarixən müxtəlif müəkkəb nəzəri, eləcə də praktik-əməli problemlərin həllinə girişməli olmuşdur. Həm də bu problemlər sistemli şəkildə gəlir, dilçilik fikrimizin bu və ya digər inkişaf mərhələsində onların qoyuluşu fərqlənir; bir halda praktik, digər halda nəzəri əhəmiyyət ön plana keçir. Yəni burada xaotiklik yoxdur, elmin maraq dairəsi genişləndikcə qarşıya qoyulan məsələlərin həlli səviyyəsi də yüksəlir.

Azərbaycan dilçiliyi tarixinin qarşısında dayanan problemlərdən birincisi, sübhəsis, dilçiliyimizin təşəkkül tapdığı mənbələrin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bizə qədər gəlib çatan qədim linqvistik tədqiqatlarımız, məlum olduğu kimi, ərəb dilçilik məktəbinin elmi-metodiki prinsipləri zəminində aparılmışdır. Lakin ərəb dilçilik məktəbi ərəb dilinin tədqiqinə daha çox diqqət yetirsə də, tədqiqatçıların müxtəlif xalqlardan (eləcə də azərbaycanlılardan) ibarət olması həmin məktəbə elə əvvəlcədən beynəlxalq məzmun verirdi.

Digər tərəfdən, Azərbaycan ərazisində tapılmış çox-çox qədim dövrlərlə bağlı müxtəlif yazılar təsdiq edir ki, həmin yazıların meydana çıxdığı dövrdə dilçilik fikrinin müəyyən səviyyəsi mövcud idi, ona görə ki, əlifba yaratmaq o qədər də sadə iş deyil, dilin orqanizminə, fonetik-qrammatik strukturuna ciddi bələdlilik tələb edir; əlifba yaradının təfəkküründə dil bütöv şəkildə deyil, üzvlərinə parçalanmış halda canlanır, yeni potensial təhlil nümunəsi təqdim edilir. Beləliklə, ərəb dilçilik məktəbinin təşəkkülünə qədər Azərbaycanda dilçilik fikrinin müəyyən səviyyəsi barədə bədbin fikirdə olmağa heç bir əsas yoxdur. Ümumtürkoloji kontekst də bu mülahizəni təsdiq edir; Qazaxıstandan Altaya qədər geniş bir arealda qədim türk əlifbası ilə yazmışlar. Elə bir əlifba ilə ki, dilin quruluşunu çox dəqiqliklə əks etdirir. Deməli, belə bir yazının icadı üçün dəqiq dilçilik məlumatları lazım idi.

Yeri gəlmişkən, Qobustan rəsmlərini ancaq şəkil kimi qiy-

mətləndirməyin vaxtı keçmişdir, bunların linqvistik təbiəti üzə çıxarılmalı, piktografik mahiyyəti açılmalıdır. O zaman dil tariximiz kimi, dilçilik tariximiz üçün də zəngin material əldə edilmiş olacaqdır.

XIX əsrin ortalarına qədər ərəb dilçilik məktəbinin ənənələri davam edir. Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzlərində ərəb, fars, sonralar isə eləcə də Azərbaycan dilinin qrammatikası yazılır. Lakin əsas nailiyyət, sübhəsis lüğətçilik sahəsində olur ki, bunun da səbəbi var; hər şeydən əvvəl, söz leksik-semantik təbiəti etibarilə daha çox ictimai məzmunu malikdir və beynəlmilləşməyə meyllidir. Müxtəlif xalqların dillərində leksikologiyanın problemləri adətən eynidir, qrammatik quruluşdan fərqli olaraq, leksik quruluş oxşar məsələləri əhatə edir. Digər tərəfdən, orta əsrlərdə ərəb, fars və türk dillərinin sahə ixtisaslaşması mövcud idi; ərəb dilindən elmi, fars dilindən poetik, türk dilindən isə hərbi məqsədlərlə istifadə olunurdu (əlbəttə, ədəbi dil səviyyəsində). Ziyalılar bu dillərin üçünü də bu və ya digər dərəcədə bilirdilər; hətta bəzən ixtisaslaşma o dərəcəyə çatırdı ki, «ləhceyi-farsı», «ləhceyi-türki» kimi ifadələr işlədilir. Lüğətlər qeyd edilən dillərin arasındakı leksik fərqləri (qrammatik fərqlər azala biləcəyi qədər azalması) müəyyənləşdirmək məqsədi güdürdü. Lakin bəzi hallarda lüğətlərdə zəngin qrammatik məlumat da verilir idi ki, bunun da əsas məqsədi dilin praktik mənimşənməsini asanlaşdırmaq (sözün qrammatik mövqeyini aşkarlamaq yolu ilə) idi.

XIX əsrin ortalarından etibarən M.Kazım bəyin, M.F.Axundovun tədqiqatları Azərbaycan dilçiliyini Avropa standartı səviyyəsinə qaldırır: beləliklə, dilçiliyimizin tarixində yeni dövr başlanır.

Azərbaycan sovet dilçiliyi, əslində XIX əsrin ortalarından başlayan yeni mərhələninin keyfiyyətli davamıdır. Bununla birgə Sovet hakimiyyətinin qələbəsindən sonrakı yarım əsrdən artıq vaxt ərzində onlarca sanballı tədqiqat işləri meydana çıxmış, Azərbaycan dilçiliyinə minillik tarixindəkindən daha böyük töhfə verilmişdir. Ümumiyyətlə, elmi fikrin inkişaf tarixində belə hadisələr çox olur; ictimai-siyasi amillərin təsiri müəyyən dövr-

də o qədər qüvvətli şəkil alır ki, nəticədə bir neçə onillik ərzində tədqiqat metodları sürətlə dəyişə, bir-birini əvəz edə bilər. Beləliklə, elmi fikrin əvvəlki tarixindən müqayisəyə gəlməyəcək qədər kiçik olan bir zaman kəsiyi müstəqil mərhələ kimi diqqət mərkəzində dayanır.

Azərbaycan sovet dilçiliyi öz-özlüyündə üç mərhələdən keçir. Şerti olaraq təsviri-praktik dilçilik dövrü adlandırılaraq bilən birinci mərhələ 30-cu illərin ortalarına qədər gəlir. Dil quruculuğu - əlifba mübahisələri, terminologiya məsələləri, dialekt materiallarının yığılması, törcümə lüğətlərinin hazırlanması və b. həmin mərhələdə ön plana keçir. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, üslubi imkanları bəzəsində təsvir xarakterli əsərlər meydana çıxır: əlbəttə, bütün bunlar nəticə etibarilə pedaqoji-praktik əhəmiyyətli işlər kimi diqqəti cəlb edir. B.Çobanzadəyə məxsus bir sıra ciddi elmi-nəzəri dilçilik tədqiqatlarına gəldikdə isə, marrismin geniş yayıldığı bir zamanda bu işlər la-yiq olduğu mövqeyə çıxma bilməməsi üzündən tezliklə unudulur, qeyd olunan mərhələnin keyfiyyət göstəricisinə çevrilə bilmir. Əlavə edək ki, onun olduqca qiymətli əsərlərinin çap edilib yayılması da birinci dərəcəli işlər sırasına daxildir. Gənc Azərbaycan dilçiləri B.Çobanzadənin tədqiqatlarından az qala bütünlüklə xəbərsizdirlər, halbuki klassikə bu cür məsuliyyətsiz münasibət bağışlanıla bilməz.

İkinci mərhələ 30-cu illərin sonlarından 70-ci illərin ortalarına qədərki müddəti əhatə edir ki, biz bunu təsniflər dilçiliyi mərhələsi hesab edirik. M.Şirəliyev, Ə.Dəmirçizadə, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov, Ə.Abdullayev, F.Zeynalov, Z.Budaqova kimi tədqiqatçıların, eləcə də onların bir sıra tələbələrinin elmi fəaliyyətində ən məhsuldar dövr məhz qeyd olunan mərhələyə düşür. Danışıq səslərindən (fonemlərdən) tutmuş tabeli mürəkkəb cümləyə qədər dil sisteminin bütün elementləri müxtəlif prinsiplər əsasında bölünür; hətta qızğın dilçilik mübahisələri də adətən bu və ya digər sözün hansı nitq hissəsindən olması, bu və ya digər cümləni sadə, ya mürəkkəb hesab etmək kimi məsələlər üzərindədir. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan ədəbi dili tarixinin dəlbədal bir neçə dövrləşməsinə verir, M.Şirəliyev dialekt və şivələri-

mizin optimal təsnifini təqdim edir.

Üçüncü mərhələ 70-ci illərin ortalarından başlayır; Azərbaycan dilinin mənşəyi, keçdiyi inkişaf mərhələləri, müxtəlif sistemli dillərlə əlaqələr, lingvistik poetika məsələlərinin öyrənilməsinə maraqlı güclənir. Dilçiliyin başqa elm sahələri ilə (xüsusilə poetika, etnoqrafiya, etnopsixologiya, kibernetika və b.) təmas nöqtələri bilavasitə tədqiqat obyektinə çevrilir. T.Hacıyev, A.Ələkbərov, K.Abdullayev, A.Məmmədov, K.Vəliyev, İ.Məmmədov, F.Cəlilov kimi bir sıra müəlliflərin əsərlərində haqqında danışılan mərhələnin keyfiyyəti aşkarlansa da, bizə görə, gələcək araşdırmaların metodiki istiqaməti onu daha da tam şəkildə canlandıracaqdır. Eksperimentlərə, təcrübələrə meydan açılması göstərir ki, üçüncü mərhələ hələ də davam edir.

Nəticə etibarilə demək istərdik ki, Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də onun üzvi tərkib hissəsi olan Azərbaycan sovet dilçiliyi tarixinin konkret materiallar əsasında sistemli tədqiqi lingvistik fikrimizin gələcək inkişafına kömək edəcək, dilçi kadrların əməyindən düzgün istifadə etməyə imkan yaradacaqdır.

MƏN ABBASAM, ABDULLANIN OĞLUYAM...

*Borçalıda
Bolnis-Kəpənəkçi
kəndindən
Abdulla ağanın oğluyam,
Anam: Salatin xanım
Daşdəmir qızı, –*

«Sonsuzluğa gedən karvan»ın birinci şeiri – «Kimliyim» bu sözlərlə başlanır; gəlin şairin sözüne inanaq, inanaq ki, tərcümeyi-halımız əslimizdən, kökümüzdən başlanır, inanaq ki, sonsuzluğa gedən karvan bizim ömrümüzdür, - bu karvanın haradan gəlməsi həmişə maraqlıdır, taleyimiz üçün də, tariximiz üçün də...

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir...

Taleyimizlə sözüümüz, tariximizlə ədəbiyyatımız arasında qəribə bir münasibət var: elə bil tale-tale yox; söz-söz yaşamışq, tarix tarix yox, Füzuli-Füzuli, Vaqif-Vaqif yaşamışq...

*Abbas Abdulla adım,
Eşidilməz fəryadım,
Qəm havasına oynadım,
Sarı gəlin, dön bax
oynuma,
Sarı gəlin, sarıl
boynuma,-*

insan bu ağrını, bəlkə də, çəkə bilər. Amma yaşada bilməz; bu, dilin gücüdür, bir də dilə hakim olanın gücüdür.... Şairin gücüdür...

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir...

124

Mən Abbasam, Abdullanın oğluyam...

A.Abdullanın bədii təfəkkürü onun elmi təfəkkürünü, elmi təfəkkürü bədii təfəkkürünü redaktə edir, nəticəsi belə olur ki, həm şairliyi, həm alimliyi qazanır.

*Məzar dedim,
məzarları əkildi,
Ağban-ağban sarayları
söküldü,
Yağı gəlib torpağına
təpildi,
Hara gedir, hara gedir
bu karvan? -*

elmi-tarixi həqiqət də bundan ibarətdir, lakin mətləb ondadır ki, elmi-tarixi həqiqətin dəqiqliyini gözləmək poetik-bədii cəlınun hesabına deyil, həm elmilik fəktlaşır. Həm də poetiklik mühafizə olunur.

*Duman gəlib yollarımı
bürüyür,
Torpaq altında kəmikləri
çürüyür,
Torpaq üstə ölməz ruhu
yürüyür,
Hara gedir, hara gedir
bu karvan? -*

burada elmiliklə poetikliyin nisbəti ideal şəkildədir; torpaq altında kəmiklərin çürüməsi – maddi tariximizin əqibətidir, torpaq üstə ölməz ruhların yürüməsi – mənəvi tariximizin taleyidir.

O münasibətlər ki, fəlsəfi-tarixi, etnoqrafiq-psixoloji, ədəbi-estetik, bir sözlə, elmi təhlilə nisbətən rahat gəlir (yaxud heç olmasa bunun təcrübəsi var), A.Abdulla həmin münasibətlərin poetik təhlilə necə gəldiyini sınaqdan keçirir.

*İki dəniz arasında
İstanbul
Lövbəh salmış bir gəmi, -*

125

*Çox gözəl tanıyıram
bu şəhəri,
Çocuq ana- babasını
tanyan kimi.*

Karvan hardan gəlir?.. Borçalıdan gəlir... Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

*Gedən nəfəsindir,
gələn səsindir,
Məni məndə tapmaq
son həvəsimdir.
Dünyanın üzünü gördüm,
bəsimdir,-
Bir nəslə örnəyəm,
üsulam daha.*

A.Abdulla folklorun o qatından gəlir ki, orada şeir təfəkkürü ilə nəsr təfəkkürü arasında diferensiasiya hələ yoxdur. Emosiya var, onun ifadəsi var, - şeir ladı ilə nəsr ladı birlikdə çıxış edir, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı kimi... Eyni zamanda A.Abdullanın poetik təfəkkürü folklor ifadə tərzini rəng, çalar, stilizasiya kimi yox, bütün məntiqi ilə qəbul edir. Hətta bəzi hallarda A.Abdulla bilavasitə folklor yaradıcısıdır...

*Uzundur həyatın
sual-sorğusu,
Varmı islanmışın
sudan qorxusu?!*
*Lüt gələn lüt gedir,
budur doğrusu, -
Demərəm, kasıbam,
yoxsulam daha.*

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

«Klimena» poeması, hər şeydən öncə, strukturu etibarilə poeziyamızda orijinal hadisədir; burada mifoloji materiala real həyat materialı qarışdırılır, aktual ictimai məzmun bu qarışlaş-

dırmada həzm olunur: şeir 30-cu illərin hadisələrini mifoloji təfəkkürün məntiqi ilə açmağın təcrübəsini verir. Və bizə elə gəlir ki, poemanın orijinallığını şərtləndirən əsas cəhət bundan ibarətdir, - bu cəhət maraqlı estetik hadisə kimi nəzəri şərhini gözləyir.

«Klimena» poemasında epik məqamla lirik məqamın psixoloji-estetik əlaqəsi dramatikizmin gücünə yaranır. A.Abdulla bunu da folklorun mənimsəmişdir. Və əlavə edək ki, folklor poemaya əslində iki formada gəlir: janr müstəqilliyi ilə, janr müstəqilliyini itirərək, - hər iki halda süjet folklor materialını yaxşı həzm edir, çünki müəllifin bu materiala işləmək təcrübəsi (və istedadı) var.

Poema qımcıqı tipli söyləmə ilə qurtarır, - şeir burada həm də tədqiqatçı işi görür; folklorun nadir janrlarından birini yazıya gətirir... Qımcıqının pıçılı ilə deyərlər, «Klimena» da belə bir pıçılı ilə başa çatır:

*Ömür gidi, gün gidi,
aaAnaxanım,
Ala gözlü, igid,
aaAnaxanım,
Qara torpağını yedi,
aaAnaxanım,
Gedən gəlmədi, gəlmədi,
Nədən gəlmədi, gəlmədi?!*

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...

İlya Çavçavadzeyə həsr olunmuş poema birinci növbədə təhkiyə əl marağ doğurur: dəqiq tarixi məlumatlar - rəqəm bəllüğü, qüvvətli bədii-fəlsəfi ümumiləşdirmələr, kövrək lirik misralar... Və bütün bu tipoloji müxtəlifliklə birlikdə elastik kompozisiya... Poema «Yarı yolda» adlanır, ancaq bizə elə gəlir ki, bu ad o qədər də doğur deyil. Çünki poemada qaldırılan problemlərin həllindəki cəsarətli maksimalizm, kəskinlik tamamilə başqa bir təsəvvürü dikə edir. Əlbəttə, ad qoymaq müəllifin öz işidir və biz bu hüququ onun əlindən almaq istəmirik, lakin daxili bir tələbat bizi təhrik edir ki, poemanı «İlya Çavçavadzeyə» adlandıraq...

«İlya Çavçavadze» poeması publisistik notlarla zəngindir və ümumiyyətlə, publisistiklik A.Abdullanın poeziyası üçün təbii haldır, - bu xüsusiyyət əslində tarixi mövzuda olan poemanı möhkəm tellərlə bu günə bağlayır:

*El deyib: qonşuda
vay istəyənin
Özü abad olmaz,
özü bay olmaz.
Hər şeydən pay olar
deyənin kimsənin
Ağlı yox, torpaqdan,
vallah, pay olmaz!*

«İlya Çavçavadze» poeması ilə «Klimena»nın poetik struktur əsası demək olar ki, eynidir; hər iki əsər paralellik üzərində qurulmuşdur: fərq burasındadır ki, «Klimena»da paralellik «İlya Çavçavadze»dəkinə nisbətən daha normativ şəkildə gözlənilir. Səbəbi də odur ki, ikinci poemada eksperimentlik var, - təkə forma planında yox, həm də məzmun planında... Zaman parametrlərinin şərtiliyindən istifadə olunur, tarixi həqiqətlə mütləq həqiqət arasındakı münasibətin dialektikası diqqət mərkəzinə çəkilir.

*Cavan idim, pır olmuşam,
İnsan idim, sırr olmuşam:
Bir vaxt burda
vurulmuşam,
Aman ovçu, vurma məni!*

*Vurulmuşam döndə-döndə,
Vurulmuşam yenə, yenə...
Hayıf mənə, yazıq sənə! -
Aman, ovçu, vurma məni!*

Şərq sənət fəlsəfəsində belə bir qayda varmış: bu cür sözləri izah etməzlərmiş, deyib gedərlərmiş, - bu cür sözlər şair sözü de-

yil, hardan gəlir... və biz də izahına cəhd etmirik, təkə onu deyirik ki, xalqa, onun dünyasına ağırları ilə yaxın olan adam bu cür deyə bilər, - elin sözü evin sözü deyil, onun çəkisi var, gücü var, dəyəri var...

*Biri gəlib, min can gedib,
Bağ qalıbdı, bağban gedib;
Kökslərdə ağac bitib,
Yaşıl-yaşıl yarpaqlıdır.*

*Burda bir uçmaq dilədim,
Torpağı qucmaq dilədim,
Haqqa qovuşmaq dilədim,-
Qapıları kip bağlıdır.*

Karvan hara gedir?.. Sonsuzluğa gedir...
«İlya Çavçavadze» poeması bu cür qurtarır:

*Qılının belində,
yalan dilində,
Şər fitnə-felində,
bəd əməlində...
Bu zəhər gölündə,
bu qəm selində
Can verir öləndə,
dünya yazıqdı, -*

qatilliyə şairin etirazı... haysız-küysüz...

A.Abdulla tərcümeyi-halının sahibi olan şairdir, bu isə çox şey deməkdir. Çünki kimsə tərcümeyi-halı təkə onun mövcudluğundan ibarət deyil, - əvvəli var; sonu yoxdur...

Karvan Borçalıdan gəlir... Sonsuzluğa gedir...

MILLI DİL TƏFƏKKÜRÜ, YAXUD «YOXSULLUĞ»UN FƏLSƏFƏSİ

Müasir Azərbaycan dilinin funksional imkanları bərdə indi həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi dairələrdə, prinsip etibarilə eyni strateji məzmunlu söhbətlər gədir, müəyyən tədbirlər görülür və bu, heç şübhəsiz, xalqın mənəvi gücünün (daha düzgün olar deyək ki, mənəvi dirliyinin) ifadəsidir – burası da qeyd edilməlidir ki, Azərbaycanda yaşayan müxtəlif xırda xalqlar tərəfindən, heç bir təzyiq olmadan (psəvdodemokratiyanın doğurduğu şantajlara belə getmədən) bir neçə əsrlik ənənəyə əsaslanaraq, ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi müdafiə olunan Azərbaycan dili ancaq bir etnosun deyil, ən gec XVI-XVII əsrlərdən etibarən eyni regional-kulturoloji sistemən daşıyıcısı kimi çıxış edən müxtəlif mənşəli etnosların müştərək təfəkkür faktı kimi güclü internasional potensiyaya malikdir, ona görə də Azərbaycan dili ilə əlaqədar mühüm məsələlərin müzakirəsində onun türk dillərindən biri olması ilə yanaşı etnos-fövqü, ümumişlək keyfiyyəti də nəzərdə tutulmalıdır.

Ana dilinin mövcudluğu uğrunda mübarizə ən azı iki məzmunla başa düşülür: birincisi, ana dilini tamamilə, yaxud qismən unudulmaqdan qorumaqdır ki, Azərbaycan dilinin bu gün bu cür müdafiəyə ehtiyacı yoxdur və yəqin ki, uzun zaman da olmayacaqdır; ikincisi, ana dilini müasir dünya mədəniyyətinin yaradıcısı, intensiv ifadəçisi kimi qorumaqdır ki, Azərbaycan dilinin bu cür müdafiəyə ehtiyacı çox böyükdür və şübhəsiz, bizim ana dili uğrunda mübarizəmizin strategiyasını da həmin ehtiyac müəyyən edir. Ona görə də, Azərbaycan dilini ekzotik hadisə kimi yox, müasir dünya təfəkkürü, onun səviyyəsi, gücü, imkanları mövqeyindən qəbul edib cılamamaq və qarşıya çıxan problemləri də məhz bu baxımdan həll etmək problemi qarşıda durur.

Şair, yazıçı, elm adamı xüsusilə bu gün ana dili qarşısında onun publisistik, müdafiəsi üçün o qədər də böyük məsuliyyət daşıyır (yeni Azərbaycanda elə bir azərbaycanlı varmı ki, ana dilinə nifrət eləsin və əgər varsa, onda ana dilinə qarşı məhəbbət oymatmaq absurd deyilmi?!), ancaq şair, yazıçı, elm adamı bu gün ana dilli təfəkkür qarşısındı, sözün həm həqiqi, həm də məcazi mənasında məsuliyyət daşıyır, – böyük elm, sənət əsəri, hər şeydən əvvəl, böyük dil əsəridir və etiraf edərk ki, bizim potensial qüdrəti olan dilimiz çox hallarda şair, yazıçı və elm adamlarımızın əsərlərində darıxır, boğulur və inanmaq olmur ki, M.P.Vaqifin, C.Məmmədquluzadənin, yaxud F.Köçərlinin dili mədəni ömrünün son günlərini yaşayır. M.P.Vaqif ana dilinin qüdrəti bərəddə heç nə deməyib, ancaq milli şeir dilini yaradıb, normativləşdirmişdir. C.Məmmədquluzadənin ana dili uğrunda mübarizəsi, hər şeydən əvvəl, onun yazı (daha doğru olar deyək ki, yazıçı) praktikasına əsaslanıb ondən irəli gəlmişdi. F.Köçərli isə daha mürəkkəb bir iş gördü: Azərbaycan dilini elmi üslubunu zəngin material (o vaxta qədər və əslində, indi də təsəvvürə gəlməyən zənginlikdə) əsasında işləyib təzədən qurdu və humanitar sahədə milli elmi üslub məhz milli materialın sərhəndən ibarət olan təfəkkür enerjisindən yarandı.

Azərbaycan dilinin müasir dünya mədəniyyətindən, onu kompleks, ifadə etmək mənasında bu və ya digər dərəcədə kənarda qalması, XX əsrin 20-30-cu illərindəki hadisələrin təhlili göstərir ki, bir sıra çox ciddi, düşünülmüş və düşünülməmiş proseslərlə bağlıdır:

Birincisi, Azərbaycan dilinin öz tarixi keçmişini ilə əlaqəsi 30-cu illərdən etibarən tədricən demək olar ki, kəsilmiş, onu qıdalandıracaq mənbələr unudurulmuş və Azərbaycan dilinə, faktik olaraq ancaq Sovet hakimiyyəti illərində yazıya malik olan dillərdən biri kimi baxılmışdır: demokratik dil potensiyası (kifayət qədər vulqarlaşdırılmış şəkildə) əsas götürülmüş, daxili mənbə kimi dialektlərə (bu da o demək idi ki, ədəbi dil yenicə yaranıb), xarici mənbə kimi rus-Avropa modellərini təqlid etməyə üstünlük verilmiş və ana dilinə qarşı ən irticaçı münasibət formalaşmışdır. Çoxlu elmi əsərlər yazılmış, amma müasir tipli elmi üs-

lub, sözün həqiqi mənasında formalaşmamışdır, çoxlu romanlar yazmış, amma roman dili (və roman təfəkkürü) demək olar ki, meydana çıxmamışdır (hələ yeni-yeni yaranır). Yəni dil boşa işləmiş, yeyilmiş və təfəkkürsüzləşmişdir, ona görə də bu gün hər hansı professor saat yarım çox gözəl danışır və heç nə deməyə bilər, yaxud heç bir məzmunu olmayan (ortaya çıxması da qəbahət sayılmayan) cild-cild monoqrafiyalar da yazmaq mümkündür (və yazılır). Çünki, dil (şeyrin, nəsrin, elmin dili) öz tarixi qarşısında heç bir məsuliyyət daşımır – yazan utanmır, oxuyan da buna, şübhəsiz, təbii baxır.

İkincisi, Azərbaycan dili ilə türk dilləri arasındakı sinxron əlaqələr kəsilmiş və Azərbaycan dilinin hər hansı dillə əlaqəsinə ancaq və ancaq rus dili vasitəçilik etmişdir, bunun ana dili üçün nə qədər ziyanlı olduğunu, görünür, xüsusi sərh etməyə ehtiyac yoxdur, təkcə onu deyək ki, həmin siyasətin nəticəsində türk dilləri bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirmə imkanından (mədəni dillərə aid olan çox mühüm tarixi keyfiyyətdən) məhrum olmuşdur.

Üçüncüsü, Azərbaycan dilinin müasir dünya təfəkkürü meydana çıxışı maksimum dərəcədə məhdudlaşdırılmış və milli təfəkkürün Azərbaycandan kənara çıxması, daha doğru olar deyək ki, baxması üçün ancaq «rus dili pəncərəsi» mövcud olmuşdur, – həm də biz bununla nəinki barışmışıq, bunu yeganə düzgün yol kimi təqdim etmişik və əsasən, indi də təqdir etməkdə davam edirik.

Əgər biz ana dilimizi həqiqətən müasir dünya mədəniyyəti-nin daşıyıcısı kimi görmək istəyiriksə, hər şeydən əvvəl, həmin məhdudiyətlər aradan qaldırılmalı və heç şübhəsiz, Azərbaycan dilinin Azərbaycan SSR ərazisində bədi, elmi, publisist və rəsmi-ışğuzar sferalarda tam fəaliyyət imkanını getdikcə daha sürətlə reallaşdırmaq üçün görülməli tədbirlər milli təfəkkürün milli dil zəminindəki təkamülünə əsaslanmalıdır. Yəni Azərbaycan dili öz coğrafiyasını ancaq Azərbaycan dilləri (türkdilli) təfəkkür hesabına genişləndirə bilər, əks halda hər hansı «milli təzyiç» baxmayaraq Moskvada təhsil alıb rus dilini işləmək Bakıda təhsil alıb Azərbaycan dilini işləməkdən daha sərfəli olacaq, çünki dil (hətta ana dili olsa belə) həm də müasir dünyanı dərk etmək baxımından yararlı olursa, işlənir, yararlı olursa, minimum in-

formasiya tutumundan məhrumdursa, vətənpərvərlik təbliğati heç bir iş görməyəcəkdir...

Azərbaycan dilinin hazırkı inkişaf səviyyəsi ilə rus dilinin inkişaf səviyyəsi, imkanları çox fərqlidir, ona görə də Azərbaycan-rus ikidilliliyi, prinsip etibarilə, Azərbaycan dilinin hüquqsuzluğu demək olardı, lakin hələlik həmin ikidillilik kütləvi forma almamış, elə bir uğur qazanmamışdır: bizdə hər iki dildə şeir, nəsr, elmi əsər yazan, demək olar ki, yoxdur, ikidilli publisistimizi xatırlamağa da çətinlik çəkirik. Müəyyən qədər məişətdə özünü göstərən bu hadisə isə, fikrimizcə, Azərbaycan dilinin global problemləri qarşısında heç nədir və başlıcası rus dilinə məhəbbətdən irəli gəlir, gündəlik praktikanın doğurduğu səhv təsəvvürlərə – illüziyalara əsaslanır. Azərbaycan – rus ikidilliliyi ideyası, əslində, elmi cəhətdən özünü doğrultmayan, absurd və perspektivsiz ideyadır. Azərbaycan dilinin inkişafı ideyası onu təkzib edir və dünya xalqlarının, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı yaxınlaşması perspektiv idə bu bərdə daha geniş kontekstdə düşünməyə ehtiyac olduğunu göstərir – bir də ki, rus dili dünya mədəniyyətini o qədər geniş əks etdirmir, daha çox ideoloji-publisistik («diplomati») potensiala malikdir, halbuki dünya mədəniyyəti çoxşaxəli və çoxplanlıdır.

Azərbaycan dilinin taleyi hər bir azərbaycanlıni narahat edir, lakin bu narahatlıq çox hallarda professional məzmunu malik olmadığımıza görə real vəziyyətlə qətiyyətlə hesablaşmayan və məhiyyətlə yanlış mülahizələrin meydana çıxmasına səbəb olur: məsələn, ikidilliliyi qəbul etməyən bir təhqidçi ana dilinin inkişafının yeganə yolunu tərcümə işini intensivləşdirməkdə görür, ancaq nəzərə almır ki, tərcümə özü ikidilliliyin faktorudur – professional dilçilərə yaxşı məlumdur ki, ədəbi dili ancaq tərcümə hesabına inkişaf etdirmək ədəbi dillə milli sönüm (yəni həmin ədəbi dili daşıyan, öz beyninə yerləşdirən cəmiyyət) arasındakı əlaqənin dağılması deməkdir və ədəbi dil milli təfəkkürün məhsulu kimi təzahür tapmalıdır. Bu halda müxtəlif «anomaliyalar» meydana çıxması (məsələn arxaik formaların dirildilməsi, alınma söz, ifadə, konstruksiyaların işlədilməsi...) tamamilə təbii və onların müxtəlif üslublarda müxtəlif çoxluqda olması

da nitq mədəniyyəti baxımından prinsipial etiraz doğurmur. Məsələn, M.Seyidovun, Y.Qarayevin, T.Hacıyevin, S.Əlyarovun, N.Mehdinin dilindəki «anomaliyalar» alim təəccübü deyil, elmi üslubun müasir mərhələdəki təkamül stixiyasının göstəricisidir.

Hər hansı dövrün dilində kütləviləşməsi ağır olan, necə deyərlər, «aşağılara» çatmayan mübhəm məqamların mövcudluğu mümkündür – istər bədii, istər elmi, istərsə də rəsmi üslubda... Ona görə də hər cür mübhəmliyi, hər cür anlaşılmazlığı «qeyri-demokratik» elan etmək ana dilinin xeyrinə deyil və çox təəssüf ki, biz son vaxtlar dili bu baxımdan hiss edəmirik, ona görə də bir cümlə əvəzinə beş cümlə, bir söz əvəzinə on söz deyib eşitmək-dən darıxmırıq.

Dil mürəkkəb orqanıdır – ideal sistemi var ki, onu ancaq mütəxəssislər təsvirə görə bilirlər, dilin onu daşıyanlara, işlədələrlə (o cümlədən professional mənada) iş stixiya ilə yarım sistemləri məlumdur və yarım sistemin birindən digərinə keçmək çox çətindir, hətta ixtisasını dəyişməkdən də çətindir, amma həmin yarım sistemlər qarşılıqlı əlaqədə olduğundan onların əsasən hamı tərəfindən anlaşılıqlı olan (yaxud ola biləcək) qovşağı mövcuddur – xalq, millət nə qədər mədəni, nə qədər istedadlı isə həmin qovşağın sahəsi də bir o qədər geniş olur. Ancaq (yaxud ümumiyyətlə) anlaşılıqlıq arxasında getmək mümkün deyil, əlinə qələm alan yazıçı, yaxud alim ən ideal tənəsübü – həqiqəti axtarır, məgər həqiqət həmişəmi kütləvi anlaşılıqlıdır?..

Yuxarılarda ana dili ilə əlaqədar hər hansı siyasi güzəşt, yuxarılara itaətkarcasına tabe olan yüzrlə sənət, elm adamının, rəsmi işçinin daha böyük güzəştlərə getməsinə səbəb olur – bu gün Azərbaycan şəraitində ikidilliliyin (rus-Azərbaycan) müdafiə olunması isə təkə siyasi güzəşt deyil, həm də konkret dil situasiyasını (vəziyyətini) nəzərə almadan, qeyri-elmi həldir. Ögər biz ikidilliliyin inkişafını qəbul ediriksə, Azərbaycandakı xırda xalqların dillərini necə müdafiə edə bilərik – halbuki bu baxımdan uğrunda mübarizə aparılmalı bir şey varsa, o da xırda xalqların dillərini unikal hadisə kimi qorumaqdadır, onsuz da siyasi hegemon olan bir dil üçün inkişaf planı tutmaq nəyə lazımdır?

Belə bir hadisə danışılır ki, S.M.Kirovun çıxışına qulaq

asan zaman Bakı fəhlələri tərcüməçidən imtina etmişlər. Hətta bir fəhlə çıxış edib demişdir ki, baxmayaq ki, biz rus dilini bil-mirik, amma Kirov danışanda başa düşürük.

Facio məsələni bu məqama getirib çıxarmaqdır.

Ana dilini «ölü» təfəkkürdən, məntiqsizlik və mənasızlıqdan qorumaq lazımdır – bətinədə fikir olmayan söz, cümlə, mətn ümumiyyətlə dil nə qədər «pardaxlanmış» olsa da, məhvə məhkumdur.

Heç şübhəsiz, müasir nəsr dilimizin İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Ə.Əylisli, N.Süleymanov...Şeir dilimizin M.Şəhriyar, H.Arif, B.Vahabzadə, N.Həsənzadə, M.Araz... kimi ustalarının təcrübəsi milli dil təfəkkürümüzün uğurları hesab oluna bilər, bununla belə nəzərə alsaq ki, bizim ədəbi-bədii dilimiz həmişə ümumiyyətlə dilimizin əsasını təşkil etmişdir, həmin təcrübə o qədər də böyük deyil, hətta bizi nihilizmə təqirsələndirməyə dəyərlik ki, çox azdır. Elmi publisist və xüsusilə rəsmi üslublər sahəsində isə heç bu da yoxdur – bu üslublər sahəsində biz zəif eksperimentçiyik, qeyri-ardıcıl təqlidçiyik, necə deyirlər, çulumuzudan güclə çıxarıyıq... Və yada salaq ki, söhbət öz akademiyası, universiteti, qəzet və jurnalları olan bir xalq dilinin üslublarından gedir – Dilçilik institutunun adını ona görə xatırladıq ki, bu institut ana dili qarşısındakı elmi-ictimai məsuliyyətini yaxşı dərk etməmişdir, əksinə, məsələn, ikidillilik bərədə ittifaq mətbuatında, çox hallarda qeyri-elmi məzmun daşıyan söhbət başlanan kimi institut dərhal, məsələnin mahiyyətinə varmadan həmin problemi əsas tədqiqat planına daxil elədi. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilin funksional imkanları bərədə isə, zəngin material ola-ola, demək olar ki, sməlli-başlı tədqiqat aparılmadı.

Azərbaycan dilçiliyi illər boyu dialektologiya sahəsindəki tədqiqatlarla fəxr etmiş, öyünmüş, hətta bizdə «dialektologiya məktəbi» olduğunu da demişik – adamın yaxasından tutular və soruşarlar ki, elə iş hamı sən dialektologiya lüğətin?

Dialektologiya lüğəti yox, qədim türk lüğəti yox, müasir türk dillərinin müqayisəli lüğəti yox, beynəlxalq sözlər lüğəti yox...

Biz ana dili bərədə çox düşünürük, amma görünür ana dilin-də (onun tarixi məntiqi ilə) düşünmürük.

BİR MİLLƏTİN İKİ OĞLU, YAXUD MİLLƏT ÖZ OĞULLARI İLƏ ÖZÜNƏ DÖNÜR

Hər ikisi təxminən eyni vaxtda – XIX əsrin 60-cı illərində Azərbaycanın əyalət mərkəzlərində anadan olmuşlar, aralarında azacıq yaş fərqi vardı, haradasa təsadüf, haradasa milli tarixi zərurət nəticəsi olaraq hər ikisinin ilk gəncliyi Zaqafqaziyanın o zamankı mərkəzi Tiflisdə keçmişdi – 80-ci illərin birinci yarısında orta təhsillərini Tiflis gimnaziyasında tamamlamışdılar: Hər iki gənc «elm-mərifət» arxasınca imperiyanın mərkəzi Peterburqa getmişdi – Əhməd bəyi ali məktəbə götürməmişdilər, Əli bəyi isə universiteti yarımçıq qoyub qaçmışdı.

Əli bəy Hüseynzadənin bu hərəkəti, görkəmli tədqiqatçımız Əziz Mirəhmədov qeyd edir ki, «onun dünyagörüşü, ictimai-ədəbi fəaliyyətini başqa istiqamətə yönəldən» bir hərəkət olmuşdur, bu mülahizəni qətiyyənlə sübhə altına almadan belə bir mülahizə də irəli sürmək mümkündür: ola bilsin ki, milli-mənəvi yetkinləşmə, daxili formalaşma Əli bəyi bu cür hərəkətə sövq etmişdir.

XIX əsrin sonlarına doğru Azərbaycanda iki mədəni-ictimai təfəkkür tipologiyası tədricən qarşılaşır, milli siması yeni-yeni formalaşmağa başlayan Bakı Şərq ilə Qərbin milli şüura sahib olmaq uğrunda amansız mübarizəsinin meydanına çevrilirdi. «Elm-mərifət»ə aparan yollar, bir qayda olaraq, Azərbaycandan çıxırdı, Şərqə və Qərbə gedirdi – Azərbaycan oğulları isə Azərbaycana ya şərqçi, ya da qərbçi kimi qaçırdılar və beləliklə, XVI əsrin əvvəllərindən etibarən təşəkkül tapan, XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan intibahı ilə möhkəmlənən milli-mənəvi təfəkkür

normativliyi yeni tarixi şəraitdə funksionallığını itirmişdir, vüqar demokratiya təfəkkürün ultradiferensial formalarını meydana çıxarmışdır (təxminən indiki kimi...).

Əhməd bəy Fransada ali məktəblərdə hüquq və din tarixini öyrənir, elmi tədqiqat və publisistika ilə məşğul olur – 90-cı illərin ortalarında Azərbaycana qayıdır, bir müddət müəyyən tələffüzlər keçirdikdən sonra XIX əsrin son illərində Bakıda fəaliyyətə başlayır... Əli bəyin Bakıdakı fəaliyyəti isə bir qədər sonra – XX əsrin ilk illərində başlandı və bu illərə qədər İstambulda ali tibb təhsili almış, eynilə Əhməd bəyi kimi elmi-tədqiqat və publisistika ilə məşğul olmuş, tərcümələr etmiş, məşhur «İttihad və tərəqqi» partiyasının əsasını qoyanlardan və liderlərdən biri olmuşdur. Heç şübhəsiz, Əli bəy Bakıya hər şeydən əvvəl, partiyanın xətti-hərəkətini həyata keçirmək üçün gəlmişdi... Əli bəydən fərqli olaraq o vaxta qədər hələ İstambulda görməmiş Əhməd bəy Avropadan Azərbaycana qayıdanda İstambuldan gəlir, panislamizmin liderləri (xüsusilə məşhur olan Şeyx Cəmaləddin Əfqanı) ilə görüşür.

Ə. Ağayev «Tərcümeçiy-hali-acizanəm»də göstərir ki, Bakıya gəldiyi dövrədə əsas məqsədi ümumtürk təbliğatı aparmaq idi...

Əli bəy, əsasən, Şərq, Əhməd bəy Qərb təhsili almışdı. Ancaq hər ikisini Şərqlə Qərb arasında qalmış Azərbaycanın taleyi düşündürürdü, hər ikisi eyni ideoloji-mədəni məqsəd uğrunda mübarizə aparırdılar və hər ikisinin yaradıcılığı eyni tipoloji kontekst verirdi.

XX əsrin ilk illərində artıq hər ikisi «İttihad və tərəqqi» partiyasının mərkəzi komitəsinin üzvləri idilər. – Azərbaycan onlardan yaşca xeyli kiçik olan daha bir görkəmli oğlu Məmmədəmin Rəsulzadə də onların sırasındaydı.

Hər ikisinin fəaliyyəti «Kaspi» - «Həyat» xətti ilə inkişaf edir, lakin çox keçmir ki, Əli bəy «Füyuzatı», Əhməd bəy isə «İrşad» çıxarmağa başlayır və nəhayət, hər ikisi XX əsrin ilk onilliyinin sonunda İstambula mühacirət edirlər. İstambul, İstambul, İstambul!.. – Vladizapad!..

*У кажэдога –
века своих десятиев.
Лйубой из нас был сильным, если мог.
У кажэдога аллаха –
Владизапад,
У кажэдога Христа –
Владивосток...*

(O.Süleymanov).

XIX əsrin sonu, XX əsrin ilk illərində Bakı artıq Azərbaycanı (onun tarixindən tutmuş bu gününə və gələcəyinə qədər) heç kəsə güzəştə getməyən milli burjuaziyasını yetirmişdi, onların başında məşhur Hacı Zeynalabdin Tağıyev dururdu və milli ictimai təfəkkürün əsas daşıyıcısı olan mətbuatı da, bir qayda olaraq, o, maliyyələşdirirdi – elə bir bu fakt kifayətdir ki, H.Z.Tağıyevin Azərbaycan ictimai fikrinin tarixindəki düşünilmiş təşkilatçı rolu qeyd edilsin.

Əli bəy Hüseynzadə Bakıda təxminən beş il, Əhməd bəy Ağayev isə on il (bunun da, əslində, beş ili məhsuldar olmuşdu), fəaliyyət göstərdilər, ancaq bu illər həyatlarının ən coşğun, ən döyüşkən, ən romantik illəri idi.

Onları «Həyat» daha sıx birləşdirdi... Ancaq qəzetin məqsəd və məramı Azərbaycan, bəlkə daha doğru olar, deyək ki, Qafqaz türk mədəni-ictimai fikrində müxtəlif cür başa düşüldü. C.Məmmədquluzadə «Xatirətim»də «Həyatı» nəzərdə tutub yazır: «Burada mən qəzet sahibləri Əli bəy və Əhməd bəyin yazıçılıqda çox məharətli olmaqlarını təsdiq edə-ədə onların qəzetlərini o yerdə xoşlamadım ki, birinci nömrənin baş məqaləsində möhtərəm qələm sahibləri çox da isləmdən və müsəlmançılıqdan dəm vurdular və elə bilirəm ki, səhv eləməyəm, əgər desəm ki, adi bir islam mübəllighi kimi və şəriət vaizi kimi müsəlman qardaşları islam dinində dəxi də sabitqədəm və bərqərar olmağa dəvət edirdilər».

C.Məmmədquluzadə həyatın dibindən gəlirdi, «müsəlman qardaşları» daha yaxşı tanıyırdı və hər şeydən əvvəl, Azərbaycanın milli-tarixi müstəqilliyi ideyasına, intuisiya ilə də olsa, ziyə-

lənmişdi; Ə.Hüseynzadə ilə Ə.Ağayev isə ümumtürk ideyası kontekstindən çıxış edirdilər və islamın türk xalqlarını birləşdirəcək, eyni zamanda həmin prosesdə müəyyən reformasiyaya uğrayıb milli ideologiyasını formalaşdıracaq bir qüvvə olacağına əsaslanırdılar. Ə.Hüseynzadənin ən zəif cəhəti Azərbaycanı müstəqil hadisə kimi görməməsi idi, nə qədər paradoksal olsa da, bu, onun eyni zamanda ən güclü cəhəti idi – ona görə zəif cəhəti idi ki, Əli bəy türk dünyasındakı regional proseslərə, demək olar ki, fikir vermir, ictimai praktikadan təcrid olunurdu və sxematizmə gedirdi, ona görə qüvvətli cəhəti idi ki, prosesləri genetik kontekstdə görür, ümumləşdirir və konsepsiya verir.

Ə.Hüseynzadənin o zaman böyük söz- söhbətə səbəb olmuş «Yazımız, dilimiz, «ikinci il»imiz» məqaləsi çıxanda görkəmli ədəbiyyatşünas F.Köçərli yazmışdı: «Kaş o alicənab İstambulda rahat əyləşib bizim şübbəxt Qafqaza təşrif gətirməyəydi»... Kim, kim, heç olmasa, Firudin bəy yəqin ki, mənasız danışmazdı.

Ə.Hüseynzadənin, eləcə də Ə.Ağayevin ən böyük xidmətləri ondan ibarət idi ki, öz milli ictimai təfəkkür konteksti müəyyənləşdirmişdilər və biz bu gün onlar haqqında danışanda həmin kontekst «bərpa» olunur və dildən ədəbiyyata qədər, mədəniyyətdən ideologiyaya qədər... Əvvəl «Həyat» qəzetində, sonra isə «Füyuzat», «İrşad» və «Tərəqqidə» dövrün ən görkəmli milli-ictimai fikir xadimləri çap olunurdular: F.Köçərli, N.Nərimanov, M.Ə.Sabir, A.Səhhet, M.Hadi, M.Rəsulzadə...

Əli bəy xarakter etibarı ilə şair idi. Əhməd bəy alim idi – hər ikisini eyni xalqın taleyi filosof eləmişdi, publisist eləmişdi. Və mənə elə gəlir ki, bu gün «Faust»un Ə.Hüseynzadə tərəfindən tərcüməsindən dilinin anlaşılmaqlığına görə həmişə tənqid edilən aşağıdakı misraları eyni zamanda böyük sənət faktı kimi başa düşmək və tərcüməçinin qeyri-adi şairlik istedadının məhsulu kimi təqdir etmək vaxtı gəlib çatmışdır:

*Ənzari-şəbabinmə pədidər olan
ey zill,
Ey zilli-tiluat, oluyorsin yenə
peyda.*

manova yazdığı məktubda, prinsip etibarı ilə, sosialist inqilabını Şərqə azad edəcək yeganə qüvvə hesab etmişdir. Əli bəy isə demək olar ki, heç vaxt bu cür «tərəddüdlər» keçirməmişdi...

Ə.Hüseynzadənin də, Ə.Ağayevin də, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının tarixi taleyi üzərində düşünən bir sıra digər görkəmli xadimlərin də, tarixi təcrübə göstərdi ki, ən böyük səhvi əsas diqqəti ancaq İstambula vermələri idi – bu həm İstambulu ağır vəziyyətdə qoyur, həm də diqqəti Rusiya imperiyasından ayırırdı, halbuki imperiyada əksəriyyət təşkil edən türklər Rusiyadan təcrid olunmaq əvəzinə ona mədəni- tarixi səlahiyyətlərinin imkan verdiyi səviyyədə sahib olmalı idilər: bu imkan o zaman daha böyük idi və türk xalqları indiki «sürətləndirilmiş» diferensiasiya prosesini keçirməmişdilər. Rusiya imperiyasının dağılacağına bəslənən ümidlər özünü doğrultmadı və yəqin ki, heç zaman doğrultmayacaqdı, çünki necə adlandırılmasından asılı olmayaraq bu imperiya müxtəlif mənşəli ictimai-inzibati təfəkkür strukturlarının monolit kompleksindən yaranmışdı – burada türk təfəkkürü də iştirak edirdi... Türklər qədim Göy türk imperiya yaddaşını Asiyanın qurtarıb, Avropanın başladığı çöllərə gətirib, orada qeyb etmişdilər, - Altaydan Krıma, Azərbaycandan Volqaboyuna qədər uzanıb gedən çöllərdə və Rusiya imperiyasının daha bir sıra sahələrində türk mənəviyyəti, türk dili həkim idi. Ə.Hüseynzadəni də, Ə.Ağayevi də, XX əsrin əvvəllərində türk xalqlarının tarixi taleyi üzərində düşünən digər görkəmli xadimləri də çaşdıran XIX əsr rus mədəniyyəti, XIX əsrin sonlarından etibarən güclənən rus inqilabı fikri oldu – elə güman edilirdi ki, bu canlanma imperiyayı parçalayacaqdı, ancaq əksinə, daha da möhkəmləndi, - imperiyanın parçalanacağını gözləmək yox, onun idarə orqanizminə daxil olmaq, ona sahib olmaq lazım idi. Keçmişdə də, indi də, həmişə...

Əlbəttə, Azərbaycan filologiyasında Ə.Hüseynzadə və Ə.Ağayev, «Həyat», «İrşad» və «Füyuzat» barəsindəki «söyüşlər»i bir yerə yığsaq, böyük bir kitab alınar – məsələ elə bərasındadır ki, həmin «söyüşlər»in müəllifləri də əksərən, elməziz üçün haqqqəten böyük işlər görmüş adamlardır və biz «Həyat»ın, «İrşad»ın, «Füyuzat»ın nə dərəcədə varisiyiksə, onlara söyülən

söyüşlərin də o dərəcə varisi hesab olunuruq. Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağayev və Ağaoğlu irsinin nə dərəcədə varisiyiksə, onlara söyülən söyüşlərin də o dərəcədə varisi hesab olunuruq.

Hər ikisi təxminən eyni vaxtda Azərbaycanda dünyaya gəlmişdi, eyni vaxtda biri Şərq, biri Qərb təhsili almışdı, eyni vaxtda Bakıda işləmişdilər, eyni vaxtda İstambula mühacirət etmişdilər və hər ikisi təxminən eyni vaxtda – tarixi 30-cu illərin sonunda İstambulda vəfat etmişdilər. Və haradasa təsadüf, haradasa milli tarixi zərurət nəticəsi olaraq, dünyadan o zaman getdilər ki, Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində qazandığı milli-mənəvi potensialı artıq demək olar ki, itirmişdi.

...Millət öz oğulları ilə özündən ayrılıb, qütbətə düşür, vətəninə kimsəsiz olur; millət öz oğulları ilə döyülür, müti edilir, təhqir olunur; millət öz oğulları ilə gücünü toplayır, ayağa qalxır, üsyan edir və millət öz oğulları ilə özünə dönür – Əli bəy Hüseynzadə kimi, Əhməd bəy Ağayev kimi, Millət özünə dönəndə güclü olur – özü kimi...*

1990

*Bu məqalədə görkəmli alimlərimiz Əziz Mirəhmədov, Kamal Talıbzadə və Tofiq Hacıyevin tədqiqatlarından istifadə olunmuşdur – onlara öz təşəkkürümüzü bildiririk. (Müəllif)

«KİTAB» HAQQINDA KİTAB

Azərbaycanda qorqudsünas dedikdə, həminin yadına birinci növbədə, əməkdar elm xadimi, professor Şamil Cəmişidov düşür. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, Şamil Cəmişidov təxminən yarım əsr «Kitab»ın tədqiqi ilə məşğul olmuş həmin mövzuda həm namizədlik, həm də doktorluq dissertasiyası müdafiə etməklə kifayətlənməyib, demək olar ki, bütün yaradıcılığını «Azərbaycan xalqının şah əsəri»nə həsr etmişdir. Odur ki, Şamil Cəmişidov Azərbaycanın Orxon Şaiq Gökyayı adlandırılanlar təməli ilə haqlıdır.

«Elm» nəşriyyatı görkəmli qorqudsünasın öz sevimli mövzuna həsr etdiyi üçüncü monoqrafiyasını akademik Bəkir Nəbiyevin redaktorluğu ilə çapdan buraxmışdır. Şamil Cəmişidovun bundan əvvəl nəşr olunmuş «Kitabi-Dədə Qorqud»u vərəqləyərkən» (1969), «Kitabi-Dədə Qorqud» (1977) monoqrafiyaları yalnız Azərbaycanda deyil, ölkəmizdən uzaqlarda da müəllifə böyük şöhrət qazandırmış, qorqudsünaslığa yeni problemlər, polemik ruh gətirmişdi. Və təsadüfi deyil ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» monoqrafiyası sonralar (1990-cı ildə) Türkiyədə də nəşr olundu.

Şamil Cəmişidovun «Kitabi-Dədəm Qorqud» adlanan üçüncü monoqrafiyası, redaktorun qeyd etdiyi kimi, müəllifin uzun illər apardığı araşdırmalarının nəticəsi olub «Kitab»ın Respublika Prezidentinin xüsusi fərmanı ilə Azərbaycanda, eləcə də dünya türkologiyasında qeyd edilən 1300 illik yubileyinə Ş.Cəmişidovun və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının sanballı ərmağanı olacaqdır».

Monoqrafiyada dünya qorqudsünaslığının kifayət qədər mü-kəmməl bir tarixçəsi verildikdən sonra müəllif «Kitab»da təsvir edilən coğrafi mühit məsələsi üzərində dayanır. Məlum olduğu kimi, həmin məsələ qorqudsünaslıqda geniş polemika doğurmuş,

«Kitab»ın müəllifi

biri digərini tamamlayan, yaxud bu və ya digər dərəcədə inkar edən mülahizələr söylənmişdir. Şamil Cəmişidov ilk əsərlərindən etibarən belə bir fikri israrla müdafiə edir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»da təsvir edilən coğrafiya məhz Azərbaycandır – «Kitab»da iştirak edən qəhrəmanların ən çox birləşdikləri ərazi Mil-Muğan, Kür-Araz qovşağı sahələrindəki qışlaqlardan, Dərbənd, Altıntaxt və Aladağ sahələrindəki yaylaqlardan və eyni zamanda bütün Cənubi Azərbaycan sahəsindən ibarət olmuşdur». İstər monoqrafiya müəllifinin, istərsə də bir sıra digər görkəmli qorqudsünasların son illər apardıqları araşdırmalar «Kitab»dakı yer adlarını Azərbaycanın, xüsusilə Şimali Azərbaycanın müxtəlif regionları ilə bağlamaq meylini gücləndirir. Və belə bir təsəvvür get-gedə daha da möhkəmlənir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu məhz Azərbaycanda təşəkkül tapıb formalaşmışdır. Eposdakı hadisələr Azərbaycanada baş verdiyini sübut etmək üçün Şamil Cəmişidov «oğuz» anlayışının izahına xüsusi diqqət yetirir – onun fikrincə, bu söz «təpə», yaxud «torpaq qalası» mənasındadır. Azərbaycanda isə bu cür təpələr, torpaq qalaları həqiqətən çoxdur.

Əlbəttə, «Kitabi-Dədə Qorqud»dakı hadisələrin coğrafiyasını Azərbaycandan kənarada axtarmaq düzgün deyil, «Kitab»ın toponimiyası da həmin cəhədin düzgünlüyünü istisna edir. Bununla belə, geniş bir ərazidə yaşamış oğuz türklərinin epot təfəkkürünün o qədər də geniş olmayan bir coğrafi – Azərbaycanda cərəyan edən hadisələr əsasında formalaşdığı düşünmək də çətindir. Biz o fikirdəyik ki, Oğuz bir yer adı olaraq kifayət qədər geniş məzmunla malik olub, bir qədər xəyalı-mifik mökəndir (son orta əsrlərdə meydana çıxmış «Çənlibel» obrazı kimi). Ona görə də «Oğuz»un Azərbaycanın hər hansı regionunda, yaxud ümumən Azərbaycanda «lokallaşdırılması», konkret Oğuz ölkəsinin axtarılması cəhdi ciddi bir nəticə verə bilməz.

Şamil Cəmişidovun monoqrafiyasında diqqəti çəkən məsələlərdən biri də «Kitab»ın tarixiliyi ilə bağlı söylədiyi mülahizələrdir ki, həmin mülahizələr müəllifin sadəcə müşahidələrinin deyil, illər boyu apardığı araşdırmaların məhsuludur. «Boylarda əsasən erkən orta əsrlərdən başlamış XV əsrin sonlarına qədərki

min illik tarixi hadisələrin əfsanəvi-mifoloji epizodlarla bəzənən bədii lövhələri əks olunmuşdur» deyən müəlliflə razılaşmamaq, sadəcə olaraq, mümkün deyil. Eposda təsvir edilən elə bir hadisə yoxdur ki, onun Azərbaycan-Şərqi Anadolu regionunda baş verdiyinə tarixən şübhə etmək olsun. Oduq ki, Şamil Cəmsidovun gətirdiyi müxtəlif paralellər, apardığı müqayisələr çox hallarda özünü doğruldur, məsələnin mahiyyətindən xəbərdar olanlarda bu və ya digər dərəcədə maraq yaratmaqla qalmayıb, tədqiqatçıları bu və ya digər paralel, yaxud müqayisə üzərində dərinlən düşünməyə vadar edir. Bununla belə müəllifin, ilk baxışdan müəyyən maraq doğursa da, əsaslandırılması (idrak!) çətin olan müqayisələri də vardır; məsələn, «ümumiyyətlə, Qazan xan bütün şəxsi xarakterləri, ümumi-ictimai fəaliyyəti ilə tam mənasında Babəki xatırladı» mülahizəsi olduqca mübahisəlidir – görkəmli qorqudşünasın «Kitabi-Dədə Qorqud»da XI əsrə qədərki dövr hadisələrində IX əsr hadisələrinin, Babəkin və onun başçılıq etdiyi böyük istiqlaliyyət və vətənpərvərlik hərəkatının açıqca folklor izləri vardır» qənaəti də hələ adamı inandırır... Ancaq bu o demək deyil ki, Şamil Cəmsidov həmin müqayisə-mülahizələrində tamamilə haqsızdır – bu gün əsaslandırılması qeyri-mümkün olan fikir sabah daha çox arqumentasiyaya malik ola bilər, yaxud əksinə, bu gün hamının qəbul etdiyi fikir sabah yeni faktlar əsasında tamamilə inkar olunar. Onu da nəzər almaq lazımdır ki, Şamil Cəmsidovun tədqiqat metodologiyası digər görkəmli qorqudşünasların tədqiqat metodologiyasından fərqlənir: həmin fərq özünü xüsusilə onda göstərir ki, Şamil Cəmsidov «Kitab» yazıya almış folklor abidəsi kimi mənsub olduğu xalqın tarixi, etnoqrafiyası, dili, etnopsixologiyası və s. kontekstində araşdırır – o, mətnin arxasında dayanmış canlı obrazları, həyat hadisələrini, ehtirasları və s. elə bilirlik ki, hər hansı qorqudşünasdan daha aydın, daha əyani görür, hiss edir. Və Şamil Cəmsidovun qorqudşünaslıq sahəsindəki böyük kəşfləri də, böyük «səhv»ləri də məhz buradan irəli gəlir. Tədqiqatçının uzun illər boyu hər hansı məsələdə mövqeyini dəyişməməsi, bu və ya digər mövqeyə qarşı əsərəməli durması, düyüskənliyi də «Kitab»ə özünə olduqca yaxın bilməsi, onu duyması ilə (Orxon Şaiq Kök-

yay kimi!) bağlıdır...

Monoqrafiyada «Kitab»ın bədii təsvir vasitələrinə xüsusi yer ayrılımış, sənətkarlıq cəhətləri konkret nümunələr əsasında kifayət qədər ustalıqla şərh edilmişdir. Müəllifin «ozan dili»nin incelikləri üzərində apardığı mülahizələr olduqca geniş, hərtərəfli, həssas, qənaətləri isə dəqiq, inandırıcıdır. Xüsusilə «Kitab»da yaradılmış portretlər barədə görkəmli qorqudşünasın mülahizələri orijinallığı ilə yanaşı, mükəmməlliyi ilə də maraq doğurur. Və Şamil Cəmsidov «Kitab»ın poetikasından danışanda öz dili də poetikləşir, obrazlaşır, əyaniləşir. Müəllif «Kitab»ın üslub gözəlliyini oxucusuna çatdırmaq üçün gözənlilməz (elmi üslub üçün hətta yasaq olan!) məcəralar seçir: «Səhrada, düzlüklərdə gecələyib, yaz çağında tropik gecələrin seyrinə dalan, onun açılan sabahın təbiətin bütün mövcudiyyəti ilə duyub dərk etmiş olanlar (yalnız onlar! – N.C.) burada təsvir edilən sübh mənzərəsini aydın təsvəvvür edə bilərlər». Bu isə o deməkdir ki, ozan öz dastanının hamı üçün danışmadığı kimi, «Kitab» da hər oxuyan üçün yazılmamışdır...

Və yeri gəlmişkən, Şamil Cəmsidov «Kitab»ın elmi-tənqidi mətnin üzərində ən çox çalışmış, doktorluq dissertasiyasını bilavasitə bu mövzuya həsr etmiş araşdırıcıdır. Haqqında söhbət gədən monoqrafiyada da əsas yeri «Kitab»ın (xüsusilə Drezden nüsxəsinin) mətnşünaslıq problemləri tutur. Hər şeydən əvvəl qeyd edək ki, müəllifin həmin sahədə gördüyü işlər yalnız miqyası ilə deyil, orijinallığı, özünəməxsus metodoloji xarakteri ilə seçilir. Araşdırıcı burada da əyaniliyə, ana dilinin etnoqrafiyasına əsaslanır – yazının arxasında dayanan canlı nitqi bərpa etməyə çalışır. Və Azərbaycan mətnşünaslığında özünə bu və ya digər şəkildə geniş yer tutmuş «yazını fetişləndirmək» xəstəliyi Şamil Cəmsidovun mətnşünaslıq işlərinə tamamilə yaddır. Ona görə də canlı nitqi bərpa etmək cəhdi çox hallarda (və ümumiyyətlə!) araşdırıcının düzgün mövqedə dayanmasına, kifayət qədər dəqiq mülahizələr söyləməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, «Kitab»ın Drezdendə saxlanan əlyazmasının orijinal deyil, köçürmə nüsxə olduğunu sübut etmək üçün söylənen aşağıdakı mülahizəni təkzib etmək mümkün deyil: «abidədəki təhriflərin xarakteri göstə-

rir ki, bu, birbaşa kimin dilindənsə dinlənilib yazılmamış, başqa bir yazılı nüsxədən köçürülmüşdür. Çünki buradakı təhriflər eşitmə qavrayışı deyil, görmə qavrayışı nəticəsində ola bilər. Məsələn, katib «and içdi»kəlməsini eşitmə qavrayışı ilə heç vaxt «and əbxədi»... şəklində yazı bilməzdi». «Kitab»ın mətnşünaslığı sahəsində Şamil Cəmsədovun gördüyü işlər bu cür praktikdiyi, məntiqinin əyaniliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda «Kitab»ın nəşrinə çoxdan başlanılmış, akademik H.Araslıdan bəri Azərbaycan qorqudsünasları həmin sahədə dəyərli nəticələrə gəlmişlər – Şamil Cəmsədovun əsas xidməti isə ondan ibarətdir ki, ümumiyyətlə yazını fetişləşdirmədiyindən, artıq qeyd etdiyimiz kimi, yazının arxasında canlı nitqi bərpa etmək istədiyindən «Kitab»ın – yazının təhrifləri üzərində dayanmış, Drezden nüsxəsində yüzlərlə təhrifi təshih etmişdir. Və müəllifin aparıcı mətnşünaslıq araşdırmalarının yekunu olaraq monoqrafiyaya «Kitab»ın Drezden nüsxəsinin mətni əlavə olunmuş, düzəldilmiş orfoqrafik qüsurların geniş cədvəli verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Şamil Cəmsədovun tədqiqatları, xüsusilə həmin tədqiqatların bu və ya digər dərəcədə yekunu olan «Kitabi-Dədəm Qorqud» monoqrafiyası türkologiyada Azərbaycan qorqudsünaslığına şöhrət, müəllifinə isə böyük hörmət gətirir. Biz əminik ki, görkəmli qorqudsünas dünya mədəniyyətinə oğuz türklərinin bəxş etdiyi möhtəşəm abidənin – «Kitabi-Dədə Qorqud»un tədqiqi sahəsindəki işini bundan sonra da uğurla davam etdirəcək, hələ uzun zaman öz nüfuzlu sözünü deyəcəkdir.

2000

DANIŞIQ DİLİ: «MƏN»İN MÜRACİƏT MƏDƏNİYYƏTİ

İnformasiya yayımının sürəti artdıqca yazı dilinə nisbətən daha az texniki vasitələr tələb edən şifahi dilin, yaxud danışiq dilinin işləkliyi yüksəlir. Əgər bir vaxtlar Azərbaycan danışiq dili Azərbaycan yazı dilinin təsirinə məruz qalırdısa, bu gün əksinədir: danışiq dili yazı dilinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Təsadüfi deyildir ki, hər hansı informasiya adətən mətbuat səhifələrinə çıxmamışdan əvvəl radioda, televiziya, müxtəlif xarakterli, miqyaslı yığıncaqları və s. (çox zaman məhz birinci şəxsin dilindən!) səslənir. Azərbaycan dilində danışan radioların, televiziyanın sayı bu dildə yazan qəzetlərin, jurnalların sayını hələ keçməsə də, etiraf etməliyə ki, dinləyənlərin auditoriyası oxuyanların auditoriyasından çox-çox genişdir...

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan yazı dilinin normaları, üslub imkanları Azərbaycan danışiq dilinin normaları, üslub imkanları ilə müqayisədə daha mükəmməldir. Yüzlilliklə boyu müəyyənləşmiş orfoqrafiya (düzgün yazı) qaydalarımız olduğu halda, orfoepiya (düzgün danışiq) qaydalarımız qeyri-mükəmməldir. Bu öz yerində... Eyni zamanda bu gün Azərbaycan danışiq dili indiyə qədər adət etmədiyi həcmdə informasiyanı əks etdirməli, indiyə qədər adət etmədiyi səviyyədə funksionallıq göstərməli, çeviklik nümayiş etdirməlidir. Bəs vəziyyət necədir?.. Şübhəsiz, azərbaycandilli radio, televiziya aparıcıları, reportyorlar buna çalışırlar, hətta ayrı-ayrı üslubların formalaşması barədə də danışmaq mümkündür, lakin problemlər, qüsurlar da az deyil...

Həmin problemlər, yaxud qüsurlar içərisində biri digəri ilə bağlı olan iki məsələ diqqəti xüsusilə çəkir. Onlardan birincisi aparıcının, yaxud reportyorun öz «mən»ini necə təqdim etməsi, ikinci həmsöhbətinə və ya tərəf-müqabilinə necə müraciət et-

məsi məsələsidir.

Radioda, xüsusilə televiziya da aparıcının, yaxud reportyorun «mən»i yazıdakından, yeni mətbuatdakından konkretidir, göz qabağındadır. Ona görə də, məsələn, «bizim fikrimizcə», «bizə məlum oldu ki», «biz dedik ki» əvəzinə aparıcı, yaxud reportyorun «mənəm fikrimcə», «mənə məlum oldu ki», «mən dedim ki» deməsi daha münasib olub, verilən informasiyanın konkretliyini bilavasitə təsdiq edir. Lakin yaxşı olardı ki, radioya, xüsusilə televiziya yəniçə çıxmış, özünü hələ təsdiq etməmiş aparıcı, yaxud reportyor bundan sui-istifadə etməsin. Çünki dinləyici və ya tamaşaçının təsəvvüründə bu və ya digər «mən»in obrazı yoxdursa, onun dediyi söz, verdiyi informasiya nə qədər dəqiq olsa da, etibarlı sayılmır. Aparıcı, yaxud reportyor «mən»i də yazıçı, alim, ictimai-siyasi xadim «mən»i kimi öz imicini tədrisən qazanmalıdır. Və bir daha təkrar edirik ki, «biz»im yox, məhz «mən»im imicini...

Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dövlət televiziyası və radiosu ilə müqayisədə xüsusi televiziya və radioların jurnalistləri öz subyektiv «mən»ləri uğrunda daha çox mübarizə aparır, öz fərqli obrazlarını daha sürətlə yaradırlar. Bunun əsas səbəbi dövlət televiziya və radiosunun rəsmi funksiya daşması, xüsusi televiziya və radioların isə, əksinə rəsmilikdən uzaq olması, informasiyanın düzgünlüyünü göstərmək üçün rəsmilik qədər etibarlı, təsirli olan fərdi səmimilik faktoruna əsaslanmalarıdır.

«Mən»in nüfuzlu, inandırıcı görünməsi üçün ya rəsmilik, ya da səmimilik olmalıdır. Və hər hansı halda «biz» yox, məhz «mən» olmalıdır – ya xüsusi televiziya və radiolarda formalaşan müxtəlif aparıcı, yaxud reportyorların «mən»i, ya da dövlət televiziya və radiosunun müxtəlif aparıcı, yaxud reportyorlarının milli dövlətçilik ideologiyasına əsaslanan müştərək fəaliyyətində təzahür edən rəsmi-fundamental «mən»!..

Radioda, xüsusilə televiziya da aparıcının, yaxud reportyorun həmsöhbətinə və ya tərəf-müqabilinə müraciətində müəyyən qüsurlar, hərc-mərcliklər müşahidə edilir. Məsələn, aparıcı bu və ya digər regionda, yaxud xarici ölkədə çalışan jurnalist-reportyor həmkarına gah «sən», gah da «siz» deyə müraciət edir. Hal-

buki bu sahədə artıq müəyyənleşmiş, yalnız Azərbaycan dili üçün yox, bütün inkişaf etmiş dillər üçün ümumi qayda vardır: əgər aparıcı, reportyordan hiss ediləcək qədər cavandırsa, ona (reportyora) «siz» deyə bilər, qalan bütün hallarda «sən» deməlidir. Əgər belə olmasa, aparıcı ilə reportyorun arasındakı yaxınlıq, səmimilik hiss edilməz, bu isə birinci növbədə dinləyiciyə, tamaşaçıya lazımdır – məlum olmalıdır ki, informasiya konkret mənəbdən, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, aparıcıya (nəticə etibarilə, dinləyiciyə, tamaşaçıya) yaxın «mən»dən gəlir. Həmin qüsür hərc-mərclik həm dövlət televiziya və radiosunun, həm də xüsusi televiziya və radiolarda müşahidə edilir. Məsələn, dövlət televiziyanın «Xəbər» proqramında Esmira Çərkəzqızı Türkiyə müxbiri İbrahim Nəbioğlu «İbrahim, siz...» deyə müraciət edir, ANS-in «Xəbər» proqramında isə Etibar Məmmədov Qusar müxbiri Aytəkin Alxasıya «Aytəkin, siz» deyir. Bu müraciət forması yalnız qüsurlu deyil, həm də ziddiyyətlidir – əgər bir şəxs adı ilə (İbrahim, Aytəkin...) müraciət edirsənsə, ona ancaq «sən» deyə bilərsiniz.

Əslində isə, Esmira xanımla İbrahimin, Etibarla Aytəkin xanımın bir-birlərinə «siz» deməsinə heç bir ehtiyac yoxdur.

Müraciət mədəniyyəti Azərbaycan xalqının nitq (və təfəkkür) mədəniyyətinin mühüm göstəricilərindən biridir. Böyüyün kiçiyə, kiçiyin böyüyə, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin bir-birinə, kişinin qadına, qadının kişiyyə... müraciət formalarının rəngarəngliyinə hələ ilk orta əsrlərin abidəsi «Kitabi-Dədə Qorqud»da rast gəlirik (bu barədə geniş məlumat üçün bax: N.Q.Cəfərov. Xanım hey!, Bakı, «Maarif» nəşr., 1999). İ.Nəsiminin, M.Füzulinin, M.P.Vaqifin yaradıcılıqda müraciətlərin, yaxud xitabların formaları, üslub imkanları daha genişdir... Odur ki, bu sahədə bizim hərc-mərcliyə yol verməyimiz, səhv etməyimiz sadəcə mövcud ənənələrə laqeyd münasibətimizdən irəli gəlir.

Aparıcı, yaxud reportyor aşağıdakı hallarda həmsöhbətinə «siz» deyə müraciət edə bilər:

- həmsöhbətə yəniçə tanış olursa;
- həmsöhbətli ondan hiss ediləcək qədər yaşlıdırsa;
- həmsöhbətli rəsmi şəxsdirsə.

Və aparıcı, yaxud reportyor həmsöhbəti ilə yenidən tanış olursa, ilk dəfə ünsiyyətə girirsə «siz»dən başlayıb tədricən «sən»ə keçə bilər. Lakin qalan hallarda «siz»i saxlamaq mütləq lazımdır. Təsəvvür edin ki, gənc bir aparıcı, yaxud reportyor yaşlı həmsöhbətinə və ya rəsmi adama «sən» deyər müraciət edir... Bu zaman, heç şübhəsiz, dinləyicidə, yaxud tamaşaçıda, aparıcının, yaxud reportyorun çox namünasib bir obrazı yaranacaqdır...

Son zamanlar aparıcının bilavasitə tamaşaçılara müraciəti də radio və televiziyanın «məişət»inə daxil olmuşdur – müşahidələr göstərir ki, bu zaman ümumiyyətlə tamaşaçılara, yaxud dinləyicilərə müraciət ənənəvi (passiv müdaxilə) qalmaqla yanaşı, konkret tamaşaçıya, yaxud dinləyiciyə müraciət təcrübəsi də yaranıb inkişaf edir.

Buraya qədər deyilənlər bir daha göstərir ki, Azərbaycan radio və televiziyanın aparıcıları, reportyorları həm öz «mən»lərini ifadəsində, həm də həmsöhbətlərinin «mən»inə münasibətdə kifayət qədər diqqətli olmalıdırlar. Hər şey buradan başlanı.

2000

«EH...SƏN HARDAN BİLƏSƏN...»

«...»
Yaxşı şeir də yaxşı adam kimidir: bəzən tez başa düşülür, bəzən gec. Heç başa düşülmədiyi vaxtlar da olur.

Ancaq ola bilməz ki, heç vaxt başa düşülməsin!..» - Fikrət Qocanın «Seçilmiş əsərləri»nə Əkrəm Əylislinin yazdığı müqəddimə bu cür qurtarır; görünür görkəmli yazıçının fikrini iki məzmununda dərk etmək lazımdır: burada həm sadəcə olaraq, istehlakçı, həm də professional, nəzəri-estetik mövqedən başa düşülmək nəzərdə tutulur. F.Qocanın şeirləri istehlakçı mövqedən müxtəlif cür qəbul oluna, eləcə də ümumən qəbul olunmaya bilər, professional, nəzəri-estetik mövqedən isə ancaq bir cür dərk edilməlidir, - müxtəliflik varsa, bu artıq nöqsandır, özü də ədəbi-tənqidi təfəkkürün ayağına yazılmalıdır.

Ə.Əylislinin nəsrinə F.Qocanın poeziyası arasında qərribə bir yaxınlıq var, - həm də bu təkə ruh yaxınlığı deyil, ifadə tərzinin, poetik təqdimat üsulunun yaxınlığı, bir sıra hallarda eynilidir; bunun məntiqi var: bizdə ədəbi inkişaf elədir ki, nəsr təfəkkürü ardıcıl olaraq şeir təfəkküründən qidalanır. Şeirin axtarışları eyni zamanda nəsrin inkişafına təkan verir. Bir sözlə, poetik təfəkkürümüz nəsr adlarını şeirdən damla-damla yıdır... Lakin F.Qocanın tematik marağı elədir ki, bir sıra hallarda nəsr materialına də nüfuz edir, poeziyada nəsr kökündə də düşünür, eksperimentlər aparır; bütün eksperimentləri isə əsasən bir məqsədə – klassik normativliyi zədələmədən şeir təfəkkürünün hüdudlarını genişləndirmək məqsədinə xidmət edir. Şübhəsiz, gənclik F.Qoca axtarışlarının bu cəhətindən öyrənməlidir; öyrənilməlidir ki, estetik təfəkkür (nə qədər novator olursa-olsun) klassikaya istinad etməsə, dayanıqsızdır, eksperiment olaraq qalır, yaddaşa çevrilir. Və o estetik təfəkkür ki, yaddaşa çevrilir, kitabdan

kitabə köçürülüb faktlaşa bilər (əslində, bu da həmişə mümkündür deyil), ancaq gələcək axtarışlar üçün çıxış nöqtəsi olmadığına görə yaşaya bilməz...

F.Qoca klassikadan gəlir:

*Dodaqların Füzulinin
iki şirin misrasıdı,
Özün tap oxu,
hansıdı.
Gözlərin yazılmayıb hələ,
nazın çəkilməyib hələ.
Eh...
işimiz varmış indən belə, -*

Klassikadan bu cür gəlişin məzmunu bizim təsəvvür elədiyindən mürəkkəbdir: burada ənənəyə məzmunca birbaşa istinad var.

*Nə yaxşı ki, şair
olmamışam, vallah,
Üç gün Vaqif həsrət ilə,
Şuşada qaldım,
Nə çətin imiş Vaqif olmaq!*

F.Qocanın ənənəyə istinadı o yerə qədər gəlir ki, klassik duyum, tanış ovqat, müasir poetik modeldə təqdim olunur, - bu zaman maraqlı cəhət odur ki, həmin model o duyumdan nə həcmdə götürülür?..

*Dünyaya bax, məzarlarla yamaq- yamaq,
məzar deyil - min illərdən
keçib gələn insan izi...*

Diqqəti birinci növbədə cəlb edən plastikadır; intonasiya da, ifadə-obrazlar da bu bu plastikaya tabe olur:

*Əlimdə təzə üzdüyüm
güllər,-
qıpqırmızı qışqırıqdı qərənfillər...-*

F.Qocanın poetik təfəkküründə zaman konteksti olduğu fəaldır; hətta o dərəcədə fəaldır ki, bir sıra hallarda məkan məzmununda anlaşılır, - bu, ümumən insanla zaman arasındakı münasibətin aktuallaşmasından irəli gəlir:

*Mən dünyada yaşayıram -
Axsamları, səhərləri
Qapı kimi aç-aça,
Örtə-örtə... -*

Zamanın belə mütəhərrik şəkildə lokallaşmasından tutmuş davamlı kontekst kimi çıxış etməsinə qədər onun hər cür təzahür formasına F.Qocanın «Seçilmiş əsərləri»ndən nümunə göstərmək olar, - bu, zaman həssaslığı deməkdir.

*Yol gəlib zamanın
dərindən,
dağlar yorulub yatıb.
Çiyində göllər,
ağaclar, bulaqlar...
...bir səhər
ayıb görərlər
dağlar oyanıb gedib...
...Gün altında
Yarıb tökülmüş
səhra qalıb, -*

zaman bu cür kontekstləşir və elə bilir ki, zamanı bu cür kontekstləşdirmə məharəti ancaq F.Qocaya məxsusdur.

60-cı illərdə poeziyanın axtarışları F.Qocanın yaradıcılığında da faktlaşır: o vaxta qədər adət edilməmiş metaforaların işlədilməsi, qeyri-adi assosiasiyalar...

*Krım da bir cüt uşaq qəbri
kimi
dəfn eləyib ayaqlarını.
Arzularını qoltuq ağacı
eləyib...*

Yaxud:

*Ürəyimdən nəvəm kimi
cavan bir məhəbbət
Baxacaq xəlvət- xəlvət...*

Yaxud da:

*Elə silkələrdim mən
asımanı,
Ulduzlar tutağacı kimi
tökülərdilər...*

60-cı, eləcə də 70-ci illərdə poeziyada elə bir eksperiment olmamışdır ki, F.Qoca onu hiss etməsin. Lakin ifrat meyilləri onun qədər sərf- nəzər edən də olmamışdır.

*Uşaq oyuncaq istəyən kimi
Mən səni istəyirəm, -
deyib hönkürocəksən,
Yuxunu da mənə çox
görəcəksən, -*

Bu, 60-cı, hətta 50-ci illərin ifadə novatorluğuadır. F.Qoca emosiyanı təkcə aşkarlamır, yazmır, həm də onun mənşəyinə varır; «Qazaxıstan» şeirindəki kimi:

*İlk dəfədir gəlirəm
bu yerlərə.
Amma tanış gəlir mənə
bu qarlı dağlar, yaşıl dərə.
...Kumıs içməmişdim
ömrümdə,
elə ilk qurtumdan
Kumıs yadıma saldı
Min il bundan əvvəl
Sürdüyüm bir köhəri, -*

Xalqın emosiya yaddaşına bu cür nüfuz edilir, «min illərin tamı» bu cür duyulur... Kim bilir bizim sevincimiz nə vaxtın sevincidi, kim bilir bizim ağrılarımız nə vaxtın ağrılarıdır və kim

bilir biz nə vaxtın adamlarıyıq?.. – F.Qoca burada filosof kimi düşündür. Onun təfəkküründə zaman hüdudu, məkan hüdudu, ümumən hüdud yoxdur, ancaq insana dayanır...

Şübhəsiz, F.Qoca lirik şairdir. «Seçilmiş əsərləri»inə daxil olmuş poemaları da bunu sübut edir. Lakin bizə elə gəlir ki, F.Qocanın poemalarında publisistika şeirlərinə nisbətən güclüdür, məsələn, «İnqilab» poemasının aşağıdakı misraları sanki bizim günlər üçün deyilmişdir:

*...İnqilab
qanımızda başlayır
yaranmağa.
Qanın qamçıya dönməyə
başlayanda,
İnsan qanunla insan döyməyə
başlayanda,
ürək qorxanda sözünü deməyə
inqilab gəlir köməyə...*

F.Qocanın poetik təfəkküründə publisistlik həmişə fəlsəfi ümumiləşdirməyə tabe olur, poemalarında da, şeirlərində də belədir.

*Evim - avtobuslar, vaqonlar,
təyyarələr.
Kəndlər, şəhərlər,
səyyarələr - dayanacağım.
Milyon kilometrə ötür
yaşamışam.
Kim bilir,
Harada dayanacağam, -*

məsələnin sənətkarlıq tərəfi hələ bir yana, burada publisistik çılpaqlığı fəlsəfi ümumiləşdirmədən ayırmaq mümkün deyil.

F.Qocanın axtarıları «Seçilmiş əsərləri» ilə başlanmış, «Seçilmiş əsərləri» ilə qurtarmır; biz insanıq – min illərdir ki, axtarıyıq və min illər bundan sonra da axtaracağıq. Ola bilməz ki, heç vaxt axtardığımızı tapmayaq.

«ARZU-ÜMİD DAHA GÜCLÜDÜR»

- Nizami müəllim, yaqın siz də diqqət etmisiniz, Azərbaycan yazıçılarının X qurultayı ərəfəsinə də bu barədə söz-söhbətlər çoxdur, amma bununla bağlı ədəbi proses, yaradıcılıq atmosferi barəsində danışan azdır. Məlumdur ki, siz qurultayda poeziya üzrə məruzə ilə çıxış edəcəksiniz. Poeziyanın ötən və gələcək illəri bizə nə deyir? Bu barədə səbirsiz oxucularımıza qısaca nə deyə bilərsiniz? Qurultayın poetik ovqata köklənmək olarmı?»

- Həqiqətən də, bizlərin xarakterində, mentalitetində nə varsa, nədənsə qarşıdan gələcək hər bir hadisədən bəhrələnmək, mənfəət götürmək istəyirik. Yazıçılar aləmi elə yerdə ki, burada şəxsi münasibət həm çox qabarıqdır, həm də mürəkkəb. Az qala hər bir yazıçı özünü qeyri-adi hadisə hesab edir. Demək olar, nə qədər yazıçıyam deyən varsa, bir o qədər də iddia var. Elə bil hamı qarşıdan gələcək qurultaydan öz xeyrinə nəşə götürmək, ən azı idarəedici orqanlara düşmək istəyir. Qərribə bir vəziyyət yaranıb. Amma elələri də var ki, içindəkiləri gizləmədən daha aqressiv, fəal görünür, mətbuatda çıxış edir. Mən burada iki səviyyəni qeyd etmək istəyirəm. Birincisi, daha yaşlı nəsiləndən olan yazıçılardır, oturuşmuş nəsilədir. Bunlar bir az diplomatiya ilə davranır. Əslində bu nəsiləndən olan istənilən yazıçıya rəhbər vəzifə təklif olunsay, səksən-doxsan faizi, hətta üzde «yoxx» deyər etiraz edənlər belə, heç özünə hesabət vermədən buna razılaşar. İkincisi, nisbətən gənc nəsiləndən olan yazıçılardır ki, bir qədər mürəkkəb reaksiya nümayiş etdirirlər. Gah «dəstə» yığmağa başlayır, dırnaqarası «demokrat» adı ilə kimisə qabağa verir, gah guya küskün mövqeyə tuturlar. Belə vulqar iddialarla çıxış edənlər qabaqlar da çox olurdu. Məsələn, əvvəlki dövrdən belə bir paradoksal misal. Böyük bir qrup Anardan ona görə incimirdi ki, özlərində

yanlış bir təsəvvür yaratmışdılar. Guya onların təkanı, gücü olmayan Anar Yazıçılar Birliyinə sədr seçilməzdi. Əslində, bu səviyyənin arxasında müəyyən bir ideya durmur, kimisə qabağa verib, ortada olmaq həvəsi durur. Belə bir atmosfer, təbii ki, yaradıcılıqla əlaqəsi olmayan reaksiyaları ifadə edir. Və xeyli dərəcədə cəmiyyətin özündə mövcud olan, «demokratiya» adına məsuliyətsizlik, öz-özünə hesabat verməmək, özbaşınalıq kimi əhval-ruhiyyənin qalığıdır.

Poeziya üzrə məruzənin mənə tapşırılmasını təsadüf hesab etmirəm. Elə əvvəlcədən də nəsrin, dramaturgiyadan daha çox poeziya ilə bağlı olmuşam. Vaxtilə şeir yazdığımından bu sahə mənə daha çox cəlb edirdi. Bələddiyimi nəzərə alıb, bu işi mənə tapşırılanda məmnuniyyətlə qəbul elədim. Özümün də çox sözümlü vərdi deməyə. Qurultaylararası olduqca mürəkkəb, ağır, ağırlı dövr haqqında müəyyən qənaətlərim vardı. Materialları bir də oxuyandan sonra bir daha əmin oldum: bizdə çox güclü poeziya var. Məsələn, belə bir müqayisə apara bilərəm. 60-70-ci illərdə bizdə nəsr poeziyanı üstələmişdi, faktiki olaraq bu – nəsrin dövrü idi, halbuki ona qədər poeziyada S.Vurğun dövrü hökm-fərman idi, bir də 80-ci illərin əvvəllərindən yenə poeziya güclənir. Bu dövrdə bədii təfəkkürün əsas enerjisi yenə də poeziyada cəmləşib.

Bu on-on beş ildə nəsr o qədər də ciddi hadisə ola biləcək əsərlər vermir. Şeir isə həm kəmiyyət, həm də keyfiyyətcə kifayət qədər özünü göstərir. Yəqin ki, bu – keçid ovqatı, hövsələsiz zamanla bağlıdır. Nəsrin təmkini, intonasiası, ritmi hazırkı zamanla uyğun gəlir. Bu dövrdə poeziyada üslublar da çox zəngindir. Bir şeyi də deyə bilərəm ki, 90-cı illərdə yaranmış şeirlərin tən yarısını keyfiyyətsiz hesab edib kənara atsaq belə, - bu isə kifayət qədərdir, - yerdə qalan yarısı yenə də bədii təfəkkürü ifadə eləyir. Yaxşı əsərlər yenə də çoxdur. Mən B.Vahabzadənin, M.Arazın, N.Həsənzadənin, V.Səmədoğlunun, R.Rövşənin adlarını çəkərdim. Gənclər içərisində Salam, Qurban, Q.Ağsəsi - bu və ya digər müraciətlər, iddiaçılara qoşulmayıb, şeirlə, yaradıcılıqla məşğul olan bu gəncləri göstərə bilərəm. Yazdıqlarını hadisə sayıram.

– *Qurultaylı-qurultaysız son ilimiz, son aylarımız sizin məruzənizə nəşə düzəlişlər etdimi, etdisə nə yöndə?*

– Sözlün açığı, hələ ki, məruzəm, mənə tapşırılandan sonra onu necə yazmışamsa, eləcə də durur. Üzərində yazılı dəyişiklik etməmişəm. Məsələ necədir. Mənə bu məruzəni inanıb həvalə etmişlər. Əslində, rəhbərliyin sistemində daxil məruzədir. Mən öten dövrdə poeziyamızda baş verən prosesləri ümumiləşdirməklə, təsəvvür elədiyim kimi konseptual nəticələri verməli idim. Mənim bu zaman obyektiv mövqedə duracağıma, bu və ya digər tendensiyaya uymayacağıma inanmışlar. Yaradıcı sərbəstliklə yanaşı, mən burda həm də subyektiv olmamalı, eyni zamanda YB rəhbərliyinin də mövqeyini ifadə etməliydim. Ümumən, edəcəyim məruzəni heç də tam müəyyənləşmiş saymıram. Ola bilsin ki, qurultaydan sonra da ondan çox az şey qalsın. Ümumi prinsiplər, əsas məsələlər, tipologiya qalacaq, ayrı-ayrı məsələlərə münasibət isə dəyişə də bilər.

İndinin özündə də məntdə xəyalımda az qala hər gün düzəlişlər edirəm. Başqa cür mümkün də deyil. Bir tərəfdən keyfiyyətli əsərlər yaranır, o biri tərəfdən mənim baxışlarımda durulşma gedir, yeni ümumiləşdirmələrə ehtiyac yaranır. Məsələn, mən o məruzəni yazanda Yazıçılar Birliyinin rəhbərliyinə iddialar hələ yox idi. İndi bu hadisələr mənim təsəvvürümdə xeyli dəyişiklik yaradıb. Yaxud bəzi sairlər kitablarını mənə götürübləttə, mən buna pis baxmıram, - və deyir ki, bax filan yerdə mənim mövqeyim filan cürdür. Mən də baxıb görürəm, elədir, yoxsa yox... Düzəlişlər bu məzmununda gedir.

– *Qurultay məhfumunda həm sonuc, yekun, hesabat, həm də başlanğıc, təzəlik, arzu-ümid əhval-ruhiyyəsi birləşir. Qurultaya şəxsən nə ilə gedir, ondan nə gözləyirsiniz?*

– Mənə elə gəlir ki, bu qurultay yekundan çox başlanğıc olacaq, bəli, arzu-ümid daha güclüdür. Hər halda biz təzəliklər gözləyirik. Çox ciddi yeniləşmələr gedir və bu yeniləşmələr bizdə yekun əhval-ruhiyyəsi yaratmır. Yəni 80-90-cı illərdən başlayan axarın yaratdığı ovqat, psixologiya belədir ki, burda «yekun» komponenti işləməyəcək heç, mütləq nəyisə başlayacağıq. Amma necə? İndiki dövrdə bizim ədəbiyyat quruculuğu sahəsində

dəki vəziyyətdə bir laibəlilik əmələ gəlib. Deyim ki, dünyanın bəzi ölkələrində dövlət mövcud yazıçılar birliklərinin fəaliyyətinə bilavasitə nəzarət edir. Və bəzən bu nəzarət o həddə çatır ki, Yazıçılar Birliyi heç nə itirmədən dövlətin bir qurumu kimi fəaliyyət göstərir. Bundan da məqsəd milli ədəbiyyatı inkişaf etdirmək, ortaya çıxan müxtəlif səpkili problemləri həll etməkdir. Hazırkı halda ədəbiyyatın ümumi mənafeyi nəyi tələb edir, ədəbiyyat işi barədə dövlət siyasəti necə olacaq, bu iş necə getməlidir – bu kimi məsələlərin müəyyənləşməsinə gözləyirəm mən qurultaydan.

Bilavasitə bədii yaradıcılıqla məşğul olan yazıçılardan fərqli olaraq, bizim, ədəbiyyatı tədqiq edən adamların, tənqidçilərin məsələlərə münasibəti, kənardandır desəm, düz olmaz, bir az ayırıdır, ədəbiyyatın fəvqümməndir. Biz ədəbiyyata obyektiv kimi baxırıq və onun müdükənd olmasını istərdik. Bizim şəxsi marağımız da elə budur: - qurultaydan ədəbiyyatın xeyrinə nə isə gözləyirik. Deyim ki, bu qurultaylararası dövr, yəni 90-cı illər mənim ən çox, ən professional işlədiyim dövr olub. Həm ümumi mədəni-estetik mühiti, həm də sosioloji-ideoloji prosesləri dərinləndirən izləmiş, özümün maraqlı qənaətlərə gəlmiş, neçə-neçə yazılarla çıxış etmişəm, kitablarımı çıxıb. Amma hələ yazmadığım dolğun fikirlərim, tədqiqatlarımla məni gözləyir. Bu mənada da gözləyirəm, görüm, qurultay hansı qərarlar çıxaracaq. Bu, nə dərəcədə mənim təsəvvürlərimə, arzu-ümidlərimə uyğun gələcək, ya gəlməyəcək...

Müsahibəni Tehran Əlişanoğlu apardı
1997

*Yoldaş yolda sınanar,
Qardaş yolda sınanar.
Oğul harda, görəsən
Kim tapdı, kim itirdi
Bu yollarda, görəsən, -*

XALQIN SÖZÜ – XALQIN ÖZÜ

YOL*

Uzaq Şərqdən Dəşti-qıpçağa qədər min kilometrlerlə uzanan çöllər... Kəçəri bir xalq... «Ömrü-günü yollara tökülü»... Belə bir xalqın təfəkkürü üçün ən doğma anlayış nə ola bilər? Şübhəsiz, «yol»!..

Ən yaxın adama nə deyirik? «Yoldaş».

«Yoldaş» - «yol» anlayışı ilə bağlıdır; bizim üçün yaxın adam odur ki, bizimlə birlikdə yol getmiş olsun, onu yolda tanıyaq; bizim qədim təsəvvürümüz belədir: ictimai münasibətlər hər hansı şeyə görə yox, məhz yolla əlaqədar müəyyənləşir...

«Yol getmək» deyirik, - bunun kökü qədimə gedir; kimsə kimləsə eyni bir yolu gedə bilirlərsə, yoldaşdırlarsa, bu ifadə həmin münasibəti bildirir... İndi də belə deyirik. Məsələn, arvadla kişi yol getmirlər; burada «yolun» həqiqi mənası yoxdur, qədim etnopsixoloji məzmunu var, - həmin məzmun qalır.

Əsrlər, bəlkə də, minilliklər keçir... Yurd hissi qüvvətlənir... Türklər ağban-ağban evlər, saraylar tikirlər, buna uyğun olaraq xalqın psixologiyası da az-çox dəyişir, ancaq «yol» anlayışına əsaslanan təsəvvürlər sistemi aradan qalxmır, əlavə laddardan təmizlənir, daha artıq normativləşir... Hətta təfəkkürü formalaşdırır... «Kitabi-Dədə Qorqud»un cəhərcanlarının psixologiyasına fikir verin: oturaq həyatdır, evləri, sarayları var, ancaq birdən az qala fiziologiyaları ilə hiss edirlər ki, «yata-yata yanları ağrıyıb, dura-dura belləri quruyub», - səfərə çıxırlar, «av avlayırlar, quş quşlayırlar», qayıdıb evlərinə gəlirlər.

Nəriman Həsənzadə deyəndə ki,

«yol haqqındakı təsəvvürlərimizin tarixi-etnik genişliyinə işarə edir, - «yol» həqiqətən bizim təfəkkürümüzdə ictimai-etik dəyərləndirmənin əsasında dayanır.

Adıynan yaşasın!

XALQIMIZIN insan şərfi bərədəki təsəvvürləri dilin yaddaşında iz salmışdır. Bunlardan biri adlandırma ilə bağlıdır, - xalqın inamına görə, ad şərfədir; hər adama hər adı vermək olmaz, sözün canı var, sözü incitmək günahdır...

«Kitabi-Dədə Qorqud»a diqqət edək... Dirse xanın oğluna ad qoyurlar, çünki igidlik göstərib, Bayandır xanın meydanında buğa öldürüb, - adı Buğac olur...

Ad şərfələ qazanılır. («Ad qazanmaq» ifadəsinin etimoloji məzmunu da bunu nümayiş etdirir), - amma bununla iş qurtarmır, adı qorumaq lazımdır; nəlayiq iş tutmuş igidin adını geri alırlar, adsız qalır...

«Adıynan yaşasın!» alqışı isə o arzunu ifadə edir ki, igid nəlayiq iş tutmasın, tanrı onu belə bir işə urreah eləməsin, adını ondan geri almasınlar, - adı itirmək («Adın batsın!» qarğışını xatırlayaq) şərfi itirmək deməkdir... Şərəfdən böyük heç nə yoxdur... İgid ölür, adı qalır...

«Adın adlara qoyulsun!» - dilin yaddaşında belə bir qarğış qalıb, - bu nə deməkdir?.. O deməkdir ki, bir adı ancaq bir adam daşıyardı, bu adı başqasına o vaxt vermək olardı ki, həmin adam o addan məhrum edilsin, - beləliklə, xalq öz qarğışında da adın, şərfin nə demək olduğunu təsdiq edir.

Qarğışı pis adamlar eləmir, qarğış da hansısa idealın təsdiqinə xidmət edir.

*Məqalə Mehdi Şıxlinski ilə birlikdə yazılmışdır.

**Öyüm-əşiyim...
malım-qoyunum!..**

ORTA əsrlərdə oturaq həyatın inkişafı ilə əlaqədar olaraq yurd hissini qüvvələnməsi «öyüm-əşiyim... malım-qoyunum...» alqışında ifadə olunur; bu sözləri ana öz övladına deyil, – tarixi-etnoqrafik məntiqi nədən ibarətdir?..

Ev-əşik, mal-qoyun tayfaının, ailənin iqtisadi təsərrüfat həyatının əsasını təşkil edəndə mənəvi təfəkkür mədəniyyətini də özünə uyğunlaşdırır. Əlbəttə, tarixən yaranmış, xalqın psixologiyasında süxurlaşmış hər şey deyisim, ancaq hər halda funksional sahələrdə müəyyən çevrilişlər baş verir, – dil də bunu qeyd edir.

Ev-əşiklə mal-qoyunun bir yerdə xatırladılması, əslində, köçərilliklə oturaqlıq arasında keçid mərhələsinin arasındakı etnoqrafik keyfiyyətini faktlaşdırır; Ev-əşik – birbaşa oturaqlıq deməkdir, mal-qoyun adətən köçəri təsərrüfata aiddir... «Öyüm-əşiyim... malım-qoyunum!..» deyib oğluna, qızına yalvaran ana təbii stixiyası ilə həmin keçid mərhələsinin psixologiyasını ifadə etməmiş olur.

Türkün sözü

XALQIN istedadı təkcə yaratdığıının həcmi ilə yox, həm də yaratdığına münasibəti ilə ölçülür, öz sözlünə münasibət burada əsas yer tutur...

«Türkün sözü» ifadəsində ironiya da var, yaratdığı mənəvi zənginliklə qürrelənmə də; türkün sözü kobud ola bilər, nataraz ola bilər, ancaq qılıncdan iti kəsir, oxdan iti batır... İfadə orta əsrlərdə klassik mədəniyyətlə xalq mədəniyyətinin, ümumşərq təfəkkürü ilə etnik təfəkkürün, birinci növbədə estetik planda qarşılaşdığı zaman yaranmışdır. Xalqın dili – cümləsi, ifadəsi, sözü nə forması, nə də məzmunu ilə klassik nitq standartlarına sığmayanda «türkün sözü» ifadəsi yarandı, – özümüzü yaratdıq, yadlarını, – burası məlum deyil... Lakin orası məlumdur ki, bu ifadəni biz də qəbul etdik, işlətdik, – şübhəsiz, – bizi burada sö-

zümüzün gücünü, təsirini, kəsərini gördük...

Dilə hər şey yığılır: xalqın kədəri də, ağrıları da, nifrəti də, sevgisi də, ehtiramı da, – dil hər şeyi eyni gücdə qoruyur, əgər xalqla lazımdırsa... Dil israfçı olmayacaq qədər səxavətlidir, xəsis olmayacaq qədər yığcamdır.

Dildə tarixin ehtirası faktlaşır, dildən zamanın göz yaşları süzülüb gəlir; biz dilimizi öyrənə-öyrənə özümüz də bilmədən xalqımızın keçib gəldiyi minillərin, əsrlərin təfəkkürünü mənimsəyirik, dildə maddiləşən ağrını da, sevinci də nuş edirik.

Xalqın yaratdığı ifadələrin hər birinə nə qədər təfəkkür enerjisi sərf olunub, – bunlar bədii əsərdir, fəlsəfi ümumiləşdir-mədir; xalqın həqiqətidir, o həqiqət ki, ortaya çıxması üçün nə qədər vaxt lazım gəlmişdir... İllər keçir, bizimlə təmasda olan, bizim beynimizdən, ürəyimizdən süzülüb keçən sözlər, ifadələr bizdən sonra gələnlərin də beynindən, ürəyindən keçir və həmin sözlərlə, ifadələrlə birlikdə ağıllığımızın işığı, hisslərimizin hərəarəti də onlara qalır, ona görə də biz eyni xalqın övladları oluruq.

ETNIK MÜNƏQİŞƏLƏRDƏN MİLLİ BİRLİYƏ

Görünür, etnik münəqişələrə qarşı necə mübarizə aparıb nəticədə milli birliyə nail olmaq bərədə söhbət açmazdan əvvəl məhz bu bərədə danışmaq lazımdır ki, on il, iyirmi il... öncəki milli birlik (mən bunu dırnaq arasında yazıram) hansı səbəblər üzündən etnik münəqişələrə çevrildi... On il, iyirmi il... öncə baş vermiş hadisələr son günlərə qədər bizdə ikirah, yaxud ən yaxşı halda təəssüf doğurdu. Ancaq inqilabi ehtiraslar soyuduqca «ötən günlər» haqqında daha ədəblə, daha məntiqli danışmağa, nə gizlədək, ehtiyac hiss edirik.

Qədim dövrlərdən etibarən Şimali Azərbaycanda Azərbaycan türkləri ilə yanaşı (və onların etnokulturoloji üstünlüyü şəraitində) İran mənşəli talışlar, tatlar və kürdlər, Qafqaz mənşəli ləzgilər yaşamışlar. Məni hörmətli oxucular köhnə tarix kitablarının ifadələrini təkrar etməkdə günahlandırməsınlar, Azərbaycan xalqları uzun zaman, həqiqətən, dostluq münasibətində olmuş, yadellilərə qarşı birgə mübarizə aparmışlar. Ona görə yox ki, Azərbaycan xalqları, deyək ki, Orta Asiya, yaxud Qərbi Avropa xalqlarından mərifətli idilər; hər şeydən əvvəl ona görə ki, Azərbaycanın coğrafi-siyasi mövqeyi (və burada yaşayan xalqların yaxınlığı, qarşılıqlı əlaqələrinin intensivliyi) bunun məhz bu cür olmasını ümummilli anlaşmanın çevikliyini, sürəkliliyini təmin etmişdi. Və beləliklə, on il, iyirmi il... bundan əvvəlki milli birliyi ancaq və ancaq Lenin milli siyasətinin nəticəsi kimi başa düşmək, izah etmək tamamilə yanlışdır.

Lenin milli siyasəti 20-30-cu illərdə ona görə uğur qazandı ki, Azərbaycan xalqlarının etnik münasibətlərinin təbii prosesini nəzərə aldı və tarixi təkamülün məntiqinə uyğun olaraq türklüyün üstünlüyünü, qeyri-türk mənşəli xalqların məhz türklük əsa-

sında birləşdiyini, qarşılıqlı əlaqələrə girdiyini təsbit etdi: türk dilinin (Azərbaycan türkcəsinin) dövlət dili, Azərbaycan xalqlarının ümumi ünsiyyət dili kimi işlənməsi milli ictimai təfəkkürün türklüyə əsaslanması və s. buradan irəli gəlirdi.

30-cu illərin sonlarından sovet dövləti milli siyasətdə bir növ valyuntarist mövqə tutmağa başladı: Azərbaycanda (və ümumiyyətlə, dünyada) türklüyə qarşı şeytanın belə ağılna gəlməyən üsullarla mübarizə aparıldı, lakin həmin mübarizə nə qədər aqressiv olsa da, tarixi təkamülün məntiqini sındırmaq gücünə malik deyildi. Xüsusilə Azərbaycanda türklüyə qarşı mübarizənin bütün səbəbləri bərədə danışmağa ehtiyac duymadan ancaq birini göstərəcəyik. Bu da ondan ibarətdir ki, Moskva On Asiyanın kəndərində, qapısı ağzında milli münasibətlərin təcrübəsini verən, milli problemləri «şərh edən» hər hansı (!) ideologiyanın möhkəmlənməsini istəmədi. Və ona görə də həmin təcrübənin, həmin ideologiyanın əsaslarını sarsıtmaq üçün Azərbaycan xalqının məşəyini hər cür «metodlar»la saxtalaşdırmağa, tamamilə aydın olan məsələləri dolaşdırmağa və bu sahədə yüksək ixtisaslı «mütəxəssislər» hazırlamağa başladı. Həmin «mütəxəssislər»in əksəriyyəti qeyri-türk mənşəli tədqiqatçılar idilər ki, əslində, bunlar da xüsusi nəzərət altında işləyirdilər. Mən artıq bir neçə il davam edən müşahidələrimə, təhlillərimə əsasən deməliyəm ki, Azərbaycan xalqlarını bir milli mənafe etrafında birləşdirən ideya türklüyə deyil, iranlığa əsaslanmış olsaydı, onda türklüyə yox, iranlığa qarşı təxribat aparılacaqdı.

Azərbaycanda türklüyə qarşı aparılan mübarizə, əslində milliliyi, Azərbaycan xalqlarının birliyini təşkil edən ideologiyaya qarşı aparılan mübarizə idi, tarixən müəyyənənmiş birgəyaşayış qaydalarına qarşı aparılan mübarizə idi.

60-cı illərə qədər həmin mübarizə implisit şəkildə, gizli, «abır-həyə» ilə gedirdi. 60-cı illərdən sonra elə ki, Azərbaycanın mövqeyi tədricən yüksəldi, şöhrəti genişləndi, haqqında danışılan mübarizə də gücləndi...

Bununla belə, Azərbaycan xalqları arasında etnik münəqişə səksəninci illərin ortalarından təhlükəli hal alıb milli birliyə dağıdıcı təsir göstərməyə başladı ki, bu da fikrimcə, ən azı aşağı-

dakı səbəblərdən irəli gəldi:

– Moskvanın uzun illər apardığı təxribatçılıq təbliğati öz nəticələrini verdi, eyni zamanda «yeni» Moskva həmin təbliğati daha vulqar şəkildə davam etdirməklə kəskinləşdirdi və bu məsələ ilə bilavasitə məşğul olan qüvvələr hərəkətə gətirildi;

– Azərbaycanda demokratik hərəkətlə bağlı elə mürəkkəb şərait yarandı ki, həmin şəraitdə xarici «təvəzi»ün qarşısını almaq görünməmiş bir şəkildə çətinləşdi – mövcud Azərbaycan dövlətçiliyi həm aşağıdan (demokratik hərəkəti, prinsip etibarı ilə, müdafiə etmədiyinə görə!), həm də yuxarıdan (məhz Azərbaycan dövləti olduğuna görə!) təzyiqlə məruz qaldığından faktiki olaraq, şəraitinə nəzarət edə bilmədi;

– Azərbaycan Xalq Cəbhəsi milli birlik mövqeyində axıran müdafiə etmək, möhkəmləndirmək imkanına malik olmadı – türklük təbliğati bir sıra hallarda vulqarlaşdırdı və nə qədər paradoksal olsa da, eyni dərəcədə vulqarlıqla təlişliq, təliq, türklük, ləzgilik təbliğatına rəvac verildi – əslində, AXC müstəqil Azərbaycan dövləti uğrunda mübarizəsini, ehtiyac olmadığı halda, o qədər genişləndirdi ki, sabah, yaxud o biri gün həll ediləsi problemlərlə məşğul olmalı oldu... Məsələ isə burasındadır ki, Azərbaycanın formal müstəqilliyi əldə edildikdən sonra AXC çox hallarda özünün qaldırdığı problemləri görməməzliyə vurdu və nüfuzunu itirmək üçün yeni (sürə üçüncü) problemlər kompleksi yaradıb həm birinci, həm də ikinci (milli münasibətlər məhz buraya daxil idi) problemlər kompleksini ilə lazımı səviyyədə məşğul olmadı.

Əlbəttə, Azərbaycanda milli münaqişələrin «səbəbkarları» içərisində Moskvanı, mövcud ictimai-siyasi şəraiti günahlandırmaq absurdur, bəs AXC-ni günahlandırmaq necə?

AXC-nin günahı onda oldu ki, milli münasibətlər sahəsində (təkcə milli münasibətlər sahəsindəmi?) şəraitin mürəkkəbliyi üzündən buraxdığı səhvləri heç bir mərhələdə (xüsusilə hakimiyyətə gəldikdən sonra) təhlil edib nəticələr çıxarmadı – bu da təbii ki, anlaşılmazlıq yaradı və etnik münaqişələrin güclənməsinə səbəb oldu.

AXC-nin milli münasibətlər sahəsində buraxdığı səhvləri

AXC liderlərinin özləri daha aydın şəkildə görür, ambisiyalı, subyektiv mənafeləri üçün «öz» səhvlərindən istifadə edirdilər – iş o yerə gəlib çatdı ki, AXC-nin müxtəlif liderləri milli münaqişələrin ilhamçılarına çevrilməyə başladılar... Və bunun arxasında etnik partiyalıq, cəmiyyətə təşəkkül tapıb həmin münaqişələr üçün ideoloji baza yaradanda Azərbaycan dövləti hadisələrin arxasına girdi, seyrçi mövqə tuturdu – bu da azmış kimi, əsaslandırılmamış qərarlar qəbul edib vəziyyətdən çıxmaq istəyirdi... Mən milli (etnik) azlıqlara müəyyən güzəştlər verilməsi ilə əlaqədar prezident fərmanını nəzərdə tuturam. «Qarın ağrısını qarpız suyu ilə müalicə etməyə» bənzərən bu fərman milli birliyə nə dərəcədə kömək göstərirdi?... Azərbaycanda şüurlu şəkildə mürəkkəbləşdirilmiş milli münasibətləri həll etməyə bu cür «folklor»dan başlamaq kimin ağına gəlmişdi?... Müxtəlif etnosların, xalqların etnoqrafik mənafeələrini müdafiə etmək heç bir dövlətin (xüsusilə demokratik dövlətin!) vəzifəsi deyil, dövlət üçün ümummilliyət mənafeələr və Vətəndaş var – üç talışı, iki kürdü, yaxud bir ləzginini məhz talış, kürd, yaxud ləzgi olduqlarına görə-qanuni şəkildə universitetin tarix fakültəsinə «qoymaq»la talış tarixşünaslığı inkişaf edəcək, kürd tarixşünaslığı, ya ləzgi tarixşünaslığı?..

Azərbaycan dövlətinin ideoloji əsasları müəyyənləşdirilərkən türklüyə, artıq qeyd olunduğu kimi, üzərinə düşülməmiş bir genişlikdə «meydan verildi» - ilk mərhələdə bu cür meydan genişliyini anlamaq bəlkə də mümkün idi, ancaq sonrakı mərhələdə də meydanın genişləndirilməsi elə bir təsəvvür yaradı ki, Azərbaycanda «bir xalqdan bir xalqa çevrilmək» prosesi gedir... Məsələnin mahiyyətini xalqa aydın şəkildə izah etmədən, heç olmasa bir neçə il üçün az-çox mükəmməl program hazırlamadan başdansaövdu türklük təbliğati Azərbaycanda antitürk (və anti Azərbaycan!) əhval-ruhiyyəsini müəşəkkilləşdirdi – belə bir mürəkkəb şəraitdə xüsusi izahat işləri aparılmadan, sabah hansı nəticələr verəcəyi götür-qoy edilmədən Azərbaycan parlamenti «Azərbaycan dili»ni «türk dili» ilə əvəz etdi. Və bunun ardınca mətbuatda «talış dili», «kürd dili», «tat dili», «ləzgi dili» məsələləri qaldırıldı – həmin dillərin də keçən onilliklərdə

hüquqlarının tapdalandığı müxtəlif müzakirələrin mövzuna çevrildi...

Azərbaycanda etnik münasibətlərin bugünkü mürəkkəbliyini şərtləndirən amillərdən biri də ümumdünya etnik proseslərində özünü göstərən gerginlikdir: hazırda türk, İran və Qafqaz xalqları son dövrlərdə baş vermiş hadisələrlə (sosialist sisteminin dağılması ilə) əlaqədar yenidən təşkil olunurlar ki, bu da Azərbaycan xalqlarının münasibətinə hər hansı halda təsir göstərir. Əgər biz həqiqətən müstəqil Azərbaycan dövləti istəyiriksə, haqqında danışılan ümumdünya etnik proseslərinin Azərbaycana mənəəsis «müdaxilə»sinin qarşısını almağa çalışmalıyıq...

Və ümumiyyətlə, müşahidələr göstərir ki, Azərbaycanda etnik-münaqişələrin hər hansı (hətta ən kiçik) təzahürünün aradan qaldırılması, düzgün milli siyasət yürüdülməsi üçün aşağıdakılar tələb olunur:

– həm daxili, həm də xarici siyasətin ən müxtəlif məsələlərinin həllində bu və ya digər etnosun, xalqın mənafeyindən deyil, istisnasız olaraq ümummillə mənafeədən - dövlət mənafeyindən çıxış edilməsi;

– Azərbaycanın bir dövlət kimi təşkilində türklüyün tarixi mövqeyinin nəzərə alınması və təbii ki, həmin bu mövqeyə bu və ya digər etnosun deyil, millətin mövqeyi kimi davranılması (vulqarlığa imkan verilməməsi);

– heç bir etnosun siyasi səlahiyyətlər verilməməsi – xüsusilə etnik zəmində yaradılmış partiyaların (bunların nə məqsəd daşımalarından asılı olmayaraq) ləğv edilməsi; dünyanın müasir tipli dövlətlərinin təcrübəsinə uyğun olaraq müxtəlif etnoslara ancaq mədəni səlahiyyətlər verilməsi.

Azərbaycanın bir dövlət olaraq möhkəmliyi etnik zəmində hər hansı münaqişənin aradan qaldırılması sahəsində görülən işlərdən bu gün nə qədər asılıdırsa, sabah ondan da çox asılı olacaqdır.

1993

BİR ŞEİRİN POETİKASI (N.Həsənzadənin «Dilənlər» şeiri haqqında)

Böyük ədəbiyyat həmişə ona qədərki və ondan sonrakı ədəbiyyatın içərisində yetişir – ona qədərki və ondan sonrakı ədəbiyyat böyük ədəbiyyat üçün kontekst olub onu şərh etmərsə, onun milli icimai təfəkkür tərəfindən mənimsənilməsinə xidmət etmərsə, bütünlüklə mənasızdır. Mən hörmətli oxucuların diqqətini məhz böyük ədəbiyyatın bizim günlərdə o qədər də çox olmayan nümunələrindən birinə cəlb etmək istərdim – söhbət Nəriman Həsənzadənin dövrümüzün mənəvi, siyasi-ictimai xarakterini dahiyənə sadəliklə açan «Dilənlər» şeirindəndir. N.Həsənzadənin poetik təfəkkürü (həmin təfəkkürün genezisi və tipologiyası barədə bir neçə ay bundan qabaq «Azərbaycan gəncləri»ndə bəhs etmişdik) ardıcıl olaraq, eyni zamanda özünəməxsus təkamül məntiqi ilə müasir icimai proseslərin tarixi məzmununa varır və onları ümumiləşdirir: N.Həsənzadə dövrümüzün həqiqi poetik salnaməçisi kimi çıxış edir.

«Dilənlər» sahə müvəkkilinə müraciətli yazılmışdır... Niyə? Ona görə ki, içərisində yaşadığımız ölkəni uzun müddət sahə müvəkkili idarə etmiş, ən aşağı vəzifələrdən tutmuş ən yuxarı vəzifələrə qədər hər bir vəzifə sahibi özünü «öz sahəsinin» müvəkkili saymışdır – nəinki dirilər, hətta öülər də sahə müvəkkilinin nəzarəti altında olmuşdur. Və bu lənətə gəlmiş «uçatkovı» təfəkkürü qədim, zəngin bir mənəviyyatı, nəhayət ki, məhv etmiş, onun üzərində cılız və cılız olduğu olduğu qədər də amansız, qəddar hakimiyyətini qurmağa nail olmuşdur.

*Nə gəzirsən arsız-arsız,
yoldaş saha müvəkkili.*

*Qəbir üstə mən qoymuşam
göz dikdiyin o əklili.*

*Qəbristanə yolun düşür,
kədərliyəm nə zamandı.
Üzdə sakit görünsəm də,
Urəyim çox nigarandı...*

Və əslində, ölkə mənəvi xarabalığa çevrilmişdir, şəərəf, ləyaqət, adamlıq qəbristanlığı yaranmışdır... Mənəvi ehtiyacla mədə ehtiyac arasında görünməmiş bir «tənəsüb» meydana çıxmışdır.

*Qadın keçir, dilənçidi,
o zəlilə, naxoşa bax.
Başında boz kəlağayı,
ayağında – qaloşa bax!..*

*O əl açır sənə, mənə,
gör nə deyir – zavallıdır.
Harda ölü basdırsalar,
ordə əli uzalıdır.*

«Dilənçi qadın», şairin (və deməli, milli tarixi şəərəfin) hey-siyyətinə toxunur və bu, təbii olaraq etiraz doğurur – şeir, prinsip etibarilə, burada keyfiyyət həddinə çatır və N.Həsənzadənin poetik təfəkkürü üçün seçiyəvi olan «ziddiyyətlərin poeziyası» da buradan başlanır.

*...O dilənir, o yalvarır
Babək fərman verən dildə,
Qoca Şabir asta-asta
ağladıb güldürən dildə,
Yurğun şeir yazan dildə,
«Hoydu, dəlilərim,
hoydu!..» –
Qoç Koroğlu dinən dildə...
Nənələrin qalan dildə,*

*anan layla çalan dildə,
Dövlət himni olan
dildə!..*

«Ziddiyyətlər»in nə qədər ictimai və nə qədər poetik olma-sına baxmaraq, məsələ bunda deyil – tarix tarixdir, tarixdə fəxr eləməli şeylər həmişə çox olur; o dildə ki, dövlət himni var, o dildə dilənmək artıq tarixin faciəsi yox, tarixi faciədir və ol-duqca dəqiq olan bu obrazlar təkcə poetik deyil, siyasi-ictimai ümumiləşdirmə kimi diqqəti çəkir, və N.Həsənzadənin tarix fə-lsəfəsinə ifadə edir.

Eyni zamanda nəzərə əlaq ki, idrak, təfəkkür mükəmməlliyi bədii intonasiya, ovqat mükəmməlliyi ilə təsdiq olunur - həm-cins təyinlərin xüsusi poetik məntiqə təkrarı nəticədə şairin ic-timai məntiqinə xidmət edir və forma planı ilə məzmun planının bu cür dialektikası mətləbin poetik dərkinin keyfiyyəti ilə bilava-sitə əlaqədardır. Yəni mətn qurulmamışdır, fikrin (başqa sözlə, bədii kəşfin) mətni kimi meydana çıxmışdır – adi danışq sintak-sisi bədii sintaksis səviyyəsinə qaldırılmışdır.

*Necə sığır qeyrətinə,
yoldaş səhə müvəkkili –
Dil deyirsən, ana dilil!..
Qoyma keçsin o yollardan
fəxri adlar alanları,
vəzifədə olanları,
natiqləri, nazirləri,
«millət», «vətən»
əzbərləyən
şairləri, nasirləri,
müxbir üzv olmaq üçün
İmza yağın dilçiləri!..
Dilinizdə dilənirlər,
bizim millət elçiləri!..*

Bu da həmin mətləbin davamıdır, lakin burada siyasi- ictimai məsuliyyətdən şəxsi-mənəvi məsuliyyətə enilir və prinsip etiba-rilə, şeirin, poetik fikrin finalına keçid verilir – bu keçid nə qədər

sadədirsə, o qədər təbii və məntiqidir: yenə olduqca adi danışıq sintaksisi və yenə olduqca bədii sintaksis...

*Yox, öyrəndim,
bacarmazsan,-
sən də, şahə müvəkkili,
pul yığırsan altdan-
altdan,
səndən kömək ummaq
hədər
hərə bir cür dilənirmiş
Vəzifəni dilənənlər,
fəxri adı,
elmi adı dilənənlər...
Sənə qədər, mənə qədər,
tamam hədərl!
Cibimdəki bir manatdı,
Gəl, ağbircək, buyur
görək
Mən dilənim
sonra görək...*

Cəmiyyəti aşağıdan yuxarıya, yuxarıdan aşağıya qədər məddi və mənəvi dilənçilik idarə edirmiş – bir manat dilənənle vəzifə dilənən, min manat dilənənle elmi ad dilənən arasındakı fərq ancaq zahiridir, daxili keyfiyyətinə görə isə bunlar eyni şeydir, eyni münasibətin formalarıdır və «Dilənənlər»də şair günün çox-çox qədimlərdən gələn zəngin epos təfəkkürü ilə həmin münasibətin məntiqinə nüfuz edir.

N.Həsənzadə bu gün bir şair kimi ona görə güclüdür və yeni zamanda bundan da böyük potensiala malikdir ki, öz analitik təfəkkürünü «bazar» publistikasından qoruya bilmiş, onu zədələnməmiş və böyük ədəbiyyatın tarixi ənənəsini itirməmişdir – N.Həsənzadə bu gün güclü üslub, güclü bir məktəbdir.

1990

MİLLİ YAZIÇI FENOMENİ FORMALAŞIR

*-N*izami müəllim, Azərbaycan yazıçılarının IX qurultayından bizi beş ildən artıq bir zaman ayırır. Lakin söhbət beş ildə, yaxud altı ildə deyil – ötən illər Azərbaycan xalqının, Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində çox böyük dəyişikliklərlə, əhəmiyyətli proseslərlə əlamətdar olmuşdur. Siz həmin dövrün ədəbi həyatı barədə nə deyə bilərsiniz?

– 80-ci illərin sonu 90-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan xalqı olduqca mürəkkəb, ideoloji məzmunu geniş şərh tələb edən siyasi-ictimai problemlər qarşısında qaldı. Bizim ideoloqlar həmin problemlərin optimal həllini verə bilmədilər – təmkinli, ağıllı hərəkət əvəzinə, biz emosiyalara qapıldıq, realılığa düz gəlməyən qərarlar qəbul etdik, müxtəlif tipli, müxtəlif xarakterli düşmənlər isə bundan kifayət qədər geniş istifadə etdilər.

Lakin əlahəzrət xalq, gec də olsa, qüvvəsini toplayıb tarixi sözlünü deyə bildi, Azərbaycan cəmiyyəti həmin baxımdan, necə deyərlər, təşkilatlana bildi... Düzdü, həmin təşkilatlanmaya qədər millətə çox böyük zərbələr dəymişdi: torpağımız işğal olunmuşdu, xalqımızın bir hissəsi didərgin düşmüşdü. Şəhidlər, qurbanlar vermişdik... Lakin nə etmək olar? Görünür, azadlıq, müstəqillik şəhidsiz, qurbansız başa gəlmir. Bununla belə biz, indi bilirik ki, daha az itkilərlə həmin azadlığa, müstəqilliyə nail ola bilərdik. Uzaqgörən siyasi xadimlər, dövlət adamları, milli liderlər olmayanda ən yetkin xalq da həmişə bu cür itkilərə məruz qalır. Əgər müxtəlif vasitələrlə başa çıxanlar şəxsi ambisiyalarından yaxa qurtara bilmirlərsə, separatizmə istər-istəməz meydan açırlarsa, millətin önündə getmək əvəzinə, arxasında gizlənilərsə, xalqın emosiyasından sui-istifadə edirlərsə, onda həmin xalq

qın, həmin millətin başına elə təxminən bizim başımıza gələnlər gələ bilər. Xalqı, milləti faciələrə sürükləməyin bir yolu da onun ədəbiyyatını, yazıcısını susdurmaq, yaxud ədəbiyyatın, yazıcının nüfuzunu sındırmaqdır – 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycandakı ictimai-siyasi hərəkata guya rəhbərlik edənlər yazıçı şəxsiyyətini təhlükə altında qoydular; ədəbi prosesə milli-mənəvi prosesin üzvü tərkib hissəsi kimi baxmaq, onu canlandırmaq və bu yolla hərəkatın mükəmməl ideologiyasını təmin etmək əvəzinə xalqı tanımayan «cırıtdan ideoloqlar» dəstəsi yetişdirdilər...

Ədəbiyyat həyatdan, mübarizədən ümumi kənar qaldı – taleyini xalqının taleyindən heç vaxt ayırmamış, Azərbaycan cəmiyyətində böyük nüfuz qazanmış İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, İsa Hüseynov, Xəlil Rza Ulutürk, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu, Sabir Rüstəmzadə kimi yazıçı ideoloqlar məhz haqqında söhbət gedən «cırıtdan ideoloqlar»ın şeytan çevikliyinə «uyğunlaşa» bilmədiklərinə görə bir sıra hallarda «oyundan kənar»da qaldılar. Bu işə milli ədəbi-mənəvi təfəkkürün aşınması, zaman-zaman qeyri-normal məcraya salınması, nəticə etibarilə, xalqın mürəkkəb bir dövrdə taleyin ümidinə buraxılması demək idi.

Bilirsinizmi, ədəbiyyat özünəməxsus ideologiyadır, yazıçı özünəməxsus ideoloqdur – yazıçını, ədəbiyyatı sərt suallarla imtahana çəkmək olmaz, ümumiyyətlə ədəbiyyat işinə həmin işin layiq olduğu bir səviyyədə həssaslıqla, təmkinlə (və ədəblə!) yanaşmaq lazımdır. Mən hələ böyük yazıçıları demirəm, orta səviyyəli yazıçı da ən milli, ən demokratik insandır, sözün geniş mənasında xalqın oğludur. Və mən haçansa xalqına bilə-bilə xəyanət etmiş yazıçı, sənətkar tanımıram. Yeşin ki, heç kəs tanımır...

80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan ideologiyasına, siyasətinə rəhbərlik etməyə çalışanlar bunu (təkcə bunumu?) nəzərə almadılar. Ona görə özləri də məğlub oldular, xalqı da görmədiyi faciələrə düşür etdilər...

Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi dünya miqyaslı ideoloqu, dövlət xadimi Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə gəlməsi

Azərbaycanda ədəbi-mədəni həyatın, sözün həqiqi mənasında, canlanmasına səbəb oldu. Və ədəbiyyat normal gücü ilə işləməyə, cəmiyyət qarşısındakı vəzifələrini həyata keçirməyə başladı...

IX qurultayla X qurultay arasındakı dövrdə Azərbaycanda ədəbi prosesi ümumən xarakterizə edən əlamətlərdən biri bəlkə də, birincisi müxtəlif nəsilərdən olan sənətkarların hazırda eyni bir ideya estetik məqsəd uğrunda daha sıx birləşmələri, onların yaradıcılığında eyni mövzuların, ideyaların, motivlərin meydana gəlib möhkəmlənməsi, ictimai realıya münasibətdə təxminən eyni mövqedən çıxış edilməsidir ki, bu, Azərbaycan yazıcısının, mənsub olduğu millət, xalq qarşısındakı daxildən, içdən gələn məsuliyyətinin ifadəsidir. Yazıçı müstəqillik, azadlıq duyğularını, hissələrini necə tərənnüm etməyə bilər, millətin dərdinə, faciəsinə necə biganə qala bilər, həqiqətin arxasında necə durmaya bilər?... Zaman hansı sualları qoyursa, yazıçı da özünəməxsus həssaslıqla necə o suallara cavab verir. Bu mənada, məsələn, Mirvarid Dövləzin Hüseyn Kürdoğlu ilə, Fikrət Sadığın Davud Nəsilə, İsa Hüseynovun Mövlud Süleymanlı ilə, yaxud Vidadi Babanlıın Saday Budaqlı ilə... müxtəlif ideya-estetik cəhəzlərdə dayandıqlarını, bugününüzün problemlərini müxtəlif məzmunlarda şərh etdiklərini demək çətindir...

Lakin bu gün müxtəlif ədəbi nəsilər mövcuddur, onlar yaradıcılıq tipologiyası, bədii-estetik maneralar baxımından, təbi ki, fərqlənirlər... Ədəbiyyata 30-cu illərdə gələnlər öz həyatlarının ağsaqqallıq, ağbırçlıq dövrünü yaşayırlar – onların zəngin təcrübəsi, böyük yazıçılıq mədəniyyəti var və həmin təcrübə, həmin mədəniyyət bizə bu gün çox gərəklidir. Lakin, heç şübhəsiz, 90-cı illər ədəbiyyatını, yaxud milli azadlıq, müstəqillik uğrunda mübarizə dövrünün ədəbiyyatını, xüsusilə poeziyasını, ilk növbədə ədəbiyyata əsrimizin ortalarında (40-50-ci illərdə) gələnlər yaratmış və yaratmaqdadırlar – mən həmin yazıçıların yalnız adlarını çəksəm, elə bilərəm ki, məsələnin məhz bu cür olduğunu sübut etməyə ehtiyac olmaz: İsmayıl Şıxlı, Bəxtiyar Vahabzadə, Vidadi Babanlı, Nəbi Xəzri, Məmməd Araz, Qabil, Xəlil Rza Ulutürk, Nəriman Həsənzadə, İsa Hüseynov, Fikrət Qoca, Cabir

Novruz, Fikrət Sadiq... İkinci növbədə «60-cılar» gəlir: Anar, Elçin, Əkrəm Əylisli, Yusif Səmədoğlu, Vaqif Səmədoğlu, İsa İsmayilzadə, Musa Yaqub, Ələkbər Salahzadə, Mövlud Süleymanlı... Mən belə bir qənaəti mütləqləşdirmək istəmiyəm, lakin mənə elə gəlir ki, sonrakı nəsillər, yəni 70-cilər (Ramiz Rövşən, Vaqif Cəbrayilzadə, Eldar Nəsilbi, Musa Ələkbərli...), 80-cilər (Vəli Xramçaylı, Adil Mirseyid, Saday Budaqlı, Əlisəməd, Həmid Hərisçi, Zəhid Sarıtorpaq...), 90-cılar (Salam, Qurban, Qulu Ağsəs...) bizim günümüzün ədəbiyyatında həmin ədəbiyyatın müasir ictimai estetik tələblərə cavab verməsi baxımından əvvəlki nəsillərlə müqayisədə zəif görünürlər... Sonuncuların poetik dünyagörüşündə nə isə tənhalıq fəlsəfəsi neosufizmə, tərkidünyalığa qədər gedir – gənclər özlərini «dəvriş», «haqq aşığı» adlandırmaqdan mənəvi-estetik ləzzət duyurlar. Azərbaycan poeziyasında panteizmin kökləri dərin, ənənəsi böyükdür və görünür, xüsusilə gənc poeziyada, (ümumən ədəbiyyatda) sufizmə, panteizmə, yaxud onun müasir formalarına, axınlarına meylin bu cür güclənməsini gəncliyin poetik ideal axtarışlarının hələ sona çatmamış, yekunlaşmamış nəticəsi hesab etmək lazımdır. Hələ gözləyək...

– Nizami müəllim, Azərbaycan yazıçısı özünün növbəti qurultayından nə gözləyir?

– Vallah, nə deyim... Çətin sualdır... O qədər problemlər var ki... Ancaq mənə elə gəlir ki, X qurultayın əsas işi «milli yazıçı fenomenini» müasir mərhələdə yenidən kəşf etmək olacaq, məruzələr, çıxışlar, mübahisələr məhz bu istiqamətə – bugünkü Azərbaycan yazıçısı kimdir, millət qarşısında məsuliyyəti, vəzifəsi nədən ibarətdir, nə edir və nə etməlidir... kimi suallara cavab vermək istiqamətinə yönələcək. Çünki neçə illərdir ki, bütün siyasi, ictimai, mənəvi çətinliklərə baxmayaraq, yüksək sürətlə «milli (müstəqil) yazıçı fenomenini» formalaşdır. Və görünür, IX qurultayla X qurultay arasındakı dövrün ən böyük hadisəsi budur...

Söhbəti yazdı: İ.Əliyeva
1997

ERMƏNİ KAPİTALINA VƏ ERMƏNİ HIYLƏSİNƏ ALDANAN BƏZİ İŞ ADAMLARI TÜRKİYƏNİN DÖVLƏT MÖVQEYİNDƏN ÇIXIŞ EDƏ BİLMƏZLƏR

– Nizami müəllim, Ermənistan-Türkiyə münasibətlərinin normalaşdırılmasını nəzərdə tutan komissiyaın yaradılması barədə məlumatınız varmı? Siz bu günlərdə Türkiyədə rəsmi səfərdə olmusunuz. Türkiyədə olarkən belə bir komissiyaın yaradılmasına dövlət rəhbərlərinin, ziyalının münasibətinin şahidi oldunuzmu? Xahiş edirik bu barədə bir qədər ətraflı məlumat verəsiniz.

– Biz Türkiyədə olduğumuz müddətdə çox səmərəli fəaliyyət göstərdik. Yəni bu dövlətin rəhbərləri ilə yüksək səviyyədə görüşlərimiz oldu. Siz dediyiniz məsələyə Türkiyə dövlət rəhbərlərinin münasibətini bütün aydınlığı ilə hiss etdik. Bilirsinizmi, orada da müxtəlif iddialarla yaşayanlar var. Ermənistanla Azərbaycan arasında münasibətlərin qaydaya düşməsinə deyək ki, təşəbbüs qrupu istəyir. Onu da deyim ki, Azərbaycanla Ermənistan arasındakı bu problem həll olunmasa, Türkiyə ilə Ermənistan arasında da həll oluna bilməz. Bu, dəfələrlə Türkiyədə etiraf olunub. Belə bir təşəbbüs qrupunun yaradılmasına müxtəlif qüvvələrin təsiri ola bilər. Onlardan ən mühümü, başlıcası erməni lobbisidir. Onlar dünyanın müxtəlif ölkələrində olduğu kimi, Türkiyədə də fəaliyyət göstərirlər. Aralarında kifayət qədər nüfuzlu, iqtisadi cəhətdən imkanlı adamlar var. Onların məqsədi Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətləri nizama salmaq və bir tərəfdən də Ermənistanı bu gün düşdüyü ağır münasibətdən qurtarmaqdırsa, digər tərəfdən də Ermənistanın Azərbay-

can üzərindəki birtərəfli qələbəsini təmin etməkdir. Ona görə də istər biz, istərsə də Türkiyə tərəfindən dövlət rəhbərləri, ziyalılar bu məsələyə çox mənfi münasibətdəyik. Bunun təzahürü nədə görünür? Birincisi, Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Əhməd Necdet Sezerlə görüş zamanı o çox aydın şəkildə dedi ki, Azərbaycanın Türkiyəyə ehtiyacı olduğu qədər də Türkiyənin Azərbaycana ehtiyacı var. Beynəlxalq danışıqlarda ikitərəfli, çoxtərəfli münasibətlərin hamısında Türkiyənin Azərbaycana çox böyük ehtiyacı var.

Bu da təbii ki, ölkəmizin prezidenti, müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin fəaliyyətinin məhsuludur. Çünki Heydər Əliyevin beynəlxalq nüfuzu həddindən artıq yüksəkdir.

Son zamanlar erməni soyqırımı ilə əlaqədar ermənilər tərəfindən dünyada qaldırılan ajiotajlara qarşı çıxan əsas qüvvə cənab Heydər Əliyev oldu. Hətta Türkiyə özü bu məsələ ilə məşğul olana qədər cənab prezident ermənilərin qondarma soyqırımını təkzib etdi. Görünür, elə bu mənada da Türkiyənin Azərbaycana böyük ehtiyacı var. Aparılan danışıqlar zamanı bir daha aydın oldu ki, - özü də dəfələrlə qeyd edildi - istər Süleyman Dəmirəl, istərsə də indiki rəhbərlik, habelə müxtəlif partiyaların ANAP- ın nümayəndəsi, baş nazirin müavini Məsud Yılmaz, MHP- den olan Dövlət Başçısı da bunu etiraf etdilər. Bütün danışıqların məğzi olaraq belə bir qənaətə gəlmədi ki, Türkiyə ilə Ermənistan arasındakı münasibətlər Dağlıq Qarabağ problemi həll olunmayınca bərpə edilə bilməz. Bu məsələdə mən Süleyman Dəmirəlin mövqeyini xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Onun verdiyi izahatdan belə məlum oldu ki, Türkiyənin siyasi ələmində Ermənistan problemi ilə artıq məşğul olmağa başlayıblar. Hətta fakt üçün deyim ki, erməni probleminə həsr olunmuş ingilis dilində qalın bir kitabı Süleyman Dəmirəlin ofisində gördüm. Hiss etdim ki, Süleyman Dəmirəl bu məsələ ilə çox ciddi məşğul olur. Amma Azərbaycan-Ermənistan və Dağlıq Qarabağ problemi meydana çıxana qədər bununla məşğul olmayıblar. Hiss olunur ki, Ermənistan problemi ilə son vaxtlar məşğul olmağa başlayıblar. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan qədər bu problemin ağırlığını hiss edən ikinci bir ölkə yoxdur. Türkiyədə bir-

tərəfli barışıq komissiyasının yaradılması təşəbbüsü onu göstərir ki, müəyyən qüvvələr Ermənistanla Azərbaycan arasındakı bu münasibətdən özləri üçün istifadə etmək istəyirlər. Açıq deyim ki, bu qüvvələr həm gücsüz, həm də arxasızdır. Yəni Türkiyə ictimaiyyəti, Türkiyənin siyasi ruhu buna imkan vermir. Süleyman Dəmirəl xüsusi qeyd etdi ki, bir ölkənin mövcud olması üçün onun hərbi gücü lazımdır. Məlum olduğu kimi, Türkiyənin arxasında elə bir hərbi güc dayanıb ki, bu güc Atatürk ideyalarına o qədər sadıqdır ki, onlar erməni probleminin Türkiyə üçün dağıdıcı bir təsirə çevrilməsinə imkan verməz. Bu problemə qarşı Türkiyədə müxtəlif səviyyələrdə qüvvələr var. Türkiyədə hansısa liberal düşüncəli, hansısa erməni lobbisinə, kapitalına və hiyləsinə satılmış, aldanmış partiyalar ola bilər. Bunlar da komissiya yaratmaq həvəsində düşə bilərlər. Təbii ki, bu, ağılalməz bir fikirdir. Lakin Türkiyənin siyasi, ictimai, ideoloji sistemi elədir ki, bu sistem erməniyə qəbul edə bilməz.

Bilirsinizmi, dünyada elə bir xalq yoxdur ki, ermənilər kimi həyasızcasına bütün dünyanın parlamentlərini narahat etmiş olsunlar. Dünya ictimaiyyəti Ermənistanın məsuliyyətsiz siyasi cəhtrəslərinin əlində aciz qala bilməz. Ermənistan hamımızın gözləri qarşısında təbii olaraq çökür.

- Buna inanmaq olarmı ki, Türkiyə Ermənistanla hər hansı bir sahədə əməkdaşlıq edə bilər?

Türkiyə elə bir böyük, güclü dövlətdir ki, Ermənistanla heç vaxt əməkdaşlıq edə bilməz. Barışıq komissiyası yaratmaq istəyən qüvvələr Türkiyə cəmiyyətinin ən müxtəlif səviyyələrində, ən müxtəlif qatlarında, sferalarında sonu, istinadgahi olmayan qüvvələrdir. Onlar Türkiyənin nə siyasətini, nə iqtisadiyyatını, nə müasir mədəni-mənəvi oriyentasiyasını, nə də hərbi gücünü ifadə etmirlər. Bu mənada həmin qüvvələr zəif və məsuliyyətsizdir. Ermənistan tərəfindən bu komissiyanın yaranmasına təşəbbüskarlıq göstərən qüvvələr barədə danışımağa ehtiyac yoxdur. Çünki onlar həmişə belə çirkin və iyrenc oyunların oyunçuları olublar.

- Mətbuatdan məlumdur ki, Azərbaycanın parlament nümayəndə heyəti Türkiyədə dövlət rəhbərləri, ziyalılar, ic-

təməyyət nümayəndələri, habelə deputatlarla çoxsaylı görüşlər keçirib. Həmin görüşlərdə Dağlıq Qarabağ problemi, zəbt olunmuş Azərbaycan torpaqlarının, habelə qaçqın və məcburi köçkünlər barədə söhbətlər olurdu mu? Türklərin bu məsələyə münasibəti necə idi?

– Sizin toxunduğunuz məsələ həm bizim keçirdiyimiz görüşlərdə, həm də Türkiyə mətbuatında geniş müzakirə olundu. Biz nəinki rəsmi danışıqlarda, hətta çörək yeyəndə də bu barədə söhbət edirdik. Azərbaycan haqqında söhbət düşəndə həmişə Dağlıq Qarabağ problemi önə çəkilirdi. Türkiyənin dövlət adamları, ziyalıları Dağlıq Qarabağ probleminə o mənada toxunurdular ki, sanki bu problemin yaranmasında özləri də günahkardır. Hər halda belə hesab edirdilər. Deyirdilər ki, bu problem yaranmamalı idi. Türkiyə də Azərbaycan qədər bu problemin məsuliyyətini daşıyır. Munaqişə həll olunmadan Türkiyə Ermənistanla heç vaxt əməkdaşlıq edə bilməz. Onu da qeyd edim ki, bu fikir təkcə Türkiyənin müxtəlif dairələrində formalaşmış idyea deyil, eyni zamanda problemin ciddiliyini Azərbaycan prezidentinin yüksək beynəlxalq sferaya qaldırması və Türkiyənin özünün də həmin məsələ ilə ətraflı tanış olmasını təmin etməsindən irəli gəlir. Ölkəmizin prezidenti Dağlıq Qarabağ məsələsini dünya miqyasında qətiyyətli şəkildə qaldırmasaydı, həmin məsələ bu səviyyəyə gəlib çıxmazdı. Mən Türkiyənin tanınmış elm xadimlərindən olan Rəşad Gənc, Sadıq Tural və digərləri ilə görüşdüm. Onların və dövlət rəhbərlərinin fikri belə oldu ki, Azərbaycanın böyük gələcyi var. Azərbaycanın maddi nemətləri, mədəni- sosial potensialı o qədər güclüdür ki, Azərbaycan bu problemin öhdəsindən özü gələcək. Ötüb keçən hər bir gün Azərbaycanın xeyrinədir. Çünki Ermənistan faktiki olaraq dağılır, ermənilər kütləvi surətdə xarici ölkələrə köçür, iqtisadiyyatı isə tamamilə məhv olur. Onlar özlərini ora-bura vururlar ki, yenə də xarici ölkələrdən yardım ala bilsinlər. Ermənistan özü çox gözəl bilirdi ki, Türkiyəni ələ ala bilməyəcək. Bu bir faktdır ki, ermənilər dəfələrlə Qarsa, Ərzuruma basqın edərək həmin torpaqları zəbt etmək istəyirdilər. Birinci dünya müharibəsində ermənilər Türkiyəyə arxadan zərbə vurdular. Bütün bunlardan sonra bu iki ölkə

kə arasında əməkdaşlıq yarana bilermi? Məgər türklər ermənilərin onların başlarına gətirdikləri oyunları unudublar? İndi də ermənilər iki qardaş dövlət arasında soyuq münasibətlər yaratmağa çalışırlar.

Belə komissiyaya gəldikdə isə, bu, sadəcə olaraq mənasız bir şeydir. Fikir verin, görün, bu komissiyaın tərkibində olanlar kimlərdir? Vəzifədən, siyasət aləmindən uzaqlaşdırılmış pensionerlər. Türkiyə dövlətinin belə bir komissiyaya ehtiyacı yoxdur və yaxud Türkiyə Ermənistanın hansı iqtisadi sahəsinə göz dikib? Ona görə də mən belə bir komissiyaın gələcək fəaliyyətini görmürəm. Komissiyaın tərkibində olan türkləri də erməni hiyləsinə, kapitalına aldanmış adamlar hesab edirəm. Türkiyə dövlətinin rəhbərləri dönə-dönə dedilər ki, Azərbaycanın işğal olunmuş əraziləri azad olmayınca, qaçqın və məcburi köçkünlər öz doğma yurd-yuvalarına qayıtmayınca Ermənistan-Türkiyə əlaqələri yarana bilməz.

Müsahibəni apardı: Əliqismət Bədəlov
2001

BİR ADAM YOL GEDİR... MƏNDƏN QABAQDA...

Mən dilçi olmaq fikrinə düşəndə qarşımda gördüyüm, düşüncə səviyyəsinə heyran olduğum ən böyük dilçi - şəxsiyyət, professor Ağamusa Axundov idi. O illərdə Ağamusa müəllim 50 yaşına yaxınlaşdı. Və artıq şöhrətinin zirvəsində idi... Azərbaycan (indiki Bakı) Dövlət Universitetinin qəzetində görkəmli dilçi haqqında o zaman hamının diqqətini cəlb edən «Dilin hikmət axarında» adlı məqalə çap olundu. Elə bilirdim ki, bu məqalə bir tələbənin öz böyük müəllimi haqqında sadəcə xoş sözləri, yaxud yubiley təbriki deyildi, bəlkə də, daha çox özünütəsdiq ərəfəsində qarşısına çıxmış fəaliyyət genişliyində ən münasib oriyentiri və perspektivi müəyyənləşdir-mək cəhdi idi. Mən qərribə bir fəhmlə professor Ağamusa Axundovun yaradıcılıq tərcümeyi-halında öz gələcəyimi gördüm və səmimi bir inersiya ilə bu gələcəyin arxasınca gedirdim...

Filologiya fakültəsinin tələbəsi olduğum illərdə əsərlərinin elmi səviyyəsinə görə Ağamusa müəllimlə müqayisə olunacaq dilçi, demək olar ki, yox idi – keçmiş müəllimləri onunla fəxr edirdilər, onun haqqında danışanda Azərbaycan dilçiliyinin ağsaqqalı Muxtar Hüseynzadənin necə qürur hissi keçirdiyini öz gözələrimlə görmüşdüm... «Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi» monoqrafiyası, «Ümumi dilçilik» dərsliyi, dilçiliyin müxtəlif məsələlərinə həsr olunmuş əsərləri ona böyük şöhrət gətirsə də, Ağamusa müəllimdə mənim diqqətimi ən çox cəlb edən onun zəngin elmi düşüncə potensialı, təfəkkürünün yüksək improvizasiya qabiliyyəti idi. Mühazirələrdə təkcə mən yox, görünür, hamı bunu hiss edirdi, lakin mənə elə gəlirdi ki, həmin mühazirələr yalnız mənə deyilir, yalnız mənim üçün geniş fəaliyyət üföqləri açır. Və mən elə o vaxtlar əsl alim üslubunun əsaslarını

təsəvvür etməyə başladım ki, bu, normativlərə möhkəm dayanaraq düşüncə improvizasiyasına intəhasız meydan açmaqdan ibarət idi.

... Ağamusa Axundov 1964-cü ildə Azərbaycanda ictimai elmlər sahəsində ən cavan elmlər doktoru olmuşdur, nə ona qədər, nə də ondan sonra otuz iki yaşında doktorluq dissertasiyası müdafiə edən yox idi. Həmin rekordu təkrar etmək mənə nəşib oldu. Ağamusa müəllim otuz beş yaşında professor, Universitetin filologiya fakültəsinin dekanı seçilmişdi, həmin yaşda mən də həm professor, həm dekan seçildim... Və beləliklə, tale məni böyük alim-mütəfəkkirin tərcümeyi-hal davamçısına çevirdi. Lakin, heç şübhəsiz, Ağamusa müəllimin çoxsaylı rekordlarının hamısını təkrar etmək, onun səviyyəsinə qalxmaq mümkün deyil. O, özünəməxsus epik bir sürət və vüsətlə yenə də öndə gedir, yeni rekordlar, fəaliyyət üföqləri müəyyənləşdirir, tələbələrini arxasınca gələndən bundan sonsuz qürur duyur.

Ağamusa Axundovun dilçilik marağının miqyasını təsəvvür etmək o qədər də asan deyil – bu elmin elə bir sahəsi yoxdur ki, görkəmli dilçi orada kifayət qədər nüfuzlu sözünü deməmiş olsun: ümumi dilçilik məsələləri, türkologiya, müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi, leksikası, qrammatikası, üslubiyyatı, dil tarixi, onomastika problemləri, ana dilinin tədrisi, dilin sosiologiyası, dil siyasəti və s. O həm filologiya fakültəsinin dekanı, həm ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, həm də Azərbaycan MEA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru olduğu illərdə Azərbaycan dilinin müxtəlif məsələlərinin tədrisi sahəsində yalnız bir müəllif kimi iştirak etməmiş, eyni zamanda geniş miqyaslı araşdırma işlərinə bilavasitə rəhbərlik etmişdir ki, hər iki fəaliyyət sahəsini bu gün də universitetin Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdiri, Azərbaycan MEA-nın İctimai və Humanitar Elmlər Bölməsinin rəhbəri kimi yüksək səviyyədə davam etdirir.

Ağamusa Axundovun yaradıcılığı yalnız dilçiliklə məhdudlaşmur, o, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, tənqidçi-ədəbiyyatşünasdır, ictimai xadimdir. Azərbaycan Cəmiyyəti onu ana dilimiz – müstəqil Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin qorunması, inkişafı uğrunda uzun illər professional mübarizə apar-

mış, böyük zəhmət çəkmiş bir alim-şəxsiyyət kimi tanıyır. Məsələ burasındadır ki, o, bunu bizim dövr üçün artıq dəbə çevrilmiş şöhrət qazanmaq naminə deyil, üreyinin hökmü ilə etmişdir. Ucuz şöhrət Ağamusa müəlliminin ünvanını heç zaman tanımamış, ciddi, əsaslı problemlərin fundamental həllində isə, o, həmişə qabaqda getmiş, nümunə göstərmişdir. Təsadüfi deyil ki, görkəmli alim bu gün bizim yalnız dilçilik elmimizin deyil, demək olar ki, bütün ictimai-humanitar elmlərimizin inkişafının koordinasiya olunduğu bir idarənin rəhbəri kimi müstəqil dövlətin bu sahədəki siyasətinin hazırlanmış həyata keçirilməsində bilavasitə iştirak edir. O, artıq çoxdan Dövlət mükafatı laureatı, əməkdar elm xadimidir. Şöhrət ordeni ilə təltif olunmuşdur... Mən xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim ki, görkəmli dilçi alimə Azərbaycan dövləti və onun rəhbəri cənab Heydər Əliyev tərəfindən verilən bu yüksək qiymət ümumən Azərbaycan dilinə və dilçiliyinə milli dövlətin və liderin münasibətinin təzahürüdür. Professor Ağamusa Axundov dilçilik sahəsində çalışan o mütəxəssislərdəndir ki, onun araşdırmaları yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə yanaşı, həmişə praktik məzmun daşımaqla ana dilinin inkişafına təsir göstərmiş, bu dilin sosial-mədəni nüfuzunun yüksəlişinə təkan vermişdir. Azərbaycan MEA-nın Dilçilik İnstitutunun direktoru olduğu keçən əsrin son onilliyində (qeyd edərkən ki, həmin illər Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun ən intensiv, ən mürəkkəb mərhələsi idi) professor Ağamusa Axundov Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının hazırlanmasında, Azərbaycan prezidenti, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə keçirilən dil muzakirələrində aydın elmi-ideoloji mövqeyi ilə yaxından iştirak və Azərbaycan dilinin müxtəlif tipli lüğətlərinin tərtibi işinə rəhbərlik etmişdir. Və Dilçilik İnstitutu həmin illərdə məlum çətinliklərə baxmayaraq, xeyli fundamental əsərlər yaratmaqla yanaşı, gələcəkdə ümumən Azərbaycan dilçiliyi sahəsində görülməmiş işlərin metodoloji perspektivlərini də, demək olar ki, müəyyənləşdirmişdir.

Professor Ağamusa Axundovun alim-şəxsiyyət kimi inkişafı, mənim çoxillik müşahidələrimə, araşdırmalarıma görə, aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

I. Təşəkkül mərhələsi (XX əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən 60-cı illərin ortalarına qədər).

II. Təkamül mərhələsi (60-cı illərin ortalarından 80-ci illərin sonu 90-cı illərin əvvəllərinə qədər).

III. Müdiriyyət-mütəfəkkirlik mərhələsi (90-cı illərin ortalarından sonra).

I mərhələdə o, əvvəl universitetin filologiya fakültəsində, sonra isə Dillər İnstitutunda təhsil almış, namizədlik, doktorluq dissertasiyaları müdafiət etmiş, professor, dekan vəzifələrinə yüksəlmişdir. Həmin illərdə Ağamusa Axundovun Azərbaycan dilində felin zamanlarına, topologiyaya aid fundamental araşdırmaları meydana çıxmış, gənc alim Qahirə şəhərində Eyn-Şəms universitetində Azərbaycan dili və ədəbiyyatından ingilis dilində mühazirələr oxumuş, ali məktəblər üçün ilk dərsliklərini yazmışdır.

II mərhələ professor Ağamusa Axundovun yaradıcılığında özünüifadə baxımından, tamamilə təbiidir ki, daha məhsuldar olmuşdur. Bu mərhələdə alimin ondan artıq monoqrafiyası nəşr edilmişdir ki, bunların müəyyən qismi əvvəlki illərin araşdırmalarının nəticəsi olsa da, əksəriyyəti, haqqında söhbət gedən mərhələnin məhsuludur. Həmin monoqrafik əsərlər içərisində «Azərbaycan dilinin fonetikasi», «Ümumi dilçilik», «Dilin estetikası», «Şeir sənəti və dil», «Torpağın köksündə tarixin izləri», «Riyazi dilçilik», «Dil və mədəniyyət» kimi hər biri yalnız Azərbaycan dilçiliyində deyil, ümumən türkologiyada hadisə olmuş və bəzilərini hadisə olmaqda davam edən araşdırmalar vardır.

Ağamusa Axundov 60-cı illərin ortalarından başlayaraq on yeddi il filologiya fakültəsinin dekani, on il ümumi dilçilik kafedrasının müdiri, sonra isə on ildən də artıq Dilçilik İnstitutunun direktoru olmuş, Sovet Türkoqları Komitəsinə, bir sıra nüfuzlu yaradıcılıq təşkilatlarına, mətbuat orqanlarının redaksiya heyətinə üzv seçilmiş, «Sovet türkologiyası» (indi «Türkologiya») jurnalının baş redaktoru təyin olunmuşdur.

Mənim fikrimcə, 90-cı illərin ortalarından etibarən professor Ağamusa Axundovun bir alim-şəxsiyyət kimi inkişafında müdiriyyət, başqa sözlə, mütəfəkkirlik mərhələsi başlayır ki, həmin illərdən sonra nə yazılsa, nə deyilsə (və nə edibsə!) xüsusi intel-

lektual zövqün, mütəfəkkir-fəlsəfi düşüncənin məhsuludur. Böyük alimin bu mərhələdəki fəaliyyəti heç bir yazı-kitaba, heç bir konkret auditoriyaya sığmır, o, mənsub olduğu elmi-mədəni, sosial sistemin miqyasında düşünür. Və xalq, millət özünün intellektual kimliyini bu səviyyədə olan insanların fəaliyyətində dərk edir.

Professor, Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü (elmi ictimaiyyətin nəzərində isə çoxdan akademik) Ağamusa Axundov Azərbaycan dilçiliyini, ümumən elmını hələ gənc yaşlarından beynəlxalq aləmdə böyük müvəffəqiyyətlə təmsil etmişdir – bu gün isə elə bilirəm ki, o, Azərbaycanda beynəlxalq standartlarla düşünən, universal zəka sahibi araşdırıcılar arasında özünəməxsus yer tutur...

...Ağamusa müəllim müdrikliyinə mütəfəkkirliyinin gənclik illərini yaşayır, dilçilik, ümumən ictimai-humanitar elmlər sahəsində milli idrakin yeni üfüqlərini müəyyən edir. Və mən ona bu yaratıcılıq enerjisinə, fəaliyyətinə, sürətinə görə təşəkkür edirəm, məndən (yalnız məndənmi?!) qabaqda gedən adamın (müəllimin!) hər bir uğuruna nə zamansa mənim də təkrar edə biləcəyim bir rekord kimi baxıram. Ömrünüz uzun, uğurunuz açıq olsun, Ağamusa müəllim!..

2002

ƏDƏBİYYATIMIZIN TƏDRİSİ: PROBLEMLƏR, MÜLAHİZƏLƏR

*İlliq budun ertim,
ilim emti kanı?
Kimke iliq kazğanır men?
Kağanlıq budun ertim,
kağanım kanı?
Ne kağanka isiq-küciq
birürmen?..*

(Qədim türk
ədəbiyyatından – VIII əsr).

Tərcüməsi:

*Eli (dövlət) olan
xalq idim, elim indî hanı?
Kimə el oluram?
Xaqanı olan xalq idim,
xaqanım hanı?
Zəhməti hansı xaqan
üçün çəkirəm?..*

Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliyinin son illər milli təhsil sahəsində gördüyü və görmək istədiyi tədbirlər, heç şübhəsiz, daha bir sıra məsələləri bizim yadımıza salır və bu sahədə vaxtı çatmış problemlərin həllinə təhrik edir.

Əminik ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin həm ali, həm də orta məktəblərindəki tədrisinin hazırkı halda qeyri-qənaətbəxş olması mütəxəssislərə məlumdur – biz hələ məsələnin elmi-metodoloji cəhətini nəzərdə tuturuq, onu nəzərdə tuturuq ki, istər

proqramlar, istərsə də proqrama əsasən hazırlanmış dərsliklər ədəbiyyatımızın tarixinə on il, iyirmi il bundan əvvəl düzgün əks etdirmədiyi kimi, indi də əks etdirmir. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin «metodoloji əsasları» 30-cu illərdə yaradılmışdır – analitik təhlil dərhal göstərir ki, bu, saxta bir metodologiyadır və onun işlənilib hazırlanmasında əsas məqsəd Azərbaycan ədəbiyyatının ümumtürk mənbələrini «itirmək»dən ibarət olmuşdur. Həmin mənbələrdən qaçılması ona gətirib çıxarmışdır ki, nəinki XI-XII əsrlər qeyri-türkdilli, hətta sonrakı türkdilli ədəbiyyatımızın da tarixi-tipoloji təhlili, sadəcə olaraq, qeyri-mümkündür – Nizami Gəncəvi, İmadədidin Nəsimi, hətta Məhəmməd Füzuli kimi orta əsrlər şairlərinin yaradıcılığı barədə mövcud mübahisələrin əksəriyyəti onların ümumtürk, yaxud qədim türk mənbələrinin bütünlüklə diqqətdən kənar qalmasından irəli gəlir.

Qədim türk dilində – ana dilimizdə olan həmin mənbələrdən ya tamamilə, ya da bu və ya digər dərəcədə bixəbərlilik onunla nəticələnmişdir ki, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi necə gəldi o tür dövrləşdirilmiş, heç bir elmi əsası olmadan XI-XII əsrlər Azərbaycan intibahşünaslığı «yaradılmış» və «romantizmdən realizmə» istiqamətində saxta bir ədəbi-bədii təkamül sxemi qurulmuşdur. Məsələ o yerə gəlib çıxmışdır ki, Azərbaycan ədəbiyyatının ən qədim kökləri barədə ya susulmuş, ya da həmin köklər ancaq və ancaq Azərbaycan ərazisində axtarılmış və hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq bu ərazidə tapılmış (və tapılacaq) bütün ədəbi məhsullar Azərbaycan ədəbiyyatı elan edilmişdir. Halbuki qədim türk ədəbiyyatı orta əsrlər türk ədəbiyyatlarının hamısı üçün bilavasitə mənbədir – daha qədim dövrlərdə isə bu tür mənbə rolunu qədim türk eposu oynayır.

Qədim türk ədəbiyyatı Sibirdən Şərqi Avropaya qədər geniş bir coğrafiyada həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yaranıb yayılmış, bir çox qeyri-türk mənşəli xalqların ədəbi-bədii təfəkkürünün formalaşmasına əsaslı təsir göstərmişdir. Və nə qədər paradoksal olsa da, qədim türk ədəbiyyatı əsasında formalaşmış ədəbiyyatlar həmin xalqların məktəblərində tədris olunur, ən qədim zamanlardan (ən gec e.ə. I minilliyin ortalarından) XI-XII əsrlərə qədər mövcud olmuş qədim türk ədəbiyyatı isə türk xalqları

rından, demək olar ki, heç birinin məktəbində ya tədris edilmir, ya da ancaq milli ədəbiyyatın hadisəsi kimi – ümumtürkoloji məzmunu nəzərə alınmadan öyrənilir.

Qədim türk ədəbiyyatı və orta əsrlərə məxsus regional türk ədəbiyyatlarının öz tarixi-coğrafi müəyyənliyində tədqiq və tədris etmək əvəzinə ümumtürk bazasından daha çox şey qoparıb «mənimləmək» də həmin ədəbiyyatı ümumiyyətlə etiraf etməmək kimi bir şeydir – son bir neçə ildə Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi də bu cür «zənginləşdirilmiş», ancaq 30-cu illərin «ədəbiyyat tarixi metodologiyası» demək olar ki, zədələnməmişdir. Qədim türk ədəbiyyatı müstəqil hadisə kimi öyrənilməyənə qədər həmin metodologiyayı dağıtmaq mümkün olmayacaqdır.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, qədim türk ədəbiyyatının tədrisi təbii olaraq, türk ədəbiyyatlarının orta əsrlərdəki və yeni dövrdəki diferensiasiya səviyyəsini, müasir vəziyyətini və perspektivlərini anlamağa kömək edəcəkdir. Çingiz Aytmatov, Oljas Süleymenov kimi ümumdünya şöhrəti qazanmış söz ustalarının yaradıcılığı daha aydın başa düşüləcəkdir ki, bizim buna ehtiyacımız var.

Türk xalqlarının tədricən bir-biri ilə yaxınlaşması və türk tarixi-kulturoloji regionlarının «oyanması» qədim türk ədəbiyyatının (ümumən mədəniyyətinin) tədqiqini və tədrisini təkcə strateji yox, həm də taktiki hərəkət kimi əhəmiyyətli edir. Biz dilimizin, təfəkkürümüzün, mədəniyyətimizin eyni köklərə malik olduğuna bilavasitə görməliyik, bunun üçün də «Alp Ər Tonqa», «Oğuz kağan», «Gök türk», «KƏÇ» kimi qədim türk epox təfəkkürünün əsasını təşkil edən dastanları, zəngin lirik ədəbiyyatı, qədim türklərin xüsusi (runik) əlifbası ilə yazılmış tarixi-ədəbi mənbələri, uyğur ədəbiyyatını və nəhayət, XI-XIII əsrlərin görkəmli söz ustalarının – Yusif Xas Hacib, Ədib Əhməd Yüqəni, Xoca Əhməd Yasəvi... yaradıcılığını öyrənmək lazımdır – əgər bunları tədris etməsək, yaxşı mütəxəssis-filoloq hələ bir yana, öz ədəbiyyatının, mədəniyyətinin tarixinə bələd milli ziyalı formalaşdırma bilməyəcəyik. Qədim, əslində, ümumi türk epoxunun nədən ibarət olduğunu bilmədən klassik Azərbaycan ədəbiyyatını başa düşmək, məsələn, Nizami «Xəmsə»sinin poetik genezi-

sini və məzmununu müəyyənləşdirmək, onu bir Azərbaycan türk şairi kimi şərh etmək çətin olacaqdır...

Qədim türk ədəbiyyatına bələd olmamağımız bizim ədəbi-bədii təfəkkürümüzün müasir səviyyəsinə də təsir edir – bu günkü ədəbiyyat öz keçmişindən üzülmüş, gələcəyi də mübahisəli olan bir ədəbiyyatdır; genetik mənşələr, mənəviyyatımızın arxeologiyası qaldırılmalıdır, epos təfəkkürü «oyanmalı» və millətin kulturoloji- tarixi yaddaşı oyadılmalıdır, bunu isə ancaq məktəb edə bilər – məktəb öz əsas funksiyasını: millətin mənəviyyatını, məfkurəsini tərbiyə etmək funksiyasını həyata keçirməlidir.

Biz əminik ki, Azərbaycan Xalq Təhsili Nazirliyi mütəxəssislərlə qədim türk ədəbiyyatının, birinci mərhələdə ali məktəblərdə (filoloji fakültələrdə) tədrisi məsələsini müzakirə edəcək, türk respublikalarının xalq təhsili nazirliklərini həmin məsələnin həllində əməkdaşlığa çağıracaq (çünki qədim türk ədəbiyyatının tədrisinə bütün türk respublikalarında, vilayətlərində ehtiyac var), ikinci mərhələdə isə qədim türk ədəbiyyatı orta məktəbdə də ya xüsusi fənn, ya da milli ədəbiyyatın tarixinə giriş kimi tədris olunacaqdır. Bunu bizdən xalqımızın, mədəniyyətimizin gələcəyi tələb edir...

1990

TƏLƏBƏLİKDƏN DEKANLIĞA QƏDƏR KEÇƏN YOL

Nəç il bundan əvvəl in söhbətidir: Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasına sahəsində özünəməxsus elmi məktəb yaratmış, dilşünas alimlər tərəfindən bir dilçi kimi qəbul edilmiş mərhum professor Əziz Əfəndizadənin ETPEI-nin əməkdaşları ilə söhbətinin şahidi oldum. Elmdə, yaradıcılıq aləmində ciddilik və prinsipiallığı ilə tanınmış Əziz müəllim bir televiziya verilişi haqqında təəssüratlarını bölüşəndən sonra aparıcıya son dəfə hörmət və bir ağsaqqal alim istiqanlılığı ilə qiymət verdi: - İstedadlı oğlandı, - dedi. - Maşallah, bir sözü belə boş yerə işlətmir. Dilçi olasan, amma ədəbiyyatşünaslarla döşləşsən.

Həmin istedadlı oğlan hələ gənclik illərindən dilçi, türkoloq, ədəbiyyatşünas, təngidçi... kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkmiş Nizami Cəfərov idi.

İstedad Allah payıdır, fikrimdən dönməyəm. Fəqət istedadından yana təkəbbürlük edənlər azdırmı? Nizami Cəfərov müəllim ailəsində, əzəldən şeir-sənət yurdu olan Qazaxda dünyaya göz açıb. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsini bitirəndən sonra (1982) aspiranturada oxuyub. «Sadə cümlənin struktur- semantik təkamülü» mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edəndən sonra Azərbaycan EA-nın Dilçilik İnstitutunda çalışıb. 1987-1991-ci illərdə «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində ədəbiyyatşünaslıq və təngid şöbəsinə rəhbərlik edib. 32 yaşında «Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edən alim bir ildən sonra artıq doğma ali məktəbin professoru kimi auditoriyalarda mühazirələr oxuyurdu. Özünün elmi-nəzəri yara-

dıcılığı ilə elmi-publisistik araşdırmalarını uğurla əlaqələndirən Nizami Cəfərov son on ildə neçə-neçə əsəri ilə oxucuların «gö-rüşünə gəlib». Mərhum tibb alimi, bəstəkar İbrahim Topçubaşo-vun bir fikri yada düşür: «Tələsən damla daş dələ». Ortaboylu, dolubədənli, ciddiqlik sadəlik çöhrəsinə yaraşan işgüzar, təm-kinli Nizami Cəfərov elə bil elmin bu və ya digər sahəsindəki boşluqları doldurmaq üçün tələsir: «Füzulidən Vaqifə qədər» (1991), «Dolan kəşkirim, dolan» (1991), «Azərbaycan türkcəsi-nin milliləşməsi tarixi» (1995), «Bəxtiyar Vahabzadə» (1996), «Koroğlunun poetikası» (1997), «Türk dünyası: xaos və kos-mos» (1998), «Genezisdən tipologiyaya» (1999), «Eposdan ki-taba» (1999), «Kitabi- Dədə Qorqud»da islama keçidin poeti-kası» (1999), «Xamm, hey!..» (1999)...

Mütəxəssislər bu əsərlər barədə dəyərlı fikirlər söyləmişlər, deyirlər. «Türk dünyası: xaos və kosmos», «Eposdan kitaba» əsərlərindən bəhs edən fikirlərlə razılaşmalı olursan: hər iki ki-tab əslində metodoloji gücə malikdir. «Türk dünyası:...» kitabı türk tarixinin 2500 ilinin mənzərəsini struktur planda görür; ən qə-dim dövrlərdən çağımızacan ümumtürk ədəbiyyatı, tarixi, dili zə-minində türklük məqamının mənası, məzmunu müəyyənləşdirilir.

«Eposdan kitaba» monoqrafiyasında milli eposun yaranması, inkişafı ayrıca, müəllifə xas konsepsiyada şərh olunmuşdur... «Xamm, hey!..» adlı 2,5 çap vərəqi həcmdə kitabçada indiye qədər eposda tədqiqatə cəlb olunmamış ədəbi faktlar – çoxsaylı, çoxsəciyyəli müraciətlər araşdırılmış, həm də «Dədə Qorqud» eposu və kitabdakı sosial-mədəni, sosial-ictimai məsələlərə to-xunulmuş, əfsanəvi yaradıcı obraz - Dədə Qorqud barədə ma-raqlı fikirlər söylənilmişdir.

Vəzifəyə ancaq təcrübəli seçilməlidir, fikrinin əsassızlı-ğını şəxsi məmənəsi ilə təkzib edən gənc dekandı Nizami Cəfə-rov. 5 il əvvəl BDU-nun zəngin ənənələri olan fakültəsinə onu dekan seçəndə dodaq bızan də oldu, inamsızlıq göstərən də... Bu günlərdə 40 yaş tamam olan istedadlı alim, cavan dekan N.Cəfərovlə müsahibə-görüş də təbii, səmimi keçdi.

– Nizami müəllim, tələbə vaxtı hamunun ürəyindən çoxlu arzu keçir. Deyin, o vaxtlar fakültənin dekanı olmaq istəyi qə-ləbinizdə baş qaldırımı?

– Əslində deyim ki, marağım olub, tələbə olanda fikirləşmi-şəm ki, mən müəllim olacağam. Müəllim olandan sonra fikirləş-mişəm ki, dekan olacağam. Canımda olub belə bir arzu. O vaxt-lar səviyyəsi olan, yaxşı oxuyan tələbələri ixtisası üzrə Moskva və Leningradə göndərirdilər. Səlahiyyəti də dekanlara vermişdi-lər. O vaxt mən də getmək istədim. Dekan Ağamusa müəllim idi. A.Axundov dedi ki, sən hara gedirsən? Qalacaqsan burada, qurtarıb professor olacaqsan. III kursda idim, düzi, o vaxt bir az incidim, amma sonradan dərk etdim ki, o kişi düz deyirmiş. Tə-ləbə vaxtından nəyisə dilemək, müəllim olandan sonra hansısa bir vəzifəni arzu etmək o qədər də pis deyil, heç eqoizm də de-yil. Mən dekan kimi özümü tələbələrədən ayırmıram. Zaman-za-man yaş adamı ayırır tələbəlikdən. Tələbələrini bütün müsbət və mənfı cəhətləri mənəm üçün aydıdı. Müsbət və ya mənfı cəhət-ləri hətta mən çox zaman heç üzə vurmuram, bilirəm ki, məsə-lən, o qədər də mənfı olmayan bir emosiya ilə bir işi görüblər. Amma onun nəticəsi mənfı olub. Belə şeylər olub. Siz çox düz deyirsiniz ki, əslində o təcrübəni keçməyən adam o cəmiyyə-tə-tələbə dünyası da cəmiyyətdi - rəhbərlik edə bilməz. Dərk edə bilməz ki, orada vəziyyət necədir? Dərk edə bilməz ki, bu və ya digər problemləndən çıxış yolu nədir? Siz məktəblə bağlı adamsınız, pedaqoji işi yaxşı bilirsiniz. Məktəbdə rəhbər işdə çalışmaq, istər orta, istər ali tədris müəssisəsi olsun, başqa sahələrdəki kimi deyil, burada inzibətçilik müəyyən səviyyədə yeriyir. Bun-dan o tərəfə yerimir, çünki bir burada artıq yetişmiş bir sistemlə iş görürük. Bizim vəzifəmiz kadr yetişdirməkdir. Bizim I kursa münasibətimiz II kursa münasibətdən, eləcə də III kursa münasi-bətdən fərqlidir. Yəni bu şəkildədir vəziyyət, həm müəyyən şə-kildə o inzibati qayda-qanunları yerinə yetirmək, onları möhkəm qorumaq lazımdır, həm də burada nəzərə alınmalıdır ki, biz öy-rənməmiş adamlar deyil, öyrətdiyimiz adamlar işlədiyimizə görə bir az o illərdə instansiyaları gözləməliyik. O mənada dekanlıq mə-nim üçün tələbəlikdən başlayır. Dekanlığın tərkibində tələbək

də ehtiva olunur. Burada həm tələbələrə, həm də müəllimlərə rəhbərlik etmək lazım gəlir. Burada vəziyyət başqa səhələrlə rəhbərlikdən fərqlənir. Burada gərəkdir müəyyən səviyyədə yoldaşlıq edəsən, müəyyən səviyyədə pedaqoji işin özündən gələn inzibati işləri yerinə yetirəsən.

- Respublikada təhsil islahatının başlandığı bir vaxtda ali təhsil sistemində, xüsusən humanitar fakültədə tədris- maddi bazanın möhkəmləndirilməsi, elmi-pedaqoji fəaliyyətin həyatın, zamanın tələblərinə uyğun şəkildə qurulması istiqamətində nə kimi işlər görülür?

- Bu, müəkkəb məsələdir. Nəyi müəkkəbdür? Bizim sahə ideoloji bir sahədir, yəni biz texniki vasitələrdən istifadə etmərik. Bizdə texniki vasitələrdən istifadəyə ehtiyac yoxdur. Bunun əvəzinə çox incə psixoloji vasitələrdən istifadə etmək lazım gəlir. Elmdə uzun zaman müəyyənleşən filoloji təsəvvürlər var idi. Sovet dövründə müəyyənleşmiş təsəvvürlərin müəyyən hissəsi dağıldı. Müəyyən hissəsi mübahisə obyektidir. Müəyyən hissəsinə əsaslı şəkildə yenidən baxmaq lazımdır. Yəni mübahisəsi yoxdur, amma bilirsən ki, bu problemə baxmaq lazımdır. Bunu milli məzmununda bir az yenidən dərk etmək lazımdır. Bax belə problemlərin izahı üçün, həlli üçün biz Azərbaycan cəmiyyətinin özünün düşüncəsi ilə bilavasitə bağlıyıq. Dünyada gedən ideoloji, mənəvi proseslərlə bağlıyıq. Ona görə də bizim filoloji elmləri tədris etməyimiz üçün birinci şərt idrak səviyyəsinin normal metodlara dayanmasıdır. Normal metodoloji axtarışlar aparmaq lazımdır ki, bu sahədə bu və ya digər məsələnin şərhində stabil bir düşüncə yaransın. İndi, düzdü, filologiya elədir ki, bunu cəmiyyət, intellektual mühit daha çox ədəbiyyat elmi başa düşür. Ədəbiyyat isə, bəllidir ki, daim dəyişən bir prosesdir, dünyanın dərkinin formasıdır. Dərkin forması olan bir prosesi yenidən dərk edək, yəni elmi şəkildə dərk edək, daha ədəbi-bədii, estetik şəkildə yox. Bu da çox çətin məsələdir. Bilavasitə filoloji fakültənin quruluşuna gəldikdə çox ciddi problemlər durur ki, bunları təkcə ideya problemləri yox, bir az da texniki problemlər hesab edərim. Bunlar nədir? Şərqsünaslıq fakültəsində Şərq filologiyasının müəyyən hissəsi tədris olunur. Xarici dillər institutunda

Şərq filologiyası, özü də daha çox dil təmayülü üzrə tədris olunur. Bizim fakültədə rus bölməsi var. Biz bunun respublikada, Təhsil Nazirliyi səviyyəsində normal bir kompleksiyasını yaratma bilmirik. Yəni, görünür, bir Şərq, bir Şərq filologiyası, bir də milli filologiya olmalıdır. Bəzən şərqsünaslıq bitirənlər Azərbaycan filologiyası üzrə çalışıb müdafiə edirlər. Onlar Şərq fakültəsində filologiyamı deyil, məsələn, ərəb və ya fars dilini yaxşı öyrənirlər, amma nə ərəb, nə fars, nə də türk ədəbiyyatı tarixini, dillərin tarixini öyrənə bilmirlər. Ona görə də Azərbaycan dilçiliyinə keçirlər. Azərbaycan filologiyasını da lazımi səviyyədə öyrənmirlər. Bu fikri eynilə Şərq filologiyasını öyrənməyə aid etmək olar. Filologiya ümumidir, istər Şərq, istər Şərq filologiyası olsun, istərsə də milli filologiya. Filoloji elmlərin prinsipləri eynidir, sadəcə olaraq hər hansı istiqamət, hər hansı qanad olursa olsun, Azərbaycan zəminində filoloji elmi öyrədərək o dilləri, mədəniyyətləri, ədəbiyyatları öyrətməliyik. Məsələn, mən başa düşə bilmirəm ki, orta məktəbi rusca bitirən, əsasən Rusiya dərslərlərindən istifadə edən, buraxa gəlib yenidən rus dili və ədəbiyyatı ilə məşğul olan mütəxəssislər, bu cür hazırlanan mütəxəssislər bizim nəyimizə lazımdır?

Məsələn, mənim fikrimcə, «Dədə Qorqud» boylarını bilməyən, Füzulini, Səməd Vurğununu... bilməyən azərbaycanlı bir rusist filoloq Azərbaycana heç nə verə bilməz, Azərbaycan mənəviyyatına heç nə verə bilməz. Bu adam Rusiyanın buradakı mənəvi-psixoloji desantıdır, başqa bir şey deyil. Bunlara biz diqqət yetirməliyik.

Respublikamızda Qafqaz filologiyası üzrə mütəxəssislərimiz, demək olar ki, yoxdur. Hazırlanmır. Nə gürcüsünaslıq, nə azərbaycanşünaslıq, nə də ermənişünaslar, nə də dağstanşünaslıq üzrə bizdə mütəxəssis yoxdur. Bir cəhətə fikir verək: Ermənistandan buraya çoxlu soydaşlarımız məcburən köçürüldü, onların arasında erməni dilini, yaxud soydaşlarımız arasında gürcü dilini bilənlər var. Bunu belə primitiv səviyyədə saxlamaq olmaz. Biz mütləq gürcüsünas, ermənişünas, bir az geniş mənada İber-Qafqazşünaslar, dağstanşünaslar hazırlamalıyıq ki, xalqların ədəbiyyatlarını, mədəniyyət və dil tarixlərini yaxşı bilən mütə-

xəssislərimiz olsunlar. Azərbaycanda çoxlu kiçik xalq və etnik qruplar var: udınlar, talışlar, xınalıqlılar, tatlər... Bunların dilini, tarixini, mədəniyyətini öyrənən müəssisəmiz yoxdur. Bunlar da bizim ümumi filologiya elimimizin zəif cəhətləridir.

Ümumtürk filologiyasına başlamış, mənbələrimiz, qaynaqlarımız türk dillidir. Biz bu işi başlamış, bu proses artan sürətlə gedir. Amma ətraf regionların öyrənilməsi problemi həll olunmalıdır. Bu istiqamətdə işləri başlamış, müəyyən uğurlar qazanmağa cəhd edəcəyik.

– *Nizami müəllim, yeri gəlmişkən bir məsələ ilə bağlı fikrinizi bilmək istərdik. Sizin fakültənin tələbələri orta məktəb məzunlarıdır. Real faktlara əsasən deyirik ki, orta məktəbdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənlərinin tədrisi vəziyyəti ürəkəcan deyil. Sovet İttifaqı dövründə belə bir iş görülürdü: ali məktəblərlə orta məktəblərin əlaqəsi yaradılmışdı. İndi bazar iqtisadiyyatı şəraitində ali məktəbin professorundan tutmuş baş müəlliminə kimi hamının iqtisadi problemləri var. Filologiya fakültəsinin dekani kimi beş-altı məktəbdə, lap Bakının özündə bir neçə kollektivlə alimlərin əməkdaşlıq formalarını tapmaq, bəyaz dediyimiz qafqazşünasların – gələcək kadrların orta məktəbdə ikən hazırlanması üçün bir iş görmək olarmı? Bu əməkdaşlığın böyük təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti olar.*

– Şübhəsiz. Bu, bizim üçün çox ciddi bir problemdir. Mən bu işə birbaşa əlaqədarəm. Belə ki, Təhsil Nazirliyində elmi-metodik şüaranın Azərbaycan dili və ədəbiyyat bölməsinin sədriyəm. Orta məktəblərin Azərbaycan dili dərsləklərinin ikisinin müəllifləndənəm. Bölmənin bütün iclaslarında ali məktəblərdə təpənmiş elmi-pedaqoji potensialı qüvvənin məktəbə yönəldilməsi məsələsinə diqqət yetiririk. Müxtəlif dərsləklərin müzakirəsi zamanı orta məktəblərdə olur, müəllimlərlə fikir mübadiləsi aparırıq. Mən özüm bu işlə fərdi qaydada maraqlanır, orta məktəbin problemlərinin həllində qüvvə və köməyimi əsirgəmirəm, orta və ali məktəblərin dərsləkləri arasında varislik əlaqəsinin gözənilməsinə diqqət yetirirəm. Etiraf edirəm ki, siz deyənlə məsələ baxımından sistemli iş görə bilmirik, gücümüz çatmır. Bir sıra problemlərdən xəbərdarıq, lakin bunların həllində iqtisadi-

millər əngəllər törədir. Problemləri bilirik, lakin bunları həll edə bilmirik. Onu da deyim ki, Təhsil Nazirliyi çalışır ki, orta məktəblərlə ali məktəb arasında möhkəm kontakt yaransın. Bunu bir az da test imtahanları kəskinləşdirir. Test imtahanında ali məktəbə o şagird düşür ki, repititor yanında hazırlıq keçib. Orta məktəb müəllimi elə bil boynuna alır ki, sinifdə dərs keçməklə ali məktəbə daxil olmaq mümkün deyil. Belə olan vəziyyətdə biz orta məktəblə yox, xüsusilə olaraq hazırlanmış tələbələrə üz-üzə dayanırıq, qərribə bir vəziyyətə qarşılaşırıq. Bu bir tərəfdən yaxşıdır; tələbələr müəyyən mənada müstəqil adamlardır, fərdidirlər. Ali məktəbdə isə şərait başqadır, kollektiv öyrətmə imkanı yoxdur, müəllim mühazirə deyir, yəni ali məktəbdəki qruplar orta məktəbdəki siniflər deyil, loyal şəkildədir, kompakt deyildir. Elmi təkəkkür səviyyəsi etibarilə birlik yoxdur. Tələbələr artıq fərdidilər, 18-19 yaşlı gənclərdir. Onlar hər şeyi fərdi qavramağa hazırdırlar. Bu tələbələrini repititor vasitəsilə ali məktəbə hazırlanmaları fərdi baxımdan həttdə yaxşıdır. Lakin bunun mənfi tərəfi də var: bu uşaqlar ali məktəbə yorğun gəlirlər, ikinci kursa qədər onlar özlərinə gələ bilmirlər. Başqa bir ağırlı cəhətə toxunmaq istərdim. Bu il sentyabrda mən ilk dərsimdə tələbələrə soruşdum ki, kim hüquq fakültəsinə istəyirdi, amma təsadüf nəticəsində bura düşüb? 10 nəfərdən artıq tələbə əlini qaldırdı. Eləcə də tarix fakültəsində oxumaq istəyənlər, lakin filologiya fakültəyə düşmüş gənclərlə rastlaşdıq. Əslində bu ixtisasa təsadüfi düşənlər də olur. Filologiya həssaslıq tələb edir. Hüquqşünaslığı özünə peşə seçən bir az sərt mədəniyyət adamı necə filoloq ola bilər? Söhbət yalnız konkret olaraq bu və ya digər elmlə məşğul olmaqdan getmir, mədəni hazırlıqdan gedir. Bu tipli çətinliklər həmişə olub, insan xarakteri, cəmiyyət elədir ki, problemlər var, olacaq. Biz ona görə müəllimlik ki, bu problemlərlə məşğul olmaq. Əgər hər şey hazırlıq gəlsəydi onda bizim nə işimiz olardı?

– *Dekan Nizami Cəfərov tədqiqatçı, yaradıcı alim Nizami Cəfərova maneə olmur ki?*

– Mən elə bir maneə görmürəm. O sahəyə ki, mən rəhbərlik edirəm, apardığım tədqiqatlar da o sahə ilə bağlıdır. Mən tamam başqa sahədə deyiləm. Gördüyüm işlər bir-birini tamamlayır,

məsələ, iclasda Azərbaycan ədəbiyyatı və ya tarixinin dövriləşdirilməsi müzakirə olunur. Yaxud deyək ki, ümumi dilçiliklə Azərbaycan dilçiliyinin uyğunlaşdırılması məsələsi müzakirə edilir. Müzakirə zamanı müxtəlif mütəxəssislər çıxış edirlər, bu da məndə o sahə üzrə işləməyin emosiyasını yaradır. Bu, əksinə mənə işləmək üçün material verir. Bu cəhətdən də əhəmiyyəti var. Təbii ki, ideal o olardı ki, mənə, məsələ, ayda lazımı məşğul verəydilər, sonra da deyəydilər ki, ancaq elmi araşdırmalarla, yazı-pozu ilə məşğul ol. O vaxt ideal bir şey olardı, bu isə, özünü bilirsiniz ki, mümkün deyil. Bu özü çox yaxşı haldır ki, mən çalışdığım sahəyə rəhbərlik edirəm. Beş ildən artıqdır ki, dekanam və hələ məni mənada elə bir ciddi təsir görmürəm.

– *Nizami müəllim, mətbuatda da xəbər verildiyi kimi, 40 yaşınız tamam olub. Üstəlik dekan işləməyiniz 5 illə arxada qalıb. Bu iki tarixi hadisə münasibətilə, üstəlik son ildə nəşr olunmuş kitablarınıza görə Sizi redaksiyanın əməkdaşları, qəzetin oxucuları adından təbrik edirik. Sizə can sağlığı, çətin və gərginlik tələb edən elmi və elmi-pedaqoji fəaliyyətinizdə uğurlar arzulayırıq.*

– Sağ olun, var olun. Mən də Sizin qəzetin əməkdaşlarına cansağlığı, yaradıcılıq nəliyyətləri diləyirəm.

Şamxəlil Məmmədov
1999

VİCDAN SUSMAYANDA, YAXUD V.BABANLININ «ÖMÜRLÜK CƏZA»SI

Vidadi Babanlı mürəkkəb mənəvi-əxlaqi, sosial problemlər qaldıran, dövrümüzün insanının mövcud ictimai mühitlə çoxtərəfli əlaqələrinin, münasibətlərinin məzmununa, mahiyyətinə varan, həmin əlaqələrin, münasibətlərin doğurduğu çoxçeşidli, çoxmənalı emosiyaları qarşısalınmaz tədqiqatçı ehtirası ilə araşdıran yazıçıdır – onun hekayələri, povestləri, romanları, şeirləri, dram əsərləri, publisistikası Azərbaycan ədəbiyyatının hər zaman oxunan, müxtəlif səviyyələrdə diqqəti cəlb edən, müzakirə olunan, geniş ictimai maraqa doğuran dəyərli sənət nümunələridir. V.Babanlı bu günə qədər nə yazmışdırsa, vicdanla yazmışdır...

Və mənə elə gəlir ki, böyük yazıçının bu günə qədər yazdığı əsərlərinin əsas qəhrəmanı da böyük hərfli yazılan Vicdandır: Susan Vicdan... və susmayan Vicdan!..

Son illərin məhsulu olan «Ömürlük cəza» romanı da V.Babanlının indiyə qədərki romanları, ümumən əsərləri kimi, yalnız yazıçının yaradıcılığında deyil, bütövlükdə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında diqqəti çəkən, üzərində düşünülməli, haqqında ətraflı söhbət getməli əsərlərdən biridir.

Romanın süjeti o qədər də mürəkkəb deyil, lakin yazıçı bir tərəfdən qəhrəmanlarının xarakterini, sosial-mənəvi münasibətlərin psixologiyasını açmaq üçün müəyyən təfərrüata varmış, digər tərəfdən, təxminən eyni cür həyat yaşamağa məhkum olunmuş müxtəlif zümrəli, xarakterli insanların oxşar taleləri üzərində dayanmaqla əsas süjeti əlavə süjetlərlə şəxələndirmişdir. Hadisələr əsasəniki məkanda baş verir: bunlardan birincisi, əgər belə demək mümkündürsə, qəhrəmanların (o cümlədən əsas qəhrəmanın – Mürvət Mürşüdülnün) iş yerləridir, müxtəlif ehtirasla

rin, maraqların, münafiqələrin meydan suladığı, hamımıza az-çox məlum olan qaynar mühitdir; ikincisi isə «şəfa ocağı»dır, sanatoriyadır – həmin mühitdə insanlar hərəkət etməkdən, müxtəlif xarakterli ehtirasların əsiri, münafiqələrin müəllifi olmaqdan daha çox, düşüncülər, yaşadıqları həyatın tarixçəsini vərəqləyirlər, elə bil kiminsə, nəyinsə (bəlkə Vicdanın?..) qarşısında hesab verməyə çalışırlar... Nəticəsi nə olur? Hər biri (yalnız əsas qəhrəman deyill...) dərk edir ki, onlar «ömürlük cəza»ya məhkum edilmişlər – bu mənəus həyatın qəddər hakiminin onlar üçün oxuduğu amansız hökmdən qaçıb yaxa qurtarmaq mümkün deyildir... «Şəfa ocağı»na yığılmış müxtəlif xarakterli, müxtəlif cür həyat yaşamış (və yaşayan) bu insanların hamısı mənəvi şikəstlərdir.

Bu, sadəcə fatalizmdirmi? Yəqin ki, yox. V.Babanlı yazıçı kimi, demək olar ki, heç zaman fatalist olmamışdır. Onda nədir?

...Kiyevdə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunu bitirən Mürvət Mürşüdlü öz rayonuna baş aqranom təyin edilir. İşinə ciddi yanaşan gənc mütəxəssis ə bir müddətdə böyük hörmət qazanır. Lakin rayon mərkəzindəki məktəblərin birində müəllim işləyən İnciyyə aşiq olması ilə onun həyatının bəlalı günləri başlayır. Gözəlliyi hamının diqqətini özünə cəlb etmiş, kişilərin göz verib işiq vermədikləri İncinin məhəbbətini qazansa da, Mürvət ona qovşa bilmir. Rayonda aqalıq edən prokuror Sahib Qeysərli İnciyə gözəlliyinin «gədənin biri»nə qismət olmaması üçün hər cür çirkin yollara əl atır...

Sahib Qeysərli kimdir?

Yüksək vəzifəli dayısına arxalanıb rayonda at oynadan, ətrafına yaltaq, şərəfsiz, onun hər bir əmrini yerinə yetirməyə hazır olan şəxsiyyətsizləri yığıb cürbəcür oyunlardan çıxan, qəddar, amansız, gördüyündən göz kirəsi istəyən bir məxluqdur. İstəyinə çatmaq üçün onlarla, yüzlərlə günahsız insanları günahlandırmağa, təhqir edib alçalmağa qadir olan bu adam İnci müəlliməni ələ keçirməkdən ötrü Mürvəti əvvəl qorxudub sevgilisindən uzaqlaşdırmağa çalışır, məqsədinə nail ola bilmədikdə isə daha vicdansız üsullara əl atır. Mürvət şərə salınıb həbs edilir, işdən çıxarılır, mənəvi təzyiqlərə məruz qalır, nəhayət, taleyi ilə bari-

şib nifrət etdiyi qızla evlənməli olur; İnci müəllimə isə prokurorun şərəfsiz təklifini qəbul etmədiyi üçün təhqir olunur, öz kəndlərinə, ata-anasının yanına qaçır...

Sahib Qeysərliyə, Mürvətin – hər şeydən xəbərdar, savadlı, geniş dünyagörüşlü, enerjili bir gəncin ardıcıl mübarizəsinə baxmayaraq, nə rayonda, nə də respublikada heç kimin gücü çatmır, onu nəinki cəzalandırmağa, hətta yüngülvari tənbeh etməyə belə bir Kişi (Vicdan sahibi) tapılmır. Yeganə cəzası gecələrin birində Mürvətin bu azğın prokurorun çəsinə vurduğu yumruq olur ki, Sahib Qeysərli həmin yumruğun əvəzini Mürvətdən yüz dəfə çıxır...

Sahib Qeysərli müəllimin uydurması deyil, Azərbaycan cəmiyyəti üçün kifayət qədər real obrazdır. Və aşağıdakı xarakteristika da, elə bilirəm ki, tamamilə olmasa da, hər halda mükəmməldir:

«...Adamları tanımaqda xeyli təcrübəsi vardı. Yaltaqları ətrafına tez topladı. «Filankəslə» qohumluq xəbərini elə ilk gündən camaat arasında yaydırıb gözlərə kül üfürdü. Sonra da rayonda üzəndə olan, sayılıb-seçilən şəxslərinin siyahısını tutdurdu. Onlarla bir-bir haqq-hesab çürütməyə başladı. İpə-sapa tez yatanları, qulluq göstərmək üçün sinov gedənləri öz tərəfinə çəkdi, himayəsinə aldı. Ağır durub-oturanları, ləyaqətini gözəlayənləri isə gözmücxüdiyə saldı. Hərəsinə bir kələklə, şər-şamartı, fitnə-fellə aradan götürdü. Bununla da camaat arasında vahimə yaratdı, «nüfuz» qazandı. Həmişə ciddi görkəmlə, turşumuş sir-sifətlə hərləndi. On sözə bir kərəm dinib cavab verdi. Təntənəli yığıncaqlara, mühüm müşavirə və tədbirlərə hamıdan sonra gəlib, hamıdan tez getdi. Hər yerdə də düz yuxarı başa keçib qabaqda, rayon partiya komitəsinin birinci katibinin böyründə əyləşdi. İctimaiyyət içində birinci ilə bərabər səlahiyyətlə, eyni çəkiyə malik olduğunu nümayiş etdirdi. Çox zaman heç birinci katibi də saymadı. Hədsiz erköyünlük, mənəm-mənəmlik göstərdi...»

Haqqında söhbət gedən prokuror tipini, təbii ki, Azərbaycan cəmiyyəti – onun hamıya az və ya çox dərəcədə məlum qüsurları yetirir. Realist yazıçı həmin qüsurların statistikasına getmir, necə deyirlər, sandığı açib pambığı tökmür, ancaq müəyyən

ştrixlərlə məsələyə öz münasibətini bildirir...

Sahib Qeysərli Mürvət hər yerdə – həm ictimaiyyət arasında, həm də ata-anasının gözü qarşısında təhqir edib alçalmağa nail olur. Eyni zamanda tamamilə cəzasız qalır, ona gözün üstə qaşın var deyən olmur. Əksinə, cəmiyyət nüfuzlu, yaxud nüfuzsuz adamları ilə onu hər addımda ya aktiv, ya da passiv şəkildə müdafiə edir.

Və Mürvət Mürşüdüli yüksək əxlaqi-mənəvi, sosial idealları ilə cəmiyyətdə (əlavə edək ki, mənsub olduğu cəmiyyətdə!) tək qalır, artıq adama çevrilir. Onun azğın prokurorla münasibəti, dava-dalaşı romanın ilk fəsilərində belə bir təşəvvür yaradır ki, guya Mürvət heç olmasa şəxsi (əslində, şəxsimi?..) marağı – sevgilisinə qovuşmaq naminə Sahib Qeysərliyə qalib gələcək, öz məqsədinə çatacaq və beləliklə, haqq nahaqqı yenəcəkdir. Lakin V.Babanlının həyat həqiqətində sədaqəti (və sərbəst publisistik realizmi!) hər şeyi öz adı ilə adlandırmış tərifləndir.

Mürvət Mürşüdüli kimi İnci müəllimə də zəif adam deyil, o da öz mənəvi-əxlaqi böyüklüyünün axıra qədər müdafiə edir, azğınlaşmış adamlar (və cəmiyyət!) qarşısında kifayət qədər möhkəm dayanır, sevgisinə sədaqətini sonacən qoruyur... Lakin həyatda heç nəyə nail ola bilmir, əsəbləri pozulur, cürbəcür xəstəliklər tapır.

Və Mürvət Mürşüdüli ilə İnci müəllimənin romanın idyeeestetik əsasını təşkil edən məhəbbət dastanı şərfəsizlər dünyasında faciə ilə başa çatır... Sevgililər uzun müddədən sonra təsadüfən «şəfa ocağı»nda rastlaşırlar. Mürvət umuda bilmədiyi İncisinə yenidən can atır, lakin müəllimə başına gəlmiş olmanın faciələrin təsiri altında artıq tamamilə yorulmuş, dünyadan küsmüşdür. Yəqin, yaş da öz işini görmüşdür...

... Romanda baş verən hadisələrin ikinci məkanı – «şəfa ocağı», əgər belə demək mümkünsə, müəllimin bədii qəldir. Burada mənən şikəst insanlar özləri ilə tək qala, başlarına gəlmiş hadisələr üzərində düşünə və ürəklərini bir-birinə açə bilirlər.

«Şəfa ocağı»nın əsas qəhrəmanı, yəqin ki, əsərin əvvəlində oxuculara «kündəsiyyət kişi» kimi tanıtdıqları prokuror Veyis Veyşəlzadədir. Ətrafına bir dəstə yaltaq, simasız adamları yığıb

«şəfa ocağı»nda dincəlməyə (əslində, kefə) gələn bu adam yalnız Müravətin nəzərində deyil, eləcə də oxucuların gözündə ilk əvvəl azğın Sahib Qeysərini xatırladır. Özüni çox yuxarıdan aparır, şair Qəşəm Qeyrəti cüratmaqdan ləzzət alan Veyşəlzadə, axır ki, əslində kim olduğunu dilə gətirir... Və tamamilə aydın olur ki, o, Sahib Qeysərli deyil, cəmiyyətin, mövcud siyasi-ictimai, mənəvi münasibətlərin amansız təzyiqli altında deqradasiyaya uğramış, ziddiyyətli bir insandır.

...Veyşəlzadə gözəl hüquqsünaslıq təhsili almış, ona dərş deyən, biliyinə, səviyyəsinə görə hörmət bəsləyən mötəbər bir professorun köməyi ilə öz rayonlarına prokuror göndərilmişdir. Yüksək ideallarla fəaliyyətə başlayan gənc prokuror elə ilk gündən rayon partiyası komitəsinin qəzəbinə gəlir. Və haqq-ədəlet uğrunda mübarizəyə girişsə də, amansız məğlubiyyətə uğrayıb, necə deyərlər, yavaşmağa məcbur olur.

Məsələ yalnız bununla bitməyib, dərd yarı idi. Veyşəlzadəni haqdan üz döndərməyə məcbur edən vaxtilə ona hüquqsünaslığın əsaslarını öyrətmiş, mənəvi atalıq etmiş, haqq-ədəlet tərəfdarı olan ideal insan – professor deyir. Məsul dövlət vəzifəsinə irəli çəkilmiş professor tamamilə dəyişmiş, yuxarıdan gələn partiya göstərişlərini sözsüz yerinə yetirən məmura çevrilmişdir. Həqiqətən sevdidi tələbəsini də məcbur edir ki, şıltaqlıq cəməsin, gedib onu təhqir edib alqaltmış katibdən üzr istəsin... «Bu təklif mənim məniyyəyimatı haq heçə endirdi. Murdar əskiyyə döndərib ayaqlar altına atdı. Deməli, tüpürdüyümü yaladürməyə təşeyirdilər. Bundan sonra adamların üzünə hansı haqla, hansı cürətlə baxa bilərdim?.. İçimdə güclü, üşyankar bir etiraz baş qaldırdı...

... Min faiz haqlı ola-ola, əlində daşdan keçən dəlil-sübutları dura-dura gedib haqsızdan, cinayət törədən, cəmiyyəti əxlaqsızlığa sürükləyən bir cəlafdan üzr istəyərsən, ona diz çökərsən... Belə dəhşət, belə faciə harda, hansı məmləkətdə görünüb?!

... Daha neyləyə bilərdim? Ölsəm də, murdar cəmdəyimə tüpürtsəm də, getməyə məcbur idim. Qəlbimdə hər şeyə lənət yağdıra-yağdıra, qılçım-qılçıma dolaşa-dolaşa «tövbəyə» yollandım...

Və Veyşəlzadə özünün hal-hazırda kim olduğunu, hansı

məsləkə qulluq etdiyini gizlətmir: «... *Odur-budur, məndən soruşulanda: «dəvə gördünmü», gözələrimi yumub: «heç izini də görmədim» - deyirəm. Allahın adı suyunu da üfürə-üfürə içirəm ki, bir xətası çıxmasın. Siz mənim burda özümü çox sərbəst, əhli-kef apardığımıza baxmayın. Bununla bir az onunmaq, dərdlərdən, qayğılardan uzaqlaşmaq istəyirəm. Güman ələməyin ki, doğrudan arsızın-irsizin biriyəm...»*

Veyselzadənin etirafı tamamilə səmimiyyətdir – o da Mürvət, yaxud İnci müəllimə kimi şəraitin qurbanı olmuş, yüksək insani (və ictimai) ideallarını itirmişdir. Və Veyselzadə etirafına yaltaq simasızları yığb onlarla şit rəftar etməklə, şair Qəşəm Qeyrətə yerı gəldi-gəlmədi satışmaqla... elə bil bu dünyadan hayif alır. Onun mətləbsiz, məzmunusuz söhbətləri, düşük zarafatları içərisində arabir ciddi (çox ciddi!) mətləblərə də toxunulur:

« – *A şair, öz aramızdı, – dedi. – Sizin yazı-pozu adamları öz adını özgəsinə qoymağda yaman qoçaqsınız. Bayaq sadələdiğin, yoğurub bizim boynumuzu yapmağa çalışdığın cinayətlərdə bizdən çox siz qələm əhliləri – yazıçılar, şairlər, jurnalistlər günahkarsınız. Biz əgər onları törətmisiksə, siz də gen-bol mədh eləyibsiniz. Bəhsə girib, biri-birinizi yarışa çağırub, o quruluşu gecə-gündüz canidillə tərifləyibsiniz. Bu yarışda ən seçmə sözlər, təşbehlər, obrazlı ifadələr işlətməyə can atıbsınız. Onların müqabilində də mükaftılar, fəxri adlar alıbsınız. Haqq-hesaba vuranda siz şair və yazıçıların günahları bizimkindən heç də az deyil...»*

Və Veyselzadə onu da deyir ki, «*düşürsünüz rayonların, kolxoz-sovxozların canına, əl açib mədəni dilənçilik ələyirsiniz. İldər müdirlərinə boğaz çəkib, dolanışqı haqqı istəyirsiniz. Neçəniz elə mənim özümün mərhəmətimə ümid bağlayıbsınız. Biriniz gəlib yalvara-yaxarıb ki, qızımı əvə köçürürəm, ona cəhiz ala bilmirəm, kömək elə. O gedib, o biriniz gəlib ki, oğluma toy eləyirəm, gəlinə paltar almağa pulum yoxdu, mənə əl tut. Onu da yola salmışam. Bir başqaız peyda olub göz yaş töküüb ki, evimin təmiri neçə vaxtdı qalıb, toz-torpaq içində yaşayırıq, mənə flən təmir materialları tapdır...»*

Vallah, a kişi canımız brğazımıza yığılıb bunların əlindən...»

Məsələ orasında deyil ki, bu sözləri hər cür şərfətsizliyi boyuna götürmüş (və günahını özü də etiraf edən) bir rayon prokuroru deyir, mətləb budur ki, olanı deyir... Və bütün bu sözlər Qəşəm Qeyrət adlı bir şairdən çox, həmin adda bir bədbəxtə deyilir.

Qəşəm Qeyrət, ümumiyyətlə, maraqlı obrazdır...

Mürvət şairlə «şəfa ocağı»nda tanış olur – özünü laübalı aparan, Veyselzadə və ətrafdakıların lağ obyektinə çevrilən bu adamın acınacaqlı vəziyyəti Mürvətin (eləcə də oxucuların) gözündə Qəşəm Qeyrəti ədəbi-bədii təsəvvürlərimizdə aydın cizgiləri ilə seçilən bir «şəir bülbülü» kimi təqdim edir.

Lakin romanın sonunda məlum olur ki, Qəşəm Qeyrət də Veyselzadə, Mürvət Mürsüdütlü və İnci müəllimə kimi bədbəxt bir adamdır... Sevdidiyi qızın yüksək vəzifədə olan atası şairi olmayan bəlalara düşər edir, heç bir günah olmaya-olmaya həbsə aldırır... «*Bəli məhkəmə heç nədən mənə üzəli iş kəsdı. Dustaqlıqda hövlümdən başma hava gəldı. Bir neçə il oranın psixi xəstəxanasında yatdım. O üç ildə nələr çəkdiyimi bir Allah bilir...»*

... «*Cəzamı»* çəkib azadlığa çıxanda qızın faciəli ölüm xəbərini aldı. Mən tutulandan bir xeyli sonra özünü pəncərədən atıb, xurd-xəşil olub. Atasını da başqa bir cinayət üstündə vəzi-fədən itti qovan kimi qovublar. Şan-şöhrət, müftə gəlir xiffətindən evdə gəbərüb...

Bəxt düşümüm bundan sonra da açılmadı. Haqqımdakı amansızlıqları, böyük haqsızlıqları sübuta yetirib bəraət alana, günahsızlığımı isbat edəndə qəder mənimki mənə dəydi»...

V.Babanlının «Şəfa ocağı»nın taleyi bir-birinə bənzəyən bədbəxt sakinləri üçün tale bundan sonra nə vəd edir?... Romanın idyee-estetik məntiqi, yazıçının bədii məramı göstərir ki, heç nə!.. Bu insanlar artıq zamanın hökmünə tabe olmuş, mənən sındırılmış, mübarizə (özünü-təsdiqlə) qabiliyyətini itirmişlər. Lakin insaf naminə demək lazımdır ki, onlarda insanlıq sonacən məhv olmamışdır, kiçicik bir şəraitə, azacıq normal bir mühitə ehtiyac var ki, onlar özlərinin kim olduqlarını xatırlasınlar...

V.Babanlının «ömlürlük cəza»ya məhkum edilmiş qəhrəmanlarından qeyri-adi heç nə gözləmək mümkün deyil. Hərdən bir

keçici hadisələr onların gözlərini qamaşdırı, yaşıdıqları mənasız həyat bir anlığa unudula bilər... «Mürvət hadisələrindən düşüncə çıxarmaq qabiliyyətini itirmişdi. Yarı yaşını çoxdan keçmiş, həyatın bir çox acılarını dadmış bu adam özünü bütünlüklə ülvü hissələrin yedəyinə vermişdi. Dumanlı havada yol azmış səyahət kimi inamını Allaha bağlayıb səfərinə kor-koranə davam edirdi. Sevgilisindən savayı onu heç nə düşündürmürdü, dünyada heç şeylə maraqlanmırdı. Doğma evini-ailəsini də unutmuşdu. Şəfa ocağına qədəm qoyduğu ilk gün qəribədiyi, hər birindən ötrü burmunun ucunu göynədiyi uşaqları da xəyalından uzaqlaşmışdı. İnci müəllimə ilə rastlaşandan bəri bircə dəfə də olsun onları yadına salmamışdı...»

...Lakin bunların hamısı ötüb-keçən, insanı bir gün, beş gün öz cazibəsində saxlayan, sonra isə qeyb olub gedən hissələrdir... Qarşıda öz sət mənətiqini, amansız qanunlarını heyratamiz bir ardıcılıqla təqdim edən real həyat vardır!

Mən romanın ilk fəsilərini oxuya-oxuya açığımı deyim ki, hövsələsizlik edirdim. Müəllifə heç cür haqq qazandıra bilmirdim ki, nə üçün mətləbi uzadı, nəyə görə geniş dünyagörüşə malik müasir bir gənc sevdiyi qıza öz ürəyini açıb deyə bilmir, təfərrüata bu qədər varılır, hadisələr bir belə gecikir... Mürvətin beləli günləri başlayanda hər şey mənə məlum oldu. Sən demə, müəllif özü də iki gəncin sevgisindən ləzzət almış, onları yuxarıda haqqında söhbət gedən real həyatın amansızlıqları, iyronçılıqları qarşısında təzliklə qoymaq istəmişmiş...

Mən V.Babanlımı indiyə qədər yazdığı heç bir romanında bu cür müdafiəsiz, bu cür ümidsiz görməmişdim, lakin etiraf edim ki, bu cür sət, güzəştisiz görməmişdim...

Və nə qədər qəribə olsa da, romanda yazığının öz obrazını axtardım... Mürvətdirmi?.. Qəşəm Qeyrətdirmi?..

...Heç biri deyil. Gümanım yalnız epozodik bir obraz – İnci müəllimənin işlədiyi orta məktəbin direktoruna gəldi... Qürurunu, şərəfini heç nəyə güzəştə getməyən, heç kimin qarşısında əyilməyən sadə bir insan!.. Onu da şərə salırlar, vəzifədən uzaqlaşdırırlar, ancaq şərəfini əlindən ala bilmirlər...

V.Babanlı «Ömürlük cəza»sı ilə müasir Azərbaycan ədəbiy-

yatına düşündürən, haqq-ədələt uğrunda mübarizəyə təhrik edən, özümüzlə özümüzlə tanışdırın bir əsər vermişdir. Bu əsər on illər boyu cürbəcür sosial-mənəvi təzyiqlərə məruz qalmış Azərbaycan insanının alqaldılmış ləyaqətini qorumağa, azad cəmiyyət qurduğumuz bir dövrdə həmin insanın müdafiəsinə qalxmağa çağırın bir əsərdir.

Və Azərbaycan cəmiyyəti, elə bilərəm ki, indiki halında öz ədibinin həyacanlı səsinə eşidəcəkdir...

Romanın poetik strukturu haqqında ümumi şəkildə bəhs edildik, ancaq elə bilərəm ki, bu barədə ayrıca danışmağa ehtiyac duyulur... V.Babanlının əvvəlki romanlarında olduğu kimi «Ömürlük cəza»sında da hadisələr konkret zamanda və məkanda baş verir, ciddi bir ardıcılıq, möhkəm səbəb-nəticə əlaqəsi vardır. «Şəfa ocağı»na qədərki hadisələrlə «şəfa ocağı»ndakı hadisələr arasında on ildən artıq bir vaxt keçməyinə baxmayaraq, romanda «zamanın itirilməsi» hiss edilmir. Əksinə bu «fasilə» görün, sosial-mənəvi münasifələrlə dolu bir həyat yaşayışı qəhrəmanların «cəmiyyət adamı»na çevrilməsinə səbəb olur. Əks halda İnci müəllimənin «şəfa ocağı»ndakı soyuqluğunu, Mürvətə qarşı «etinasızlıq»ını izah etmək mümkün deyildi. «Zaman fasiləsi», təsadüfi görüşdən Mürvətin gənclik ehtiraslarını oyanmasını nəzərə almasaq, hər şeyi öz yerinə qoyur, nəticə etibarilə, ictimai mühit özünlə layiq adamlar tərbiyə edir. «Şəfa ocağı»na qədərki hadisələrin əsas qəhrəmanları Mürvətə İnci müəllimədir, «şəfa ocağı»ndakı hadisələrin əsas qəhrəmanları isə çoxdur... Hərəsi mənən bir cür şikəst olmuş bu adamların hamısının taleyi yazığının eyni dərəcədə maraqlandırır. Və məlum olur ki, yalnız Mürvətə İnci müəllimə deyil, Veysəlzadə də, Qəşəm Qeyrət də «ömürlük cəza»ya məhkum edilmiş insanlardır – romanda əsas yer birincilərin (Mürvətə İnci müəllimənin) faciəli taleyinə verilərsə də, ikincilərin faciəsi onlarınından nənki ilə bəlkə, daha çoxdur. Çünki birincilər, sadəcə olaraq, taleləri izə barışmış «susmuşlar», onların faciəsi cəmiyyətə elə bir təsir göstərmir; ikincilərin faciəsi isə cəmiyyətin sosial-mənəvi vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir.

... Lakin bu cür ciddi sosial-mənəvi problemlər qaldırın bir

romanda məhəbbət mövzusunda, Mürvətlə İnci müəlliminin sevgi məcaralarına geniş yer verilməsi əsərin ideya-estetik keyfiyyətinə nəinki mənfəi təsir göstərir, əksinə, hadisələrin (faciənin!) emosionallığını yüksəldir, romanı yalnız düşünmək üçün deyil, oxumaq üçün də maraqlı edir.

«Ömürlük cəza»da yazıçı roman içində roman (romanlar!) yaratmışdır – Mürvətlə İnci müəlliminin məhəbbət dastanına Veysəlzadənin, Qəşəm Qeyrətin romanları də əlavə edilir; hər üç «roman»dakı hadisələr müstəqil süjet xəttinə malik olsa da, onlar (hadisələr və «roman»lar) ideya-estetik baxımdan kifayət qədər əlaqəli, hətta iç-içədir.

Və V.Babanlının təhkiyəsi «Ömürlük cəza»da həqiqi roman təhkiyəsidir, xalq danışığı dilinin materiallarını uğurla mənimsəmiş yazıçı çəvik, təsirli bir ifadə tərzini nümayiş etdirir.

Mən əminəm ki, onun əvvəlki romanları (xüsusilə «Vicdan susanda») kimi «Ömürlük cəza»sı da oxunacaq, düşündürəcək, susmayan Vicdanın səsinə çevriləcəkdir...

Və mən, bir oxucu kimi, ədəbi-ictimai həyatın, əgər belə demək mümkündürsə, ağır olduğu, bədii sözün qiymətdən düşdüyü dövrdə hər cür əziyyətə qatlaşıb qiymətli bir romanla müasir Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmiş qocaman yazıçısı dərin təşəkkürlərimi ifadə etməkdən saxlaya bilmirəm.

1998

VƏTƏNƏ SİYASİ CƏHƏTDƏN BAĞLANMAQ LAZIMDIR

Nizami müəllim, Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin VIII qurultayından hansı təəssüratlarla qayıdınız?

– On ilə yaxındır ki, dünya azərbaycanlıları ilə bağlı düşünür və yazıram. Dünya azərbaycanlılarının Bakıda keçirilən I qurultayından başqa heç bir qurultayda iştirak etməmişdim. Məndə belə bir təəvvür var idi ki, dünya azərbaycanlılarının problemlərini müasir texnologiyalara uyğun, mükəmməl dövlətçilik səviyyəsində yalnız Bakıda müzakirə etmək olar. Stokholmda keçirilən qurultayda bir daha yəqin etdim ki, həqiqətən məsələlər Bakıda müzakirə ediləndə daha konstruktiv olur. Bu qurultay göstərdi ki, xaricdə yaşayan azərbaycanlıların problemlərinin böyük bir hissəsi özlərinin düşüncəsilə əlaqədardır. Təbii ki, dünya bütün xalqları sıxır, bütün xalqları məsələləri həll etmək sınağına çəkir. O xalqlar ki, problemləri həll etməyi bacarır, onlar müasir dünyada müəyyən mövqə tuturlar. Beləliklə onların nümayəndələri dünyanın idarə olunmasında iştirak edirlər, həm də ki, yaxşı həyat qura bilirlər, normal yaşam texnologiyalarını mənimsəyirlər. Azərbaycanlıların problemləri isə xalqımızın bir sıra keyfiyyətləri ilə bağlıdır. Həmin keyfiyyətlərin birincisi ondan ibarətdir ki, biz müştəkkil deyilik. Tarixən proses elə gedib ki, müxtəlif dövlətlərin tərkibinə daxil olmuşuq. Ona görə də müxtəlif ictimai-siyasi düşüncə və müxtəlif iqtisadi təsərrüfat inkişafı səviyyəsindəyik. Bu fərqliliklər bizi müasir dünyada gedən proseslərə eyni mövqedən münasibət bildirməyimizdə çətinlik yaradır.

– *Bizim vahid mövqedən çıxış etməyimizə maneə olan amillər hansılardır?*

– Bizdə münasibətlər daha çox öz daxilimizdə gədir. Yəhudilər, ermənilər, almanlar bir yere yığışrlar ki, dünyaya münasibətdəki problemlərini həll etsinlər. Biz isə çox zaman daxili münasibətlərimizi həll etmək üçün yığışırıq. Müasir dünyaya münasibətimiz isə kənar da qalı. Yaxud dünyaya münasibət bildirdəndə məsələyə daxili problemlər səviyyəsində yanaşırıq. Nəticədə münasibətlər çox fərqli və müxtəlif olur. Dünyaya münasibətdə iki mərhələdə fərqliliklər əmələ gəlir. Onlardan biri Azərbaycanın cənubu ilə şimalı arasında olan fərqlilikdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti cənubi azərbaycanlılardır. Onların daxilində həmişə inqilabi ruh, inqilabçılıq düşüncəsi olub. Bu inqilabçılıq onların yaşayış tərzində, yaratdıqları qurumda özünü göstərir. Hamısı çalşır ki, qəhrəman olsun. Ona görə, fərdi qəhrəmanlıq iddiaları ilə çıxış edirlər. Şimaldan olan azərbaycanlılarda isə bu iddia nisbətən aşağıdır. Çünki heç olmasa yarım müstəqil dövlət görüblər. Dilləri, mədəniyyət və ədəbiyyatları inkişaf edib. Ona görə də şimali azərbaycanlılarda üsyankarlıq o qədər güclü deyil. Qarşılıqlı anlaşma da müəyyən həddə əmələ gəlir. Cənubi azərbaycanlılar isə bilavasitə vətənlə bağlı deyillər. Elə bil ki, vətəndən kəsb, inciyib gəliblər. Bu da onlarda çox zaman vətənsizlik düşüncəsi yaradır. Vətəna siyasi baxımdan bağlanmamaq nəticəsində dövlət yox, xalq qəbul edirlər. Dövlət işində iştirakdan imtina edirlər. Dövlət idarəçiliyində iştirak edən azərbaycanlılar nə qədər milli ruhda olsalar da, onlara düşmən, xəyanətəkar kimi baxırlar. Ümumilikdə münasibətləri siyasi düşüncəyə malikdirlər. Bu isə gərginlik, emosionallıq yaradır. Hər birinin də ayrılıqda qəhrəman olmaq həvəsi var. Mövcud problemin həllinin yeganə imkanlarının məhz onda təzahür etdiyini ya birbaşa deyir, ya da fəaliyyətdən hiss olunur ki, belə bir düşüncədədir. Bu səbəbdən dünya azərbaycanlılarının müxtəlif təşkilatları varanır, bu təşkilatlar bir-birini qəbul etmir, hətta düşmənçilik münasibətində olur. Onların nümayəndələri qurultaya gələndə fərqli dünyagörüşlər, emosional özünüifadə, qarşılıqlı ittihamlar və bir-birinə qarşı kəskin ifadələr işlədirlər. Bir-birlərini vətən, millət xaini adlandırmaları qarşılıqlı əlaqələrin kökündən qırılması təsəvvürünü yaradır.

– Xarici ölkələrdə yaşayan Şimali azərbaycanlıların düşüncə tərzini hansı səviyyədədir?

– Şimali azərbaycanlıların müasir dünyaya münasibətləri daha çox iqtidar-müxalifət səviyyəsində təzahür olunur. Xaricdə yaşayan şimali azərbaycanlıların bir hissəsi özünü iqtidardan, digər hissəsi isə müxalifətdən hesab edir. Müəyyən qədər loyallıq mövqədə duranlar da var. Buna baxmayaraq, qurultayın üstün cəhəti ondan ibarət oldu ki, Azərbaycan iqtidarı ölkəni inkişaf etdirməklə dünya azərbaycanlılarına sübut edir ki, həqiqətən Azərbaycan dövləti bütün dünya azərbaycanlılarının siyasi və mənəvi dayacağıdır. İndiyə qədər heç bir qurultayda bu məsələ təsdiqini tapmamışdır.

– Bu vaxta qədər dünya azərbaycanlılarının Azərbaycanı siyasi mərkəz kimi qəbul etməmələri nə ilə bağlıdır? Bu istiqamətdə vahid ideologiya mövcuddur?

– Vahid ideologiya odur ki, biz bir millətkəsə, kompleks təşkil etməliyik. Vahid ideologiyamızın əsası odur ki, bizim eyni tariximiz, mədəniyyətimiz, dilimiz, əxlaqi-mənəvi düşüncəmiz var. Söz yox ki, müxtəlif dövlətlərdə yaşamaq düşüncə baxımından fərqlilik yaradıb. Ancaq bizim dilimiz Azərbaycan türkcəsi olması heç bir mübahisə tələtmir. Dədə Qorquddan başlanmış Şəhriyara qədər ədəbiyyatımızın olması, tariximizin ümumiliyi şübhə yaratmır. Digər şort odur ki, müstəqil Azərbaycan dövləti mövcuddur və bu dövlət xalqın iradəsinə ifadə edir. Ümumi şəkildə ideologiyamız məlumdur ki, biz türkün, müsəlmanın, müasir dünyanın millətiyik. Bundan başqa bizim dərk etmədiyimiz hansısa prinsiplər, yaşam texnologiyalarından danışımaq mümkün deyil. Azərbaycançılıq, türkçülük, müsəlmançılıq ideologiyamızın özəyini təşkil edir. Müsəlmançılıq dedikdə, müsəlman dini dünyagörüşünə tam dindar mövqeyindən yox, mədəniyyət, mənəvi düşüncə tərzini riayət etməklə dünya kompleksinin tərkib hissəsi olmaq başa düşülür. Azərbaycançılıq ideologiyamızın dövlət ideologiyasına çatdırın Heydər Əliyev olub. Əgər Heydər Əliyevi dünyada hansısa azərbaycanlı qəbul etməsə, onun düşüncəsinə şübhə edirik. Bilinmir ki, həmin şəxs islam dövləti qurmaq istəyir, yaxud hər cür mənəviyyət və əxlaqdan uzaq bir terrorçu

dövlət qurmaq istəyir?

– *Qurultayda bu məsələlərlə bağlı Azərbaycan dövlətinin mövqeyi dünya azərbaycanlılarına çatdırıldı, vahid ideologiya ətrafında birləşmək istiqamətində fikir mübadiləsi aparıldı?*

– Qurultayda Xarici Ölkələrdə Yaşayan Azərbaycanlılarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədri Nazim İbrahimov iki dəfə çox yüksək səviyyədə çıxış etdi. Çıxışlarda diplomatik düşüncə, Azərbaycanın ideologiyası və özünün məsələlərə şəxsi münasibəti yerində idi. Münasibət aydınlaşdı ki, Azərbaycan dövləti dünyada yaşayan azərbaycanlıların normal fəaliyyəti üçün mühüm bazadır. Yəni bundan kənara çıxaraq heç bir iş görmək olmaz. Bu məsələyə təsdiqini tapdı. Amma deməzdik ki, bunu bütün dünya azərbaycanlıları qəbul etdi. Qurultaya gəlməsi gözlənilən qurum və təşkilatların bir hissəsi gəlmədi. Buna baxmayaraq, qurultay baş tutdu və gözəl ideyalar səsləndi. Ümumi fikir ondan ibarət oldu ki, dünyada mövcud olan yeganə müstəqil dövlət üçün narahat olmadan, dövlətə qarşı laqeyd münasibətdə olmaqla dünya azərbaycanlıların siyasi rolunun yüksəldilməsindən danışmağa dəyməz. Dövlətə qarşı loyallıq münasibət dünya azərbaycanlılarının bir yerə yığılmasında böyük problem yaradır. Vaxtilə Azərbaycanda iqtidarda olmuş, sonra da küsərək xarici ölkələrə qaçmış insanların çıxışlarından hiss etdim ki, intiqam hiss ilə yaşayırlar. Dünya azərbaycanlıları Konqresindən Azərbaycan iqtidarına qarşı mübarizə məqsədilə kürsü kimi istifadə etmək istəyirlər. Onlar hakimiyyətə gəlmələrinin mümkün olacağına bildiklərindən intiqam almaq istəyirlər.

– *Bələ məlum olur ki, Azərbaycan diasporasının global problemləri həll etmək səviyyəsində formalaşmasına nail olmaq üçün çox işlər görülməlidir.*

– Təbii ki, bu istiqamətdə çox işlər görülməlidir. Dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanmasına mənfi təsir edən spekulativ məqamlar var. İran dövlətinin hazırda Azərbaycanla bağlı yürütdüyü siyasətin tam əleyhinəyəm. İranda Azərbaycan dilində məktəb, kitab yoxdur. Azərbaycanlıları bir-birlərinin üstünə salırlar. Onları elə vəziyyətə qoyurlar ki, mütəşəkkil olmasınlar. Azərbaycanlılar milli şüur olmadan dövlət işində çalışırlar. Çün-

ki onları Azərbaycançılıq düşüncəsindən təmizləyib dövlət işlərinə qoyurlar. Xaricdəki cənublu azərbaycanlıların siyasi təşkilatlanmalarında spekulativ məqam var. Onlar düşüncülər ki, Amerika İranı dağıdacaq və onlara vəzifə verəcək. Onlar da milli azadlıq uğurunda mübariz kimi vəzifədə çalışacaqlar. Onlarda belə bir düşüncə yaranıb ki, 1944-1946-cı illərdə Cənubi Azərbaycanda inqilabi yüksəliş olub. Pişəvori əsasnamə qəbul edib, demokratiya, azadlıq şüarları verib ki, bu da Cənubi Azərbaycanın daxilindən çıxmış məsələdir. Düşüncülər ki, bu ideologiyası Stalin müəyyənləşdirmişdi. Sovet dövlətinin hüquq və azadlıqlar barədə məramnaməsi idi ki, Cənuba da ötürmüşdülər. Bunu özlərinə çıxmaq, bildmədikləri məsələlər üzərində nəzəriyələr qurmaq geniş düşüncəyə imkan vermir.

– *Dünya azərbaycanlılarının mükəmməl təşkilatlanmasına nə mane olur?*

– Dünya azərbaycanlılarının yaratdıqları qurumlarda praktiklik zəifdir. Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların əksəriyyətinin maliyyə imkanları elə də yüksək deyil. Nə qədər ki, xaricdəki azərbaycanlılar imkanlı deyillər, ayrı-ayrı imkanlı adamlardan asılıdırlar, təşkilatlanmada problem olacaq. Prosesdə hamının maliyyə imkanlarından istifadə olunmasa, ortalığa çıxan çalışacaq ki, bu qurumları istədiyi səmtə yönəlsin.

– *Dünya azərbaycanlılarının vahid qurumda təmsil olunmalarına nail olmaq üçün nə təklif edirsiniz?*

– Bütün hallarda dünya azərbaycanlıları Azərbaycan dövlətçiliyi ətrafında birləşməlidirlər. Mütəşəkkil olmaq, ümumi problemləri birgə həll etmək kimi prinsipləri yalnız Azərbaycan dövləti ilə razılaşaraq həyata keçirmək gərəkdir. Çünki müstəqil Azərbaycan dövlətindən çıxan ziyahılar və siyasətçilər daha çox modern düşüncəyə malikdirlər. Bu şəxslərin arasında Azərbaycan dövləti dayanır. Azərbaycan dövləti artıq beynəlxalq imicə malikdir. Demokratik, tərəqqipərvər, iqtisadi inkişafa meyilli, müasir dünya texnologiyaları ilə yaşamaq kimi imic qazanmış Azərbaycan dövləti ilə yaxın əlaqədə istənilən təşkilata hörmət götürür. Əlaqələrin bu istiqamətdə qurulması həm dünya azərbaycanlıları üçün istinadgah, dayaq olar, həm də onlara hörmət getirir.

– *Xaricdə yaşayan azərbaycanlıların digər türk xalqlarının təşkilatları ilə əlaqələri hansı səviyyədədir?*

– Problemlərimizdən biri də odur ki, dünya azərbaycanlılarının yaratdıqları təşkilatların türk xalqlarının qurumları ilə əlaqələri kifayət qədər deyil. Türk xalqları içərisində ən böyük lobbicilik Türkiyə türklərinə məxsusdur. Təəssüf ki, bu əlaqələr arzuolunan səviyyədə deyil. Əlaqələr o qədər sıx olmalıdır ki, anlaşmalarda tam səmimi münasibət olsun, problemlərin həllində diplomatiya iştirak etməsin. Bəzi türk xalqlarının təşkilatları bir-birlərini tanımadıqlarından əlaqələr də saxlamırlar. Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin təminat verdikləri əlaqə olduqda isə inkişaf olur. Digər özbək, türkmən, qazax, qırğız, tatar və başqırd kimi türk xalqları ilə əlaqələr isə aşağı səviyyədədir.

– *Türk xalqlarının inteqrasiyasına nail olmaq məqsədilə ortaq türk dilinin yaradılmasına ehtiyac var?*

– Mənə elə gəlir ki, bu proses gedir. Dünya Azərbaycanlıları Konqresinin qurultayında da hiss olunurdu ki, bəzi azərbaycanlılar yarı türkcə danışır. Türkiyə türkcəsi digər türk xalqlarının dilindən keyfiyyət baxımından inkişaf edir. Bu dilə yeni enerji, yeni dil elementləri gəlir. Nəticədə Türkiyə türkcəsi ortaq türk dilinə çevrilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda yüz milyona qədər insan Türkiyə türkcəsində danışır. 50 milyona qədər azərbaycanlı bu dili yaxşı bilir. 150 milyon insan dünya türklərinin yarından çoxunu təşkil edir. Yerdə qalan özbək, türkmən, uygurlar da bu dili anlamaq bilirlər. Qıpçaq xalqlarının içərisində də bu dili bilənlərin sayı artır. Hesab edirəm ki, ortaq türk dili elə Türkiyə türkcəsidir ki, fəaliyyətə başlayıb. Ona görə biz də ortaq türk dili siyasətimizi yürütməliyik.

– *Dünya azərbaycanlılarının ümumi problem olan Dağlıq Qarabağ məsələsinə münasibətlərində ümumi anlaşma var?*

– Bu məsələ ətrafında fikir ayrılıqları çox kiçik ola bilər. Bütlükdə isə dünya azərbaycanlılarının təsəvvüründə Qarabağ problem kimi var. Hamısı dərk edir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın tərkib hissəsidir. Elə azərbaycanlılar var ki, belə problemin həllində onlardan daha çox şey gözləyirik. Xüsusən cənubi azərbaycanlılar Qarabağ məsələsilə bağlı çox iş görə bilirlər. «İran

dövləti mənim düşmənimdir» deyib kənardan söz döyüşünə çıxaqdan sonra, dövləti ələ almağın daha çox xeyri olardı. Ermənilər Fransa, Rusiya, ABŞ-ı idarə etmirlər. Sadəcə, bu dövlətlərdə elə iştirak edirlər ki, nəticə etibarilə həmin dövlətlər ermənilərin sözünü deyir. Cənubi azərbaycanlılar farslardan, kürdlərdən, gilənlərdən, kiləklərdən çox olduğuna görə, İran dövlətində təmsil olunaraq milli iradəsini yeritməlidir. Cənubi azərbaycanlılar buna getmədikləri üçün İran Ermənistanı müxtəlif şəkildə yardım edir.

Alim
2005

ÇAĞDAŞLIĞIN SİMASI – GƏLƏCƏYİN LİDERİ

Nizami müəllim, ölkəmizdə gedən son ictimai-siyasi proseslər Heydər Əliyev ideyalarının davamçısı olaraq optimal variant kimi İlham Əliyevi baş nazir vəzifəsində cəmiyyətə və dünyaya təqdim etdi. Ümumiyyətlə isə xarici mətbuatda Azərbaycanın perspektiv inkişafı ilə bağlı adı çəkilən İlham Əliyevin liderliyə doğru yüksəlişini reallaşdıran məsələlər barəsində azərbaycançı ideoloq kimi nə fikirdəsiniz?

– Bu gün İlham Əliyevi dövlət idarəçiliyinə gətirib çıxaran çox güclü, millətin öz daxilindən gələn tarixi qüvvələr var. Müasir dünyada gedən ictimai-siyasi, iqtisadi proseslər, eyni zamanda İlham Əliyevin zəngin dünyagörüşü bunu reallaşdırır. Bununla yanaşı, onu dövlət idarəçiliyinə gətirən digər mühüm qüvvə də var: Heydər Əliyev məktəbinin yetirməsi olması, bu məktəbin əsas dərsələrini alması onun üçün elə bir mənəvi-ideoloji stimül təşkil edir ki, bunun sayəsində İlham Əliyev milli dövlət idarəçiliyinin əsasında durmağa haqq qazanır. Azərbaycanda nə iqtidarda, nə də müxalifədə olanlar şübhə etmirlər ki, İlham Əliyev Azərbaycanın milli müstəqilliyinin gələcəyidir. Ola bilsin ki, bu, cəmiyyətdə olan fəal siyasi qüvvələrdən kimisə təmin etsin, yaxud əksinə. Amma bütövlükdə bütün siyasi dairələr düşünür ki, İlham Əliyev güclüdür, hakimiyyət uğrunda mübarizənin gənc cəngavəridir. Hər halda bu imic Azərbaycan prezidentinin oğlu olmasına görə yaranmayıb, o, cənab prezidentin həyatının mürrəkəb vaxtlarında da özünü millətə fəal bir siyasətçi olaraq tanıdıb. İlham Əliyev siyasi-ideoloji baxımdan böyük təcrübəyə malik şəxsiyyətdir. Bu təcrübənin müəyyən hissəsi gəndən gəlir. Onun qarşısında uzun illər boyu Azərbaycana rəhbərlik etmiş,

müasir dövlətçiliyimizi qurmuş bir insan var. Son on ildə müstəqil dövlət quruculuğu prosesi yalnız İlham Əliyevin gözələri qarşısında cərəyan etməyib, həm də onun bilavasitə iştirakı ilə həyata keçirilib. İlham Əliyevin son 10 illik fəaliyyəti möhtərəm Heydər Əliyevin genişmiqyaslı missiyasının tərkibində xeyli dərəcədə görünüb. Bu mənada, Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğundakı uğurlarında İlham Əliyevin xüsusi payı var. Onun erudisiyası, fəaliyyət imkanları o qədər geniş olmuşdur ki, Azərbaycan dövlətinin daxilədən nüfuzunun gücləndirilməsi kimi böyük önəm kəsb edən siyasi-ideoloji sahələrdə uğurla çalışa bilib. Digər tərəfdən, təbiidir ki, milli dövlət quruculuğu mərhələlərində ölkəmizin xaricdə siyasi-ideoloji müdafiəsinin möhkəmləndirilməsində İlham Əliyevin rolu böyük olmuşdur.

– Milli dövlət quruculuğunda İlham Əliyevin şəffaf görünən iştirakı var. Onun çevik siyasətçi obrazını tamamlayan və cəmiyyətə sevdirdən daha hansı əlamətlərin üstünlüyündən danışa bilərsiniz?

– Son illərdə cəmiyyətimizdə, ictimai-siyasi mühitdə belə bir fikir geniş yayılıb ki, Azərbaycan xarici siyasətinin əsas aparıcı qüvvəsi möhz İlham Əliyevdir. Təbiidir ki, xarici siyasətimizin əsas istiqamətlərini cənab Heydər Əliyev müəyyənləşdirib. Amma onun bilavasitə icraçısı İlham Əliyevdir. O, sadəcə, bu işin başında durmaqla kifayətlənmir, həm də yeni istiqamətlər müəyyənləşdirir, ölkəmizi xaricdə müdafiə edə biləcək gənc diplomatların yetişməsində onun xidmətləri əvəzsizdir. Mən birinci növbədə Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Azərbaycan nümayəndə heyətini misal götürə bilərəm: Səməd Seyidov, Gültəkin Hacıyeva, Əli Hüseynov, Bəxtiyar Əliyev, Rafael Hüseynov kimi gənclik dövrünü keçməkdə olan insanların zəngin diplomatik potensialını görüb nümayiş etdirməyə imkan yaratmaq İlham Əliyevin xidmətləridir. Bu xidmətlər əslində yalnız siyasi-ideoloji, diplomatik fəaliyyət deyil, həm də uyğun sahədə xalqın istedadına rəhbərlik etmək qabiliyyətinin mövcudluğudur.

Respublika daxilində müxtəlif siyasi-ideoloji güclərin dövlətə xeyrinə mərkəzləşdirilməsində İlham Əliyevin əməyi çoxdur.

O, ən böyük xidmətinin isə 2000-ci ilin parlament seçkilərində YAP-ın seçki kampaniyasına rəhbərliyi dövründə siyasi mübarizənin bütün məqamlarını nəzərə alması, bu mübarizədə mütləq qalib olması ilə göstəribdir. Azərbaycan cəmiyyətində İlham Əliyevin geniş fəaliyyətini şərtləndirən bir neçə xarakterik cəhəti də qeyd etmək istərdim: ciddiilik - işə ciddi yanaşmaq, prosesləri ciddi qiymətləndirmək, tənasübləri aydın şəkildə görmək. Ciddilikdən irəli gələn analitizm, nümayəndə onun dövlətçilik, siyasi proseslərin gedişi, cəmiyyəti nizamlamaq, təmərkişləşdir-mək barəsində kifayət qədər zəngin təfəkkürü elmi intellektual təsəvvürə bağlıdır. Bununla yanaşı, onun fəaliyyətində çox aydın seçilən bir səmimiyyət var. O, səmimiyyətin bir təzahürünü bu günlərdə jurnalistlərlə müsahibəsində ifadə etmişdir. Siz artıq prezident seçkiləri ilə əlaqədar olaraq xalqın, cəmiyyətin içərisinə gedəcəksiniz – belə bir proqramınız var. Siz ora nə ilə, hansı hazırlıqla gedirsiniz – sualına İlham Əliyev çox aydın, dəqiq cavab verir ki, mən xalqın içərisinə sevgi ilə, məhəbbətlə gedirəm. Bu məntiqi cavabla da Azərbaycan xalqının içərisində onun nə qədər nüfuzla malik olmağını öyrənmək çətin deyil. Azərbaycan xalqı emosional kifayət qədər üzde olan, öz hissələrini heç zaman gizlətməyən xalqdır. Azərbaycanda kiminsə imicini müəyyənləşdirməkdən ötrü aparılan çoxsaylı sorğular mənə bir qədər qəribə gəlir. Elə sorğularsız da kimin nə qədər nüfuz sahibi olması göz qabağındadır. Bu gün Azərbaycana kənardan gələn adama bir həftə kifayətdir ki, mətbuatla tanış olaraq tanınmış adamların nüfuzunun dərəcəsini öyrənsin.

İlham Əliyevin müasir, çevik texnologiyalardan istifadə etməsi millətin özünün uzun zaman ərzində formalaşmış tarixi-ənənəvi düşüncə tərzinə uyğun şəkildədir. Elə modern düşüncəli siyasətçilər olur ki, modern düşüncəsindəki süniliyinə görə xalq onları qəbul etmir. İlham Əliyevin qüdrəti ondadır ki, ciddiyyətlə cəsəret, cəsəret və səmimiyyəti birləşdirdiyi kimi, tarixiliklə müasirliyi də öz təbiətində, düşüncəsində, nitqində birləşdirə bilər. İstənilən bir siyasətçinin nüfuz qazanmasında onun nitqi mühüm amildir. İlham Əliyevin kifayət qədər aydın, konkret və səmimi nitqi var. Bir sıra müxalifət funksionerləri kimi müxtəlif

problemlər içərisindən gəlmədiyinə görə onun sifətində həmişə təbəssüm, işıq, xoş ifadə olur. Amma bəzi müxalifət partiyalarının sədrələrini televiziya da seyr edərkən görürük ki, onların sifətində həmişə bir dərd, əzab, kədər tökülür. Artıq elə bir dövrdür ki, Azərbaycan dövləti qurulub, dünya proseslərinin tərkib hissəsiyik, dünyanın ümumi əhval-ruhiyyəsi ilə yaşamaalıyıq. İnsanlar sevinmək, rahat yaşamaq, müəyyən normativlərə uyğunlaşmaq istəyir. İnsanlar istəməirlər ki, bütün həyat və fəaliyyətləri eksperimentlərdən ibarət olsun. Həyatın müəyyən hissəsi normaya salınmalı, sabitləşməlidir. Cəmiyyət bunun marağındadır. Mənə elə gəlir ki, üzündə ironiyadankənar açıq və səmimi təbəssüm olan liderlər cəmiyyət tərəfindən daha yaxşı qarşılanırlar. *Yəni cəmiyyət öz liderinin arxasınca getməklə bahəm, həm də onu sevmək istəyir. Yalnız ondan öyrənmək yox, həm də onu öyrətmək, qorumaq istəyir. Cəmiyyət özünü heç də yetim uşaq kimi hiss etmir ki, kimsə ona atalıq etsin. Cəmiyyət istəyir ki, öz liderinin arxasınca gedə-gedə həm onu, həm də özünü yüksəltsin. Cəmiyyət öz lideri ilə bir yerdə yaşamaq istəyir.* Bu, Azərbaycan cəmiyyətində vətəndaşlıq hissələrinin güclənməsi ilə bağlıdır və dövlətçiliyimizin kifayət qədər nümunəvi inkişaf yolunda olduğunun göstəricisidir.

– Azərbaycan dövlətçiliyinin qüdrətinin artmasını şərtləndirən göstəricilərdən ən vacibi milli iqtisadiyyatın inkişafı və beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə düzgün xətti tutmasıdır. Ölkəmizin tezliklə bu müstəviyə çıxması daha çox hansı amillərlə bağlıdır?

– İlham Əliyevin xüsusi bir nüfuzu da iqtisadiyyatı, təsərrüfatı, müasir dövrdəki iqtisadi münasibətləri dərinləndirməsi barədə cəmiyyətin aydın təsəvvürünün olması ilə bağlıdır. İlham Əliyevin siyasi rəqibləri də etiraf edirlər ki, o, iqtisadiyyatdan, kommersiya, biznes işlərindən mükəmməl baş çıxaran, bu sahələri müasir səviyyədə idarə edə bilən bir liderdir. Bu, ona görə Azərbaycana lazımdır ki, ölkəmiz öz iqtisadiyyatını daha dinamik inkişaf etdirməlidir. Azərbaycanda hər şey – mədəniyyətimiz də, düşüncə tərzimiz də, məişətimiz də dünyada gedən proseslərin təzyiqinə məruz qalır. Biz bununla hesablaşmalıyıq, am-

ma mühüm sahə olan iqtisadiyyata təzyiq o qədər güclüdür ki, ənənəvi təsərrüfat sahələri bu təzyiqin qarşısında ümumən duruş götürə bilmir. Deyək ki, biz ailə-məişət xüsusiyyətlərimizi, ənənələri, insanlar arasındakı münasibətlərimizi siyasi-ideoloji aspektdə xeyli dərəcədə qoruya, özünəməxsusluğumuzu saxlaya bilirik. Amma iqtisadiyyat tam kosmopolit vəziyyətdə olan bir şeydir. Dünyanın elə bir guşəsi yoxdur ki, müasir texnologiyalar ora nüfuz etməsin. Hətta nüfuz etməsə belə, perspektivdə görünməsin. Hamı hiss edir ki, ənənəvi təsərrüfat qayğılarına qalın qalmaqla millət nə yaşayıb inkişaf edər, nə də müasir dünyanın üzvi, tərkib hissəsinə çevrilə bilər. Təhlükəli cəhəti isə odur ki, ənənəvi iqtisadiyyat dağlar, əvəzinə modern, müasir iqtisadiyyat gəlməyə də bilər. Belə mürəkkəb iqtisadi münasibətlər şəraitində İlham Əliyev kimi iqtisadiyyatı bütün mürəkkəb təzahürləri ilə dərindən bilən bir adamın Azərbaycanda baş nazir olması tarixi şansdır. Bu mənada, müasir iqtisadiyyat fəal şəkildə kommersiyanın predmetidir. Hətta ötən əsrin 20-ci illərində Lenin ifadəsi ilə kommunistlər belə bir şüarla çıxış edirdilər ki, bolşeviklər ticarət etməyi öyrənməlidirlər. Bu xüsusda, Azərbaycan ticarət etməyi öyrənərək elə hərəkət etməlidir ki, ümumi təsərrüfat daxili region üçün deyil, daha geniş miqyasda çıxışa bilsin. İlham Əliyevin neft sahəsində böyük irəliləyişlərin müəllifi olması danılmazdır. İndiyədək ölkəmizdə bu miqyasda işi heç kim görməyib. Onun fəaliyyəti Azərbaycana tarixi bir xidmətdir. Təbii ki, baş nazir kimi fəaliyyəti daha da genişlənəcək və əsaslı Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan yeni neft siyasəti İlham Əliyevin xidmətləri sayəsində daha da irəliləyəcək. Yeni Azərbaycana indi də, 2005-ci ildən sonra da neftin gətirdiyi iqtisadi, siyasi, mənəvi səmərələr İlham Əliyev kimi modern düşüncəli, çevik, dünyanın intonasiası ilə fəaliyyətini əlaqələndirə bilən bir lider sayəsində artacaqdır. Sözsüz ki, sxolastik, etnoqrafik prinsiplərlə çıxış edən hər hansı bir qüvvə bu proseslərə rəhbərlik edə bilməz. Ona görə də mən düşünürəm ki, bizim siyasi-ideoloji taleyimizin üzümüzə gəlməsi Azərbaycanda proseslər bu şəkildə davam etməsindəndir.

– *Müasir durumda xalqın mənəvi, ruhi, fiziki sağlamlığı,*

yni nəslin düşüncə, təfəkkür saflığı incə, incə olduğu qədər də diqqət tələb edən məsələdir və gəncliyin düşüncəsində İlham Əliyev faktoru bu kompleks tədbirlərin himayədarı və icraçısı kimi özünə yer tapıb...

– İlham Əliyevin mənəviyyat, mədəniyyət, millətin ümumi daxili ruhi yüksəlişi sahəsində gördüyü işlər də lider kimi qəbul olunmasında əsas şərtlərdəndir. Biz uzun illər idmanla fəxr etməmişik, adlı-sanlı idmançılarımız, pəhləvanlarımız olub. Bu, Heydər Əliyevin xidmətləridir. Amma prosesi kompleks halına salan İlham Əliyevin Heydər Əliyev siyasətinin davamçısı kimi fəaliyyəti bu sahədə özünü daha çox göstərdi. Onun gənclik maraqlarından irəliləyən gələcəyə böyük ümid təzahürü, idmana qayğıya bütün cəmiyyəti cəlb edə bildəsidir. Bu, İlham Əliyevin idmana siyasi nüfuz məqsədilə göstərdiyi qayğı, məmur xidməti deyil, iç dünyasından gələn miqyaslı özünüifadə kimi ortaya çıxan məsələdir. Gənclərimizin idmanla məşğul olması fiziki hazırlıqla yanaşı hərbi problemləri olan ölkə üçün xüsusilə vacibdir və həm də cəmiyyətin mənəvi sağlamlığı şərtləndirir. Gənclər idmanla fiziki məziyyətlərini gücləndirməkdən ötrü məşğul olurlarsa, eyni zamanda bu, mənəvi təbiətin güclənməsi, xalqın ruhunun sağlamlığı deməkdir. Məsələn, narkotikanın gənclər arasında geniş yayılmasına qarşı başqa cür necə mübarizə aparmaq olar?! Yalnız sədd qoymaqla, həbslər aparmaqla, hüquqi- inzibati tədbirlərlə heç də bu işləri bütövlükdə görmək mümkün deyil. Ona görə də İlham Əliyevin bu sahədəki fəaliyyətinin nəticələrini gördükcə, bunun nə qədər əhəmiyyətli, dərin, mənəvi- ruhi tədbir olduğunu dərk edəcəyik və təhlillər aparacağıq. Bu gün İlham Əliyevi siyasi arenada Azərbaycanın öz ruhu, mənəviyyatı yüksəldir. Onun idman sahəsinə qayğısı da bir pyedestal, özüdür.

İlham Əliyevi müasir insanların, ziyalıların, gəncliyin total şəkildə müdafiə etməsi bizə çox şeylər vəd edir. Azərbaycan gəncliyi, xüsusilə də ötən əsrin 80-ci illərinin sonlarında dünyaya gələnlərin düşüncəsində İlham Əliyevin güclü obrazı var. Respublikanın müxtəlif regionlarında müxtəlif idman qurğularının tikilməsi, yarışların, görüşlərin keçirilməsi, digər tədbirlər gənclərin çağdaş idealların təsiri ilə böyüməsinin nəticəsidir ki,

onların təsəvvüründə artıq müxalifət obrazı yoxdur. Bu gəncliyin heç bir fəzi belə müxalifət elektoratına daxil deyil. Onlar tamam yeni əhval-ruhiyyə ilə böyümüş insanlardır. Hazırkı proseslərə nəzərən artıq müxalifət yaşlaşıb, bir neçə ildən sonra onları təqaüdə göndərmək dövrü başlayacaq, yerini isə yeni müxalifət tutacaq. Fikrimcə, mövcud müxalifətin qoyduğu tələblər, iddialar İlahm Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi ilə tam köhnəlir. Əslində bu köhnəlmə prosesi 1995-ci ildən sonra başlanmışdır. Çünki müstəqil dövlət tədricən qurulandan sonra onların yenidən hakimiyyətə gəlmək iddiaları xeyalə çevrilir, hər şeyə qarşı çıxmaq kompleksinə ilə, hər şeyə saxta deməklə gün keçirən müxalifət artıq yaşaya bilməz.

İndi Azərbaycanda siyasi-ideoloji fəaliyyət yeni sferaya çıxır, yeni mühit yaranır və bu mühitin öz müxalifəti olmalıdır – daha zərif, daha səmimi, konkret məsələlər üzərində düşünən müxalifət lazımdır. Kobud surətdə hakimiyyətə can atan, qisasçılıq, qiyamçılıq arzuları ilə yaşayan, həddən artıq qeyri-etik fəaliyyəti ilə müxalifət xarakteri yaratmaq istəyən qüvvələr öz dövrünü başa çatdırırlar. *Mən əminəm ki, builki prezident seçkiləri belə müxalifətin son nöqtəsini qoyacaq. Siyasi müxalifətin olması tamamilə təbii. Bu, istənilən ölkənin inkişafı üçün stimuldur. Guya koordinal məsələlər üzərində düşünən, amma təhqiramiz hərəkətlərlə özünü həmişə anormal vəziyyətə salan, öz aralarında yola getməyən, şəxsi iddialarla yüklənmiş, hakimiyyətə gəlməkdən ötrü ölkəni istənilən qüvvəyə, hətta şeytani özüne belə, tapşırmağa hazır olan müxalifətin yaşamağa haqqı yoxdur.* Siyasi əxlaqın pozulması da müəyyən həddə qədər gedə bilər. Bu həddən sonra cəmiyyət onu inkar edir, onlar arxaikləşir və çox qədimdə qalırlar. Bu pozulma prosesi İlahm Əliyevin yeni təyinatı ilə üst-üstə düşür. Fəaliyyətində Heydər Əliyev təcrübəsindən irəli gələn siyasi şəffafılıq, siyasi-ideoloji meydanda tam aydınlığı ilə durmaq, ancaq xalqa arxalanmaq və xalqdan kənar heç bir qüvvəyə kompromisə getməmək, istənilən mübahisəli məsələləri məhz xalqın mövqeyində və daxilində müzakirəyə cəlb etmək İlahm Əliyevin təcrübəsində müxalifətə münasibəti ifadə edir.

– *Müstəqilliyimizin ilk illərinin xaosit çağlarında öz milli-mənəvi, elmi səviyyəsini, biliyini, qabiliyyətini göstərməyə imkan tapmayan və bu gün cəmiyyətdə intellektual, ədəbi-ənənəvi elktopat sayılan ziyalı insanlar, ümumən gənclik dövrünü arxada qoyaraq, kamilləşmə nəsil aparıcı qüvvə olaraq İlahm Əliyevi görür. Müxalifət isə canfəşanlıq edir, nəyin bahasına olursa-olsun, xalqın inandığı, dəstək verdiyi lideri gözədən salmağa cəhd edir...*

– Ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindəki xaosit dövrdə intellektual səviyyəsini, potensialını ortaya qoya bilməyən və tədricən artıq yaşlanan gənclik böyük siyasi qarışıqların, münaqişələrin deyil, dövlət quruculuğu prosesinin övladlarıdır. Eyni zamanda 90-cı illərin gəncliyinin digər tərkib hissəsi də var ki, onların müəyyən qismi xalq cəbhəsi tərəfindən o dövrdə müxtəlif yerlərə oxumağa göndərilmiş, digər qisminə isə təcrübəsiz olmalarına baxmayaraq, heç bir hazırlıq keçmədən vəzifələr, səlahiyyətlər verilmişdi. Elə bilirdim ki, o gəncliyin xeyli hissəsinin artıq perspektivi yoxdur. Siyasi münaqişələr prosesində müəyyən konyunktur mövqə tutmuş gəncliyin nümayəndəsi kimi Əli Kərimlini misal göstərmək olar. Konyukturanın yetişdirdiyi və bu gün öz gənclik dövrünü sona çatdıraraq kamillik dövrünə qədəm qoyan bu kimi insanların kamilləşməsi də şərtdir. Onlar hakimiyyətdə nə görüblərsə, başqa cür düşünmək imkanları yoxdur. Məncə, həmin gəncliyin sıraları getdikcə seyrələcək və Azərbaycanı milli dövlət quruculuğunda yetişən insanlar 3-5 ildən sonra əsas aparıcı qüvvə olacaqlar. Çünki onların İlahm Əliyev kimi bir lideri var. Cəmiyyətdə intellektual, mənəvi elektorat olaraq mövqə tutan ziyalı insanlar həmişə İlahm Əliyevi müdafiə edəcək, fəaliyyətini intensivləşdirəcək və daha da yüksəldəcəkdir. Əminəm ki, bir növ gənclik özü də İlahm Əliyev üçün generator olacaqdır.

Müxalifətin mətbuat orqanlarında İlahm Əliyev haqqında etik normalara sığmayan fikirlər də səslənir. Əvvəla, siyasi mübarizədə gərəkdir qeyri-ciddi söhbətlər olmasın. Çünki lider olaraq meydana çıxmaq istəyən həmin böhtancı siyasətilərni həyatında daha dəhşətli məqamlar var. Heç vaxt ABŞ prezidentinin, yaxud

İngiltərə baş nazirinin fəaliyyətində bəzi xırda məqamlar axtarılır. Bunlardan böyük siyasətdə rəqibə qarşı istifadə etməyin aqibəti uğursuzluqdur. Əslində, belə şeylərdən istifadə etməklə reytinq qazanmaq istəyənlər özlərinə əskiklik, şəərəfsizlik gətirirlər. Bir də ki, belə məsələlərin siyasətə və normayaqədərki qiymətləndirilməsi də var. Yeni elə məsələlər var ki, onlar kişi işləridir və normayaqədərki vəziyyətdə də İlham Əliyevə hörmət-sizlik gətirə bilməz. Bunlar həyatın elə tərəfləridir ki, barəsində müzakirə açılmaz, həmişə susmaq lazım gəlir. Bu nüansları psixoloji, siyasi- ideoloji baxımdan ortaya çıxarmaq tənqid obyektinə hörmət gətirir, nüfuzunu daha da artırır. *İlham Əliyevin gördüyü tarixi işlərin miqyası o qədər böyükdür ki, bu xidmətlərin bir faizini İlham Əliyevə qarşı mübarizə aparan, özünü lider sayan insanlar görsəydilər, indi Azərbaycan cənnətə dönmüşdü.* Amma onlar tənqid etdikləri keyfiyyətlərdən bəlkə də yüz dəfə, min dəfə artıq çirkin işlərlə məşğul olmuşlar. Bunu cəmiyyət də yaxşı bilir və görür, müxalifət başçılarını yetərincə tanıyır. Ona görə də siyasiləşmiş mətbuatda söyüşlərin, təhqiramiz ifadələrin arxasında gizlənənlər cəmiyyətdə heç bir nüfuz qazanmırlar. Bu siyasi mübarizə üsulu cəmiyyətdə artıq yerimir. İlham Əliyevin şəxsiyyətini müəyyənləşdirən gördüyü parlaq işlər məsələnin mahiyyətini tam həll edir və onun şəxsiyyəti barəsində həmfada aydın təsəvvür yaradır. O ki qaldı Azərbaycan ziyalılarının əsas hissəsi, intellekti olanlar, vəzifədən ötrü ölməyənlər, heçqətən özünü cəmiyyətin ziyalısı hesab edənlərin böyük əksəriyyəti İlham Əliyevdən başqa Azərbaycanın gələcəyində lider olaraq heç kimi görmürlər. Bu, İlham Əliyevin daha da yüksəlişi üçün böyük təminatdır. Bu yüksəliş isə Heydər Əliyevin ideyalarının və ümumiyyətlə, Azərbaycanın yüksəlişi deməkdir.

Diyanət Bayramov
2003

ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNİ DANIŞIQLAR YOLU İLƏ HƏLL ETMƏLİYİK

Martın 2-də Azərbaycan televiziyasının «Aktual ekran» verilişində Milli Məclisin deputatı, filologiya elmləri doktoru, professor Nizami Cəfərovla müsahibə

Aparıcı: Nizami müəllim, fevralın 23-24-də Milli Məclisin iclasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həll olunması prosesinə aid məsələnin müzakirəsində istərdik ki, deputat ziyalı kimi təəssüratınızı bölüşsünüz.

N.C. Hər şeydən əvvəl onu deyim ki, cənab prezidentimizin Milli Məclisdə Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı nitqində məsələlərə tam aydınlıq gətirildi. Yeni məsələnin mahiyyəti bütünlükdə məlum oldu. O mənada məlum oldu ki, bu, bir prosesdir və müxtəlif tərəfləri vardır. Cəmiyyət də buna müxtəlif tərəflərdən münasibət göstərir. Amma bununla yanaşı, aparılan danışıqların həmişə gizli tərəfi də olur.

Məlum oldu ki, vəziyyət nə yerdədir. Həm psixoloji cəhətdən bir rahatlıq yarandı, həm də müxtəlif müləhizələr sələndi ki, münaqişənin həlli üçün nə etməliyik? Yeni cənab prezident tərəfindən Milli Məclisə, bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətinə belə bir sual verildi. Bu sual onu ifadə etmir ki, biz heç bir iş görməmişik. Xeyli iş görülmüş və görülür. Bu işlər dövlətin rəhbər-

gəldi və məsləhət gördü ki, cənab prezident bu danışıqları apar-sın, - vacibdir. Problemin həlli qarşılıqlı kompromislə mümkündür.

Amma təbii, bu razılıqlar elə olmalıdır ki, burada məğlub və qalib tərəf olmasın. Əgər hər hansı bir tərəfdən, ya Ermənistan, ya Azərbaycan tərəfdən biri məğlub, digəri qalib tərəf olsa, bu münaqişə sonra da davam edəcəkdir. Ona görə də məsələni ancaq danışıqlar yolu ilə həll etmək mümkündür.

Zaman, dövr, tarix bizə xeyli şans, imkanlar verir. Ona görə ki, Azərbaycan dövləti son illər iqtisadi baxımdan kifayət qədər inkişaf edibdir. Azərbaycanda mükəmməl iqtisadi siyasət aparılır və güman edirəm, zaman keçdikcə Azərbaycan gələcəkdə də Cənubi Qafqazda iqtisadi baxımdan ən inkişaf etmiş ölkə olacaqdır.

Aparıcı: *Nizami müəllim, indi Azərbaycan beynəlxalq aləmdə tanınır, qəbul edilir və bu sahədə ölkəmizin rəhbərliyinin xidmətləri əvəz edilməzdir.*

Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin həlli ilə bağlı siz türk dünyasının rolunu necə görürsünüz?

N.C. Türk dünyası həmişə bizim üçün istinad yeri olubdur və biz bundan heç vaxt qaçmamalıyıq. Amma son zamanların hadisələri başqa faktlar ortaya qoyur. Bu məsələ cənab prezidentin nitqində də səsləndi. Elə bil ki, türk dünyası birləşə bilmir, müxtəlif tərəflərdən olan təzyiqlərə parçalanmaq. Ayrılmaq istəyir. Bu, bizim ən böyük faciələrimizdən biridir.

Məsələn, Ermənistanın təcvüzzakar kimi tanınması məsələsi dünyanın bizdən uzaq bir sıra ölkələrində qoyula bilmir. Bəs Mərkəzi Asiya'nın türk respublikalarında niyə qoyula bilmir? Bir sıra iqtisadi məsələlərdə bir yerə yığılmaq imkanımız olduğu məqamlarda da, görürsən ki, müxtəlif tərəflə çəkiirlər. Aydındır ki, Azərbaycan prezidenti türk dünyasında bu gün şərəksiz liderdir. Mən türk dünyasına, sadəcə olaraq, bir etnik, mənəvi sfera kimi baxmıram. Bu, beynəlxalq bir sistemdir və bunun üçün hər cür səbəblər, əsaslar, sərtlər vardır. Amma dünyanın gərginliyindəndirmi, ya özünü tapmaq axtarışlarının nəticəsidirmi, ya milli dövlət quruculuğu prosesində həmişə özündən aralanma prosesi

gedir, ondandırmı, nəse, türk dünyası bizim problemlərimizə qaçığı göstərmir. Biz təklənilirik.

Aparıcı: *Gəlin etiraf edək ki, ermənilər beynəlxalq miqyasda özləri üçün bir mif yaradıblar və sübut etməyə çalışırlar, - bəzən buna nail olurlar, - onlar çox pis vəziyyətdə dirlər, ağır şəraitdə yaşayırlar, ona görə də ermənilərə kömək edilməlidir. Bu, beynəlxalq aləmdə də qəbul olunur və onlar da bu çərçivədə öz niyyətlərini həyata keçirə bilərlər.*

N.C. Tamamilə doğrudur. Dünyanın müxtəlif etnik münasibətlər fonunda onlar qərribə bir millətdir. Çox iddialı, eyni zamanda bu iddianı müəyyən yazıqlıqla pərdələyən, dünyada heç bir yaxın etnik qohumu olmayan, xarakteri, xasiyyəti, milli xüsusiyyətləri çox mürəkkəb olan və müxtəlif cür düşünə bilən, ayrı-ayrı ölkələrdə özlərinin həyat, düşüncə tərzlərini ardıcıl olaraq yeritməyə çalışsın bir millətdir. Hətta təsəvvür edin ki, bu millətin lideri yoxdur. Bu millətin dövlətçiliyi idarə etmək, onun adından danışmaq səlahiyyətinə malik lideri yoxdur. Ona görə də Ermənistan-Azərbaycan danışıqlarında elə bir konstruktiv təklif verilmir ki, ona müvafiq münasibət bildirilsin. Yaxud verilən təklifin arxasında hər hansı bir qüvvə durmur ki, onunla normal danışımaq mümkün olsun. Amma erməni mifi bizim tərəfimizdən, ümumiyyətlə, dünya tərəfindən nə vaxtsa aradan götürüləcəkdir. Elə məqamlar var ki, doğrudan da adama qərribə gəlir və bunlar analoqu olmayan şeylərdir. Ermənilərin dini - Qriqorian kilsəsi siyasətlə son dərəcə bağlıdır, siyasi məsələlərlə məşğuldur. Demək olar ki, dövlət rəhbərləri bir tərəfdə durub ancaq inzibati məsələlərlə məşğuldur. Erməni millətinin, dövlətçiliyinin tarixini də, gələcəyini də bu din müəyyənləşdirir. Yəni ermənilər, sadəcə, fəlsəfi mənada yox, sözün həqiqi mənasında miflə yaşayan etnosdur, cəmiyyətdir.

Mənə elə gəlir ki, bu vəziyyətdə bizə islam dini və islam düşüncəsi kömək etməlidir. İslam dini ümumbəşəri bir dindir. İslam dini etnik münaqişələrə qarışmır. Dövlət siyasətinə müəyyən səviyyədə qarışır, yəni daha çox məişət problemlərinə, mənəvi-əxlaqi problemlərə müdaxilə edir. Amma dimimiz bizim cəmiyyətimizi qorumaqdadır. Yalnız ümumi şəkildə yox, beynəlmil-

lələlik düşüncəsi ilə yox, konkret şəkildə qorunmalıdır.

Dünya ictimaiyyəti, konkret olaraq ATƏT, dünyanın böyük dövlətlərinin rəhbərləri bizim prezidentimizə deyirlər ki, siz dünya səviyyəli siyasi xadimsiniz və Qafqazda, o cümlədən Cənubi Qafqazda olan münaqişələri yoluna qoya bilərsiniz.

Cənab prezidentin bu problemləri yoluna qoymaq üçün çoxlu variantlar təklif etmək imkanı var. Dövlətimizin başçısı dəfələrlə çalışıb ki, həmin imkanlar həyata keçirilsin. Yəni cənab prezident təkcə Azərbaycanın problemi ilə məşğul olmur, mən deyirdim ki, ümumiyyətlə, dünyanın düşüncəli adamları regionda olan məsələlərin həlli səlahiyyətini dövlətimizin başçısına veriblər, amma ermənilərin xarakteri, bu millətin münaqişəyə qoşulma mənalıqları, ondan istifadə bacarığı elədir ki, normal, müasir düşüncə ilə bu problemi həll etmək olmur. Görək qarşı tərəf real düşüncə ilə hərəkət etsin bax, belə bir mürekkəb vəziyyət əmələ gəlir.

Biz, inkişaf etməkdə olan, geniş imkanlara malik, potensialı olan bir ölkəyə və digər problemlərimizin də həlli ilə məşğul oluruq və olmalıyıq.

Aparıcı: *Milli Məclisdə müzakirələrə geniş ictimaiyyətin nümayəndələri də dəvət olunmuşdular. Onlar da öz sözlərini, fikirlərini söylədilər. Siz münaqişənin həllində ictimaiyyətin rolunu necə görürsünüz?*

N.C. Mənim fikrimcə, Azərbaycan cəmiyyəti, onun müxtəlif təbəqələri bu məsələdə cənab prezidentin mövqeyini müdafiə etməlidir. Bizim cəmiyyətimiz dedi-qodularla, emosiyalarla yaşamamalıdır. Dövlətimizin tutduğu mövqeyi intellektlə, analitik düşüncə ilə, hər şeyi saf-çürük eləməklə müdafiə etməliyik. Əgər biz istəyiriksə belə bir dövlət mövcud olsun, istənilən məsələyə münasibətdə dövlət rəhbərini dəstəkləməliyik. Vətəndaş hissi odur ki, bir insan olaraq sən özündə dövlətin ən yüksək səviyyəsi arasında bilavasitə əlaqə görəsən, qurduğun dövlətə inanasan. Biləsən ki, bu dövlət və onun rəhbərliyi, xüsusilə dünyanın hər yerində böyük dövlət xadimi kimi tanınan Heydər Əliyev təmamilə düz hərəkət edir və həmişə Azərbaycan cəmiyyəti, xalqı ilə məsləhətləşməyi, onun fikirlərinə qulaq asmağı öz işinin

üçünlü cəhətlərindən biri sayır. Niyə? Ona görə ki, cənab prezident aydın şəkildə qarşıya qoyur ki, Azərbaycanda Azərbaycan vətəndaşı formalaşmalıdır. Nə qədər ki, Azərbaycanda ancaq qruplar, müəyyən təbəqələr var və onların da hər birinin şüur forması var - dövlətçiliyimiz bu tipli problemləri həll edə bilməyəcəkdir. Bunun üçün mütləq vətəndaş formalaşmalıdır və dövlətimizin siyasəti bunun üzərində qurulubdur.

Nəticə etibarilə onu demək istəyirəm ki, biz bu problemi sülh və danışıqlar yolu ilə həll etməliyik. Çünki bu problemin, ümumiyyətlə, bu gün dünyadakı istənilən problemin müharibə yolu ilə həll olunması mümkün deyildir. Faktiki olaraq bunun praktikası yoxdur. İkinci bir tərəfdən, biz bu məsələni tez həll etməliyik. Çünki artıq qaçqınlıq həyatında doğulan, ömrünün ən yaxşı anlarını qaçqın kimi keçirən bir cəmiyyət yaranıbdır. Bu vəziyyətin qarşısını almaq lazımdır.

ALI MƏKTƏB, TƏLƏBƏ... VƏ MÜƏLLİM

Mərhum alimimiz, rektor Həşim Ağayev bir dəfə mənə dedi ki, keçmişdə tələbə xəstə olanda, yaxud müəyyən səbəb üzündən bir müddət dərslə gəlməyəndə müəllim bunu dəqiq yadda saxlayır, ona dərhal kömək edirdi ki, təhsildə yoldaşlarından geri qalmasın. İndi sə bəzi müəllimlər belə hallara başqa cür yanaşırlar. Bəs siz müəllimi necə görmək istərdiniz?

– Əlbəttə, müəllimlik fəaliyyətinin əsas məqsədini pul qazanmaqdan ibarət bilənlər də var. Bunun başlıca səbəbi cəmiyyətin özündə müəllimə lazımı kömək göstərilməməsi, daha doğrusu, buna dövlətin maddi imkanının olmamasıdır. Müəllim adını daşıyan şəxs tələbənin biliyini zənginləşdirməli, onun təlimdə geri qalmasından başqa cür istifadə etməməlidir. Müəllim mənaviyyət etalonu olmalıdır.

– Bir halda ki, söhbət mənaviyyətdən düşdü, bir əhvalatı da xatırlatmaq istəyirəm. 1945-ci ildə ölkə müharibədən çıxanda hamı kimi müəllimin də güzəranı acınacaqlı idi. Ancaq indiki müəllimlərin maddi vəziyyəti ondakından bir neçə dəfə yaxşıdır. Konkret bir misal. İzzət adlı tələbə yoldaşımız ərəb dili müəllimi Muxtar Əfəndizadənin evinə yarım kiloqramlıq bankada ərinmiş yağ aparmışdı. Müəllim onu qovmaq istəyib, yağın qəbul etməyib. Tələbə yalvarmışdır ki, anam seyiddir (yalandan), o göndərib, çox xahiş edib ki, qəbul edəsiniz. Etməsəniz, aman məni evə buraxmaz... Qisası, min xahişdən sonra tələbə yağı geri götürməmişdi. Bir dəfə həmin tələbə dərslə cavab verə bilmədi. Muxtar müəllim isə özünü məxsus gur səslə dedi ki, ə, İzzət, yoxsa o yarım kiloqramlıq yağa arxayınsan? Bu epizodu şərh etməyinizi xahiş edirəm.

– Mənə elə gəlir ki, sovet dövründəki məktəb sistemi daha çox «hərbi» bir sistem idi. Eyni zamanda ali məktəb müəllimi görürdü ki, cəmiyyətin özü nə vəziyyətdədir, hansı ideallarla yaşayır və bu ideallara da tabe olubdur. Özü də ürəkdən tabe olubdur. Yaşlı ali məktəb müəllimlərimizdən eşitdiyimə görə. Sovet dövründəki professorun maaşı, demək olar ki, ən yüksək maaş idi. İkinci dünya müharibəsindən, köhnə təbirlə desək, Böyük Vətən müharibəsindən sonra bu baxımdan meydana çıxan çətinlikləri bütün cəmiyyət keçirdi. «Hərbi» intizam müəllimə tələq edirdi ki, hamı belə yaşayır, sən də bu cür yaşamalısən. Yəni burada sözün geniş mənasında harmoniya pozulmurdu. Bu gün isə vəziyyət sizin dediyiniz epizoddakına uyğun deyil. Mən həmin fərqi bütün genişliyi ilə göstərib oxucuların vaxtını almaq istəməzdim.

– Nizami müəllim, sualım yenə də mənaviyyətə dairdir. Tələbiyyədə çıxış edən diktorlar, istər qanun olsun, istər kişi hər gün təzə paltarda, bər-bəzəkli şəkildə ekranda görünür. Ola bilsin ki, onlara hansısa sponsor, xeyriyyəçi kömək edir. Bu köməyi müəllimə də etmək olar. Elə bu yaxınlarda tələbələrə belə bir söhbətinin şahidi oldum. Hansısa müəllimdən söhbət gəldirdi, ancaq adını xatırlaya bilmirdilər. Tələbələrəndən biri dedi ki, hər vaxt məktəbə göy köhnə pencekdə gəlir, ha, həmin o müəllimi deyirəm. Nizami müəllim, bax, görürsüzümü, müəllim köhnə penceyi ilə yadda qalır. Bu barədə sizin müahizələrinizi bilmək istərdim. Sizcə, köhnə paltarda olmaq yaxşıdır, yoxsa?..

– Mən sizə çox səmimi şəkildə deyim ki, heç vaxt istəməzdim müəllim tələbənin yanında ancaq paltar, xüsusilə də köhnə paltarı ilə qalsın... Diktorlara gəldikdə isə, mənə məlumdur ki, onların geyindikləri öz paltarları deyil, ancaq verilişdə, özü də bu və ya digər firmanın geyimlərini reklam etmək üçün geyinirlər. İstəməzdim ki, müəllimlər də bu cür reklamın obyektı olsunlar.

– Yenə də görüdüklərimdə danışmaq istəyirəm. Cəmi bir neçə il bundan əvvəl ali pedaqoji məktəblərin birində çox qəşəng, məlahətli, yaraşqlı bir qız dövlət imtahanında M.Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin hansı dildə yazıldığını bildirdi. M.F.Axundovla S.S.Axundovna adlarını da, əsərlərini

də qarışıq saldı. S.Vurğunun «Aygün» poemasının dram əsəri adlandırdı. Məlum oldu ki, həmin qız klassiklərin adını belə bilmir, ancaq dövlət imtahan komissiyası onun biliyini müsbət qiymətləndirdi. Əslində isə, yeni «ali məktəb məzunun» heç vaxt orta məktəb proqramını da qətiyyənlə mənimsəməyib. İndi isə əlinə diplom verib gənc mütəxəssis kimi məktəbə göndərir. Məktəb də sevinir ki, gənc mütəxəssis qəbul edib. Axı belə hallara qətiyyənlə yol vermək olmaz. Belə ərköyün, xahişlə, min-nətlə, pulla ali təhsil alanlar millətə nə xeyir verə bilər? Daha çox ziyən vurur, nəslə korlayarlar. Şübhəsiz ki, özü kimi gənclər yetişdirər. Bu barədə fikriniz.

– Mən də sizinlə razıyam ki, bizim ali məktəblərimizi çox istedadlı gənclərlə yanaşı, çox istedadsız «gənc mütəxəssislər» də bitirir. Təbii ki, istedadsızların sayı daha çox olur. Belə güman vardı ki, test imtahanlarına keçməklə ali məktəblərə ən layiqli gəncləri qəbul edəcəyik. Lakin bu da əsaslı bir keyfiyyət dəyişikliyinə səbəb olmur. Buraya onu da əlavə edək ki, 80-ci illərin sonu, 90-cı illərin əvvəllərində də ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri ilə həm orta, həm də ali məktəblərdə tədris intizamı görünməmiş bir şəkildə pozuldu. Son illər ölkədə stabilliyin yaranması, gəlin güman edək ki, tədrisin ümumi keyfiyyətinə hər halda müsbət təsir edəcəkdir.

Ancaq mənim belə bir qənaətim var: yüz tələbədən heç olmasa on nəfəri ali məktəbi yüksək səviyyədə bitirirsə, bunun özü həmin sahənin inkişafı üçün kifayətdir. Əlavə edim ki, burada mən kütləvililiyi deyil, professional sahəni nəzərdə tuturam.

– Bir hind yazıcısının çoxdan oxuduğum «Paltov» adlı hekayəsində dərsləri çatdırma bilməyənlər varlı bir ailənin uşağına kəsb, lakin bilikli bir müəllimin dərslərindən söhbət edir. Günlərin birində soyuq olduğu üçün evin xanımı ona ərinin nimdəs paltosunu başışlayır. Bunu bilən ata müəllimə iki aylıq əlavə pul da verir və xahiş edir ki, daha oğluna dərslər deməsin. Səbəb odur ki, şagird müəlliminin, tərbiyəçisinin atasının köhnə paltosunda olduğunu görür. Yəni bundan sonra müəllimin dediyi sözlərin yüksək təsiri olmaz. Bizdə isə tələbə ilə yeyən, içən, heç bir etik normanı gözləməyən, hərzə danışan, tələbə-

dən borc istəyən müəllim də var. Keçmişdə olduğu kimi, mən istəyirəm tələbə- müəllim münasibətində çox qalın pərdələr olsun. Qeyd etdiyim məsələlər barədə sizin fikriniz necədir. Bir də deyəsiniz, Azərbaycanda «Paltov» hekayəsində təsvir edilən ailələr varmı? Varsa, onlar sizcə azdır, ya çoxdur? Gələcəkdə valideynlərimiz o mərtəbəyə yüksələ bilirmi? Belə yollar görünürmü? Ya bəlkə təzdir?

– Mənim fikrimcə, hər bir valideyn uşaqların marağ dairəsindən, mənimsəmə səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif təhsil formalarını müstəqil seçməlidir. Vəziyyətdə müvafiq olaraq təhsilin gedişində həmin formaları dəyişdirmək də olar. Lakin mən təəssüf edirəm ki, imkanlı ailələrin çoxu uşağına yaxşı təhsil vermək əvəzinə cürbəcür yollarla onu ali məktəblərə qəbul etdirmək, yaxşı, gəlirli işə qoymaq üzərində daha çox düşünür. Yəni övlad valideynin yadına orta məktəbi bitirəndə, ali məktəbi bitirib iş axtaranda, semestr imtahanlarından kəsildəndə düşür... Uşağına yaxşı təhsil verməyə çalışsan valideynlərin isə çox zaman buna maddi imkanı olmur.

Sualınızın birinci tərəfinə gəldikdə isə mən müəllimlə tələbə arasında möhkəm pərdənin olmasını deyil, normal pedaqoji-mənəvi münasibətin olmasını tərəfdarıyam. Ancaq, şübhəsiz ki, müəllim tələbəsindən borc ala bilməz, lakin tələbəsinə «borc» verə bilər və ümumiyyətlə, müəllim-tələbə münasibətlərində sosial-genetik mahiyyətə, geniş mənada, müəllimin tələbəyə borc vermesindən ibarətdir. Bir az köhnəlik fikri olmasın, müəllim tələbəsinə hər cəhətdən nümunə olmalıdır – dərstdə də, müxtəlif tədbirlərdə də, küçədə də, yeməkxanda da.

– Bilirsiniz ki, keçmiş iqtisadiyyat dağılandan sonra dövlət ali məktəblərin maddi bazasını möhkəmlənməsi üçün demək olar vəsait ayıra bilmir. Belə şəraitdə özəl ali məktəblər baş alıb gedir. Sizcə, bu, ali təhsilə marağı azaltmışdır ki? Yaxud özəl ali məktəblərə münasibətiniz?

– Özəl ali məktəblərin geniş yayılması dövrün tələbidir. Bu ali təhsilə marağın azalmasını deyil, əksinə, artmasının nəticəsidir. Çox yaxşı olardı ki, cəmiyyətimizdə gəncliyin ali təhsilə olan marağını bu sahədə çalışanlar spekulativ istiqamətə yö-

nəltməsinlər. Özəl ali məktəblərin öz kadrları yetişsin, elə kadrlar ki, onlar dövlət məktəblərindəki müəllimlərlə rəqabətə gire bilsinlər. Yoxsa hərə bir tərəfdə məktəb açıb «hüquqşünas», «həkim» hazırlayacaqsız, vay bizim halımıza.

– Bir neçə ildir ki, dekanınsız. Həmçinin tələbə qəbulu artıq test üsulu ilə keçirilir. Necə deyərlər, siz o tələbələri də, bu tələbələri də görübsünüz. Onların bilik keyfiyyəti barədə nə deyə bilərsiniz? Testin bu günü, sabahı, sizcə, necə görünür?

– Mən qəbul imtahanlarının köhnə qaydada və ya testlə keçirilməsi arasında heç bir prinsipial fərq görmürəm. Oxuyan onda da oxuyurdu, indi də oxuyur. Onda da səviyyəli tələbələrle səviyyəsiz tələbələr nisbətə idisə, indi də o cürdür. Millətin ümumi elmi-mədəni səviyyəsi necədirsə, hər hansı imtahan formasından asılı olmayaraq, qəbul olunan tələbələrin səviyyəsi ona müvafiq olacaqdır. Lakin bu bir həqiqətdir ki, əgər obyektivlik gözlənilsə, qəbul imtahanlarının köhnə qaydada götürülməsi tələbələrin daha uğurla seçilməsi üçün münasibdir. Test imtahanı çox zaman faktları bilən, lakin mühakimə qabiliyyəti lazımi səviyyədə olmayan gənclərin qəbuluna səbəb olur. Və biz bunu elə birinci kursdaca hiss edirik.

Mənə belə gəlir ki, qəbul imtahanlarının testlə keçirilib-keçirilməməsi məsələsi üzərində işin gedişi ilə əlaqədar olaraq hələ bir müddət də düşünmək lazımdır. Və mənim bildiyimə görə, test məsələsi son zamanlar Türkiyədə bir sıra müzakirələrin obyektinə olmaqdadır. Ona qarşı kəskin tənqidi mövqə tutanların sayı burada da, yəni Türkiyədə də get-gedə artır.

– 40-cı illərdə professor Mikayıl Rəfil, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan kimi müəllimlər dərin bilik sahibləri olmaqla yanaşı, həm də gözəl, mahir nətiqliq istedadına, mühazirələri ilə tələbələri ovsunlamaq gücünə malik idilər. Yadımdadır, Mikayıl Rəfil qədim Azərbaycan ədəbiyyatından mühazirəyə insan, həyat, məhəbbət, ölüm anlayışlarının izahı ilə başlayıb, elə təsirlənmişdi ki, göz yaşlarını saxlaya bilmədim. Öyrənmişəm, həmin müəllimlərdən birinin də dərslərinin lent yazısı nəsilərə nümunə üçün saxlanmayıb. Buna necə baxırsınız? Bu vacibdirmi?

– Bu vacib idi. Özü də çox vacib idi. Lakin bizə təskinlik verən odur ki, həmin professorların nitqi onların istedadlı tələbələrini – bugünkü ali məktəb müəllimlərinin çoxunun yaddaşında qalıb. Məsələn, Penah Xəlilov, Tofiq Hacıyev, Təhsin Mütəllibov, Xalid Əlimirzəyev kimi müəllimlərimiz həmin görkəmli müəllim-natiqlərin təcrübəsini bu və ya digər şəkildə davam etdirirlər. Lakin çox təəssüf ki, heç onların da öz mühazirələrini lentə yazdırmaq marağı yoxdur.

– Ali təhsillə bağlı sizi daha hansı problemlər narahat edir?

– Ali təhsillə bağlı problemlərin bir hissəsinə, mənə elə gəlir ki, kifayət qədər ətrafı toxunmuşam. Problemlər isə çoxdur və təbii ki, hamısı ilə bağlı fikir söyləmək məsuliyyətini mən öz üzərimə götürə bilmərəm. Ancaq onu deyə bilərəm ki, Azərbaycan ali təhsil sistemində bu gün keçid dövrüdür – biz köhnə, o qədər də uğursuz olmayan, yaxşı bələd olduğumuz formadan yenisinə keçirik. Yeni təhsil sistemi isə çoxlu sayda suallar doğurur və doğruracaqdır.

Cavad Cavadlı

1997

mitlərin kombinatorikası (qovuşması) və fonetika ilə qrammatikanın qarşılıqlı əlaqəsi problemi» adlı üçüncü fəsildə isə faktların kəmiyyəti nəzəri cəlb edir ki, bu, konkret vəziyyətdə tədqiqatın induktiv xarakterindən irəli gəlir.

İkinci fəsildə qoyulan problemlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq iki paraqraf verilmişdir; birinci paraqrafta labial, ikincidə dental samitlərin anlaudakı təkamül tarixindən bəhs edilir.

Labial samitlərin türk dillərindəki tarixi mövqeyi tipoloji baxımdan araşdırılır. Sistem daxilində qarlaşma, spirantlaşma və sonorlaşma meyilləri nəticəsində fonoloji qarşılaşmaların (b-p; b-v; b-m) meydana çıxması göstərilir; bu həm də fonemlər sisteminə simmetriklilyə dilin təbii cəhdi kimi də izah olunur. Yeni anlauda müstəqil labial samit fonemlərin təşəkkülündən öncə, həmin samitləri yetirən şərait təşəkkül tapır ki, bu, müəllifin birinci fəsildə qeyd etdiyi kimi, dilin üç xarakterik əlamətinin kəşfiyyəti nöqtədə mümkündür. Nəhayət, labial konsonant anlaudun aşağıdakı əsas funksional tipləri olduğu göstərilir: p; p/b; b; v; m (səh. 69-70).

İkinci paraqrafta dental samitlərin anlaudakı tarixi pratürk samit anlaudun kar, yaxud cingiltili olması probleminin təhlili fonunda nəzərdən keçirilir. Müəllifin fikrinə, anlauda kar, yaxud cingiltili samitlərin ilkinliyi məsələsi türk dillərində heca vurğusunun xarakterində gedən dəyişmələrin tədqiqi vasitəsilə həll edilə bilər; bu isə kitabda dolayısı ilə türk-şumer paralellərinin verdiyi material əsasında izah olunur. Göstərilir ki, şumer dili üçün xarakterik olaraq, kar və cingiltili anlautların qarşı-qarşıya qoyulması (k-q) türk zəminində kar tayın xeyrinəneyrallaşır, nəticədə müxtəlif köklərə gətirən əsasların genetik qohumluğu təəssüratı meydana çıxır (səh. 103). A.Məmmədovun belə bir fikri inandırıcı və məntiqlidir ki, samitlərin hələ protürkdə mövcud olan «güclü-zəif» deyər qarşılaşdırılması sonralar təbii surətdə «kar-cingiltili» şəklində qarşılaşdırmaya keçir; bəzi türk dillərində bu proses indi də davam etməkdədir.

Müəllif göstərir ki, təhcecalıların polisintetik birləşməsi mərhələsində mənə fərqləndirici vəziyyəti əsasən heca tonları yerinə yetirmişdir. Onların izləri o türk dillərində saxlanmışdır ki, burada söz əvvəlində gələn güclü (kar) və zəif (cingiltili) samitlərin diferensiasiyası müşahidə edilir. (səh. 111-112).

Üçüncü fəsil zəngin dil faktları üzərində müəllifin aparmış olduğu ağır zəhmət tələb edən statistik təhlillər, təsnif və lokal ümumiləşdirmələrdən ibarətdir.

Samitlərin kombinatorik təhlili gedişində fonetik hadisələrin (assimilyasiya, dissimilyasiya və s.) tarixi rolu diqqətlə araşdırılır. Müəllif fonetik dəyişmələrin morfoloji sistemdə yaratdığı çevrilişlərə aid konkret halları nəzərdən keçirməklə (məsələn, -lar... -dar... -tar... -nar... -zar kəmiyyət kateqoriyası əlamətləri), əslində, türk morfonologiyasının material bazasını genişləndirmiş olur. Ümumən, A.Məmmədovun düzgün qənaətinə görə, fonetik və morfoloji səviyələrin əlaqəsi aqqlütinativ quruluşun təbiətindən gəlir.

Kitabın nəticə hissəsində müəllif belə bir ümumiləşdirmə verir ki, pratürk, daha dərin – türkqədərk (və ya protürk deyilən) vəziyyətin davamıdır; həmin vəziyyətin mövcudluğuna qədim əlaqələrin qalığı kimi götürülən çoxlu fonetik paralellər şəhadət verir (184).

A.Məmmədov türk samit səslərinin tarixi üzərində müşahidə aparmış görkəmli tədqiqatçıların (N.K. Dmitriyev, A.N.Kononov, B.A.Serebrennikov, A.M.Şərbak, V.M.İlliç-Svitç, N.Z.Hacıyeva, F.A. Abdullayev və b.) mülahizələrinə nüfuzlu mənəbə kimi yanaşır; orijinal fikirlərini də bu bazada söyləyir. Müəllifin qənaətləri əksərən illüstrativ materialın diqtəsindən gəlir, lakin bəzən polemika gedişində realizə olunur. Məsələn, türk dillərində şəkilçinin səsə tərkibinin kökdən asılı olması bərdə mövcud fikrə (N.K.Dmitriyev) qarşı çıxan A.J.Budayevin konkret olaraq harada səhv etməsi (fonetik hadisələrlə fonoloji hadisələri qarışdırması) inandırıcı məntiqə göstərilir (səh. 181-182). Ümumən, A.Məmmədov istər materialın şərhində, istərsə də polemika apararkən çevik üslub nümayiş etdirir, müəllifin təhlilə cəlb etdiyi faktlar zəngindir.

Nəticə etibarilə demək lazımdır ki, A.Məmmədovun «Türk samitləri: anlaut və kombinatorika» adlı əsəri həll etdiyi və ya həllinə çalışdığı problemlərin siqlətinə görə türkoloji fikrin son illərdəki nailiyyətləri sırasına daxil olacaqdır.

norma, həm də üslub baxımından geniş sərə verməklə yanaşı, dövrün böyük söz ustaları İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai və M.Füzulinin dilinə ayrıca oçerklər həsr etmişdir.

Üçüncü fəsil isə ədəbi dilin milli dil əsasında formalaşması və inkişafından bəhs edir – burada tədqiqatçı ümumtürkoloji məzmunlu milliləşmə problemini araşdırmış, yeni Azərbaycan türkcəsinin təşəkkülünün ictimai-siyasi, mədəni-lingvistik məsələləri üzərində dayanaraq həmin prosesin normativ tərəflərini funksional tərəfləri ilə qarşılıqlı əlaqədə təhlil etməyə çalışmış, ədəbi dilin demokratikləşməsi məsələsindən danışmışdır. M.Əmani, M.V.Vidadi, M.P.Vaqif və «Şəhriyar»ın dil-üslubu xüsusi olaraq məhz ümumi demokratikləşmə, milliləşmə tendensiyasının hadisəsi kimi təqdim olunmuş, XVII-XVIII əsrlərdə funksional üslubların yenidən diferensiasiyasının mənəzərəsi verilmişdir.

Sonrakı mərhələlərin fəal dil-üslub proseslərinin tarixi məzmununu, dialektikasını müəyyənləməyə çalışan müəllif zəngin faktlar əsasında təhlili aparmış, M.F.Axundovun dili və ədəbi dil barədəki görüşləri üzərində dayanmış, XX əsrin əvvəllərindəki müəkkəb dil mübarizələrini ümumi şəkildə sərə etmişdir. Əsrimizin 20-30-cu illərindən sonra ədəbi dilin normasında və funksional üslublarında özünü göstərən həm qanunauyğun, həm də təsadüfi hadisələr barəsində isə ayrıca bəhs olunmuşdur.

Ümumiyyətlə, həm monoqrafik bir tədqiqat, həm də müəkkəb bir dərslük kimi müəllifinə böyük şöhrət qazandıracaq kitabda mübahisə doğuracaq məqamların olması da təbiidir. Məsələn, bizim fikrimizcə, yaxşı olardı ki, N.Xudiyev kitabın adını «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» deyil, «Azərbaycan türk ədəbi dili tarixi» qoyaydı. Xüsusi bir «Nəticə»yə də ehtiyac duyulur. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, S.Vurğun kimi böyük söz ustalarının dilinə ayrıca oçerklər həsr olunsa idi, daha yaxşı olardı və s.

Biz əminik ki, müəllif bu kitab üzərindəki işini dayandırmayacaq, onu daha da təkmilləşdirib filoloqlarımızın stolüstü kitabına çevirəcəkdir.

1995

ƏDƏBİ DİLİN TARİXİNƏ DƏİR*

Azərbaycan ədəbi dili tarixinin sistemli tədqiqi mərhüm professor Ə.Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. Doğrudur, Ə.Dəmirçizadəyə qədər də bu sahədə müəyyən işlər görülmüşdür, lakin kifayət dərəcədə ardıcıl olmamışdır. Ə.Dəmirçizadədən sonra Azərbaycan dilçiliyində ədəbi dilimizin tarixi problemlərinin həllində T.Hacıyev xüsusilə fərqlənir. Haqqında bəhs olunan «Azərbaycan ədəbi dili tarixi» (II hissə, «Maarif», 1987) kitabı da müəllifin qeyd edilən istiqamətdə apardığı tədqiqlərin davamı kimi diqqəti cəlb edir.

T.Hacıyevin haqqında bəhs edilən kitabında ədəbi dilin üç mərhələsi əhatə olunur: XIX əsr, XX əsrin əvvəlləri, sovet dövrü.

Kitabda XIX əsrdə ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi-mədəni şərait barəsində yığcam qeydlərdən sonra elmi-dilçilik mühiti, xüsusilə M.Kazımbəyin fəaliyyəti nəzərdən keçirilir, M.F.Axundovun ədəbi dilə verdiyi tələblər təhlilə cəlb edilir. Müəllif göstərir ki, ədəbi dilin XVII əsrdən müəyyənləşən norması XIX əsrdə də davam edir: «fonetik- tələffüz, morfoloji və sintaktik normalar, bir tərəfdən, XVII-XVIII əsrlər mərhələsinə, digər tərəfdən, sonrakı, XIX əsr mərhələsinə uyğundur» (səh. 22). XIX əsrdə ədəbi dilin müxtəlif səviyyələr üzrə norma özünəməxsusluğu faktları da qeyd olunan mülahizənin doğruluğunu təsdiq edir (bax: səh. 22- 34). Ədəbi dildə normativlik göstəricilərini müəyyənləşdirdikdən sonra müəllif anomaliyalara diqqət yetirir, «aparıcı meyldən kənara çıxan» qrammatik xarakterli nitq təzahürlərindən danışır. T.Hacıyev XIX əsri eyni zamanda ədəbi dil üslublarının yenidən təşkilinə mərhələsi kimi qiymətləndirir. O, XIX əsrdə üslubların yenidən təşkilinin müxtəlif səbəblərini göstərir

* Məqalə Vaqif Aslanovla birlikdə yazılmışdır.

(bax: səh. 82); fikrimizcə, bunlardan biri məsələnin mahiyyətini xüsusilə dərinlən açıq: bu, «klassik ənənələrin yaradıcı şəkildə mənimənilib müasirləşdirilməsi», başqa sözlə, «ənənəyə doğru kimi yox, qida mənbələrindən biri kimi yanaşılması faktından ibarətdir. Ənənəvi üslublar – klassik-kitab və folklor- danışıq üslubları hələ fəaliyyət göstərsə də, ədəbi dilə aşağıdakı funksional üslublar işə başlayır: bədii üslub, elmi üslub, rəsmi üslub, publisist üslub. Tədqiqatçı haqlı olaraq qeyd edir ki, bu üslublara hamısı heç də eyni səviyyədə deyildi.

Bədii üslub aparıcı olduğu üçün müəllif onun üzərində xüsusilə dayanır, ədəbi janrların artması ilə əlaqədar meydana çıxan ifadə özünəməxsusluqlarını nəzərdən keçirir. Satirik ifadə tərzinin XIX əsrdəki mövqeyi doğru olaraq bu cür qiymətləndirilir: «Satira dili bədii üslubun səviyyələrinin – fonetik-tələffüz, leksik-frazeoloji və morfoloji-sintaktik qatların normaca müəyyənləşməsində həlledici iş görür; satirik nitqin aşıladığı norma bədii üslub vasitəsilə, onun aparıcılığı və kütləvilili sayəsində, bütünülklə ədəbi dil səviyyəsini əhatə edir» (səh. 91).

M.F.Axundovun dili kitabda müxtəlif cəhətlərdən tədqiq edilir; onun bədii dilinə isə müstəqil oçerh həsr olunmuş, məşhur yazıçı və dahi mütəfəkkirin bədii əsərlərinin dilinin kifayət qədər sistemli şərhini verilmişdir. M.F.Axundovun ədəbi-bədii dil sahəsindəki xidməti, hər şeydən əvvəl, obrazı həyatdakı insan kimi danışıdırması baxımından səciyyəlidir. Müəllifin dərin inamınca, XIX əsr Azərbaycan ədəbi dilinin bütün üslubları onun bədii dilinin işığında müəyyənləşir; fikrimizcə, belə bir mülahizə söyləmək müəllifin tamamilə haqlıdır.

XIX əsrdə elmi üslubun səciyyəsi M.F.Axundovun «Kəmalüddövlə məktubları», H.S.Əbdülhəmidin «Şəki xanları və onların nəsiləri», K.A.Fatehin «Şəki xanlarının müxtəssər tarixi», M.Əfşarın «Fənni-sərfi-türki» əsərlərindən, eləcə də H.Zərdəbinin kənd təsərrüfatına dair məqalələrinin dil materialına istinadən tədqiq olunur. Mənbələrin bu cür məhdud həcmdə götürülməsi, görünür, müəllifin ümumiləşdirmə cəhdi ilə bağlıdır, təhlilə cəlb edilən mənbələr onsuz da elmi üslubu keyfiyyətcə müəyyənləşdirməyə bəs edir. Burasını da deyək ki, tədqiqat prosesində

müəllif «Kəmalüddövlə məktubları»nda M.F.Axundov üslubunun ənənə ilə müasirlik arasında tərəddüd etdiyini göstərdikdən sonra əlavə edir ki, XIX əsrdə yaranmış başqa elmi əsərlərin dili semantik vüsətine, fəlsəfi tutum və məzmununa görə «Kəmalüddövlə məktubları» səviyyəsinə qalxmasa da, öz xəlqiliyi, folklor-danışıq dilinə məxsus nəsr-təhkiyə tərzinə görə fərqlənir.

Azərbaycan ədəbi dili tarixində sovet dövrünə qədər funksional «üslublar sistemində leksik-qrammatik cəhətdən ögey görünən» rəsmi üslub XIX əsrdə ictimai-siyasi şəraitin təkidi nəticəsində daha da genişlənir. Müəllif, M.Ə.Vəzirovun «Учебник татарско-азербейджанского наречия» kitabında verilmiş sənəd formalarının dil-üslub xüsusiyyətlərini araşdırmaqla, habelə başqa nümunələr əsasında rəsmi üslubun statusunu müəyyənləşdirir və göstərir ki, «sənəd dili-rəsmi üslub Azərbaycan dili tarixində heç vaxt ədəbi dilin səviyyəsinə əks etdirməyib» (səh. 156).

XIX əsrin son rübündə yaranan publisist üslub bilavasitə «Əkinçi» qəzetinin dili ilə bağlıdır. Buna görə də təsadüfi deyilirdi ki, müəllif kitabda «Publisist üslub» başlığı ilə «Əkinçi»nin dili» başlığını eyni yerdə, başqa sözlə desək, «Publisist üslub. «Əkinçi»nin dili» şəklində vermişdir. Publisist üslubun – «Əkinçi»nin dilinin xəlqiliyi, səlisliyi, kamilliyi və kütləvilili, müəllifin haqlı olaraq təsdiq etdiyi kimi, Q.Zakirin mənzum hekayələrinin dili, M.F.Axundovun nəsr dili ilə bağlıdır (bax: səh. 158). Kitabda «Əkinçi» qəzetinin dili konkret misallar əsasında şərh edilir və ədəbi dilin kütləviləşməsində publisist üslubun rolu əsaslandırılır.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin vəziyyəti haqqında danışıq-mazdan əvvəl T.Hacıyev milli dilin təşəkkülü məsələsinə toxunur, yeri gəlmişkən göstərək ki, müəllif vaxtilə milli dilin təşəkkülünü, prinsip etibarilə, XX əsrin əvvəllərinə aid edirdi (bax: XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan dili, «Maarif», 1978). Haqqında danışdığımız kitabda isə T.Hacıyev ədəbi dilin milliləşməsi prosesinin XVII əsrdən başladığını və Azərbaycan milli dilinin millət formalaşmasını qabaqladığını fikrini irəli sürürdü.

XX əsrin əvvəllərində milli ədəbi dilin inkişafında keyfiyyə

yətcə fərqli mərhələ başlayır. Daha dəqiq desək, milli dil məsələsi siyasi məsələ səviyyəsinə qaldırılıb ictimai müzakirə obyektinə çevrilir. N.Nərimanov, Ö.F.Nəmanzadə, Ü.Hacıbəyov, C.Məmmədquluzadə, Ə.Hüseynzadə bu müzakirələrdə fəal iştirak edirlər. Ədəbi dil normasına münasibətdə bir-birinə qarşı duran cəbhələr meydana çıxır. XX əsrin əvvəllərində ədəbi dili Azərbaycan milli ədəbi dilinin yeni mərhələsi adlandıran T.Hacıyev bu fəsilədə aşağıdakı polemik məsələlərə toxunur: milli ədəbi dilin dialekt əsası və milli ədəbi dilin cənub qolu məsələsi. Birinci məsələ ilə əlaqədar olaraq müəllif təsdiq edir ki, milli ədəbi dilin norması yazılı ədəbi dilin ənənəvi xüsusiyyətləri ilə müasir ümumdənışıq faktlarının qovuşması nəticəsində müəyyənləşir. XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakı dialektinin ədəbi dilə təsiri güclənir, qarışıq dialekt kimi çıxış edir, bu isə, əslində, dialektfövqü faktların güclənməsi deməkdir. İkinci məsələdə müəllifin mövqeyi belədir: XIX əsrdən «cənub norması özü üçün istinadgah dialekti seçir, öz koynesi ilə fəaliyyət göstərir» (səh.201), fars dilinin vasitəçi rolu davam edir.

Hər iki məsələ ilə əlaqədar, müəlliflə polemika aparmaq olar, lakin bir cəhət aydındır ki, dilçiliyimizin hazırkı inkişafı səviyyəsində hamını qənaətləndirə biləcək təkzibolunmaz elmi müddəalar əsasında obyektiv bir fikir demək çətinidir. Geniş elmi izah və xüsusi tədqiqat tələb edən bu məsələlər, görünür, gələcəkdə daha dərinəndə araşdırılacaq və subyektiv ünsürlərdən təmizlənəcəkdir.

XX əsrin əvvəllərində ədəbi dilin norma göstəriciləri funksional üslub təzahürlərinə diferensiasiya olunmuş şəkildə nəzərdən keçirilir; aşağıdakı üslubların mövcud olduğu göstərilir: bədii üslub, publisist üslub, elmi üslub, şəriət üslubu, rəsmi-epistololyar üslub.

XIX əsrdən fərqli olaraq XX əsrin əvvəllərində publisist üslubun rolu artır, (mətbuat imkanları çoxalır, mitinqlər keçirilir və s.) müəllifin müşahidəsinə görə, publisist üslub daxilində də diferensiallaşma gedir; nəticədə, siyasi-publisist ifadə tərzləri formalaşır. Doğru olaraq göstərilirdiyi kimi, elmi üslub bədii, eləcə də publisist üslublarla kontaktda mövcud olur, ona görə ki, «elmi

üslubu formalaşdıran şəxsiyyətlər eyni zamanda bədii və publisist üslubun görkəmli nümayəndələridir» (səh. 241).

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dilindən bəhs edərkən T.Hacıyev diqqətini aşağıdakı məsələlərə yönəldir: əlifba məsələsi, imla məsələsi, termin məsələsi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I türkooloji qurultayın qərarları işığında müəllif, qeyd olunan məsələlərin həlli yollarını nəzərdən keçirir. Sosializm quruculuğu gedişində ədəbi dildə istər struktur-norma, istərsə də funksional-üslubi istiqamətdə baş verən irəliləyiş izlənilir; əsrin 20-30-cu illərində ədəbi dil ilə bağlı məsələlər, dilin vəziyyəti müfəssəl təhlil olunur. T.Hacıyevin fikrinə, XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycan ədəbi dili qərarlaşır ki, bu, artıq ədəbi dil tarixinin mövzusu deyil (bax: «Azərbaycan ədəbi dili tarixi», ADU- nun nəşri, 1976). Qeyd edək ki, sovet dövrü ədəbi dilinin bütöv bir mərhələ kimi tədqiqi cəhdləri də var. (bax: «Azərbaycan ədəbi dili tarixi». III c., Azərbaycan SSR EA nəşri, 1985; N.Xudiyev. «Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişafı». (Sovet dövrü), API- nin nəşri, 1986).

Müəllif bütün kitab boyu belə doğru bir müddəanı əsaslandırır ki, ədəbi dil öz inkişafının bütün mərhələlərində xalq danışığı dili ilə bağlı olur, eyni zamanda bu bağlılıq, yəni ədəbi dilin xalq dilinə münasibəti əsasən bədii üsluba tənzip edilir. Kitabda bu cür ümumiləşdirmələrə, yığcamlığa meyl güclüdür, - bu da kitabın təkə ali məktəblərimiz üçün dərslik kimi yazılmasından irəli gəlmiş, həm də T.Hacıyevin ifadə, elmi mühakimə tərzii ilə bağlıdır.

TƏDQIQAT DAVAM EDİR...

Dilin lüğət tərkibini təşkil edən, fikrin ifadəsi, ünsiyətin yaranması üçün əsas vahid olan söz müxtəlif istiqamətdə (leksikoqrafik, fəlsəfi, montiqi) elm tarixində çoxdan öyrənilməyə başlanıb. Lakin sözün və dilin canını təşkil edən, xalqın tarixini, dünyagörüşünü, etik, estetik münasibətlərini özünəməxsus şəkildə qoruyub saxlayan, yaşadan mənə, problem kimi dünya dilçiliyində sistemli şəkildə XX əsrin əvvəllərindən araşdırma obyektinə çevrilib. Ayrı-ayrı monoqrafik tədqiqatlar istisna edilsə, türkologiyada sözün məzmun planına dair müasir dilçiliyin tələbləri səviyyəsində, ümumi dil materialını əhatə edə biləcək bir araşdırma yoxdur.

Azərbaycan sözünün məzmun planının araşdırılması müasir filologiyamızın mühüm problemlərindən birinə çevrilməkdədir; formal təhlil əvəzinə, dil faktlarının daxili müəyyənliyinin şərhinə üstünlük verilir, mənə aspekti mühüm cəhət kimi nəzərdə tutulur. Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası» (oçerklər) adlı kitab da (redaktoru Z.Budaqovadır) məhz bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Burada bir sıra leksik-semantik kateqoriyaların sistemli şərhini vermişdir.

Bəzi araşdırmalardan fərqli olaraq, həmin əsər təkə dilçilikdəki nəzəri mülahizələrin Azərbaycan dili faktları əsasında izahını vermir, həm də müəlliflərin bir sıra uğurlu qənaətlərini əks etdirməklə, polemikaya geniş meydan açır.

Girişdə bir-biri ilə bağlı olan üç problem əhatə edilir: semasiologiya elminin predmeti (Q.Cəfərov); leksik semantikanın bəzi metodoloji məsələləri (A.Ələkbərov); sözlər arasında mənə

və şəkilcə münasibətlər (Y.V.Pines).

Əslində, həmin problemlərin təhlili gedişində semasiologiya elminin nəzəri məsələləri diqqət mərkəzinə çəkilir, müxtəlif mübahisəli fikirlər bərasində məlumat verilir. Həm də burada Azərbaycan dili materiallarından danışılacağı irəlicədən nəzərə alınır, spesifik cəhətlərə ayrıca yanaşmaq zərurəti unudulmur.

Əlbəttə, kitabın giriş bölməsində semasiologiyada gedən bütün nəzəri mübahisələrin xarakterini açıb göstərmək planlaşdırılmamışdır. Və buna ehtiyac da görünür. O məsələlər birinci növbədə izah olunur ki, nəzəri ümumiləşdirmələrin əsasını təşkil edir və elmi fikrə müəyyən aydınlıq gətirir.

Kitab zəngin dil faktları əsasında yazılmışdır; düzdür, bəzi faktların izahında mübahisəli yerlər də görünür, lakin əksərən mükəmməl təhlil verilmişdir. Dil materialının seçimində sinxron prinsip gözlənilmir, yeni müasir faktlara üstünlük verilir; tarixə ancaq zəruri hallarda müraciət olunur ki, bunda da məqsəd sinxroniyanın əhatəli təsvirinə şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Kitabda müəlliflərin indiyə qədər zərrə-zərrə deyilməli olan bir sıra fikirləri birdən-birə demələri təsirlidir. Fel, zərf, əvəzlük bərədəki oçerklərdə həmin təsir daha çox hiss edilir.

Azərbaycan dilinin felləri həm kateqoriya mənasına, həm də leksik-semantik çevikliyinə, çoxmənalılığın olduqca zənginliyinə görə nitq hissələri içərisində seçilir. Fellərdə semantik tutumun genişliyi, məzmun planının son dərəcə mücərrədiyi semasioloji təhlil və nəzəri qənaət üçün maraqlı material verir. Buna görə də kitabın nitq hissələrinin ənənəvi sırasına uyğun olmadan, fellərin semantikasına ilə başlanmasında qanunauyğun görünür. Elmi fikrin əsas ağırlığı, şübhəsiz, fel kateqoriyasının leksik-semantik şərhini (Z.Budaqova, A.Ələkbərov) üzərinə düşür. Müəlliflər müasir dilçiliyin uğurları səviyyəsində dayanaraq mövcud fikirləri konkret bir dilə təbii etməkdən başqa, həm də mübahisələrə bir aydınlıq gətməyə çalışmış, maraqlı mülahizələr söyləmişlər.

A.Ələkbərov Azərbaycan dilində felin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi sahəsində mütəxəssis sayılır. Onun «Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası»nda verilmiş oçerkləri də yeniliyi, yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir. Araşdı-

* Məqalə İsmayıl Məmmədovla birlikdə yazılmışdır.

rici Azərbaycan dili fəllərinin semantik yükünü zəngin faktlar fonunda aşkarlamağa çalışır, səriştəli təhlil təcrübəsi təqdim edir.

Fel kateqoriyası dilimizin etnik səciyyəsinə bütün cəhətləri üzrə qoruyub saxlamışdır. Deməli, müəllif həmin cəhətləri öyrənmək, əslində, dilimizin milli mahiyyəti barəsində mötəbər nəticələrə gəlir. Burada artıq, söhbət bütünlüklə Azərbaycan dili barəsində gedir.

Müasir dilçilikdə lüğət tərkibinin semasioloji aspektdə təhlilə sistem şəklində yanaşma cəhdi getdikcə güclənir və nəzəri dilçilik bu sahədə yeni-yeni uğurlar qazanır. Bu metod hər şeydən əvvəl müxtəlif sahələrə daxil olan söz siniflərinin əlaqəli, kompleks münasibətindən üzə çıxan ayrı-ayrı semantik hadisələrin kəşifinə nöqtələrində əsaslanmağı, mənə anlayışının dildaxili amillərlə müəyyənleşən manzərəsinə müəyyən çoxluqlar fonunda təsvir etməyi tələb edir. Kitabda fəllər, sifət və isimlərin semantik xassələri, xüsusilə çoxmənalılıq bu yöndən araşdırılır, sözün işləndiyi kontekstə, nitq şəraitinə xüsusi fikir verilir.

Azərbaycan dilçiliyində zərf, əvəzlilik və say xüsusi söz qrupları kimi indiyədək ayrıca araşdırma mövzusu olmayıb. Müəyyən qüsurları olsa da, bu söz qruplarının tədqiqatına cəlb olunması, onların leksik-semantik səviyyəsi barədə nisbətən geniş danışılması da kitabın məziyyəti sayılmalıdır.

Kitabda maraqlı doğuran cəhətlərdən biri ənənəvi mülahizələrə münasibətdən ibarətdir; vaxtilə semasiologiya məsələlərinə də diqqət yetirmiş M.Hüseynzadə, Ə.Dəmirçizadə, S.Cəfərov kimi araşdırıcıların qeydlərinə bir tərəfdən tənqidi yanaşılır (Z.Budaqova, Ə.Ələkbərov...), digər tərəfdən istinad olunur (G.Rzayeva, Q.Məşədiyev, İ.Hacıyev.).

Beləliklə, kitabda müxtəlif baxışların şərhinə imkan verilmiş polemik fikrin genişlənməsinə şərait yaradır. Ənənəvi mülahizələr elmi fikrin buğünkü səviyyəsində nəzərdən keçirilir, saf-çürük edilir. Əgər müxtəlif baxışlar birtərəfli qaydada redaktor təshihinə məruz qalsaydı (onsuz da dilçilikdə bu bir adətə çevrilmişdir), kitab elmi dəyərini itirmiş olardı və əvvəlki semasiologiya kitablarından az seçilərdi. Başlıcası isə, Azərbaycanda semasiologiya sahəsində meydana çıxan mübahisələrin

mahiyyəti belə açıq görünməzdi, pərdələnməmiş olardı.

Bizdə semasioloji fikrin ləng inkişafının bir səbəbi də elmi qənaətin həmişə dərsliklər səviyyəsində məhdudlaşması ilə bağlı olmuşdur. Konkret olaraq həmin məsələyə dair indiyə qədər üç müstəqil dərslik yazılsa da, dilimizin materialı əsasında köklü araşdırmalar aparılmamış, nəzəri ümumiləşdirmələr verilməmişdir. Semasiologiya problemləri ilə adətən təsadüfən-təsadüfə məşğul olmuşlar.

«Oçerklər»in əvvəlində leksik-semantik şərhə məhz dil səviyyəsində aparmağın metodiki üstünlüyü qeyd olunur. Fel kateqoriyası da həmin səpgidə araşdırılır. Lakin sifət, zərf və s. barədəki fəsilərdə nitq səviyyəsi, əvəzlilik və saylarda isə hətta üslubi çəviklik faktları da nəzərə alınır. Həm də sonuncu fəsilələrdə materialın hansı səviyyəyə aidliyi çəşidlənmir, normativ olanla üslubi olan vəhdətdə təhlil süzgəcindən keçirilir. Əslində, bu da kitabda müxtəlif meyillərin təmsil olunması ilə bağlıdır.

Girişdə ənənəvi leksik-semantik təhlil təcrübəsinin metodiki imkanları barədə də müəyyən izahat vermək lazım idi, çünki müxtəlif meyillər təkcə terminoloji sistemə münasibətinə görə seçilmir. Fərqli materiala yanaşma tərzindən başlayır, təhlilin metodu ilə müəyyənleşir.

Kitabda müxtəlif baxışlara geniş meydan verilməsi, nəticə etibarilə bir sıra qüsurların ortaya çıxmasına da səbəb olmuşdur. Məsələn, Z.Budaqova, doğru olaraq göstərir ki, «enantiosemiya» terminini ilk dəfə 1884-cü ildə V.İ.Şertsel işlətməmişdir. K.Rzayeva isə həmin termini N.M.Şanskiyə (1972) istinad verir. Yaxud müasir dilçiliyin banisi F.de Sössürün adı gah «Sössür», gah da «Sösür» kimi gedir. Kitabda «idiom» (idioma), «fonem» (fonema), «morfem» (morfema) paralelliyinə də yol verilmişdir.

Bizə görə, Q.Cəfərovun məlum anlayışları ifadə etmək üçün işlətdiyi «batini struktur», «səthi struktur», Y.V.Pinesin istifadə etdiyi «işarələndirən» (bəlkə «işarələyən» daha uğurludur) terminləri mübahisəlidir. Ümumən, izahlı dilçilik lüğətimiz olmadığna görə bu sahədə böyük bir hərc-mərclik hökm sürməkdədir. Qüsurlar kitabın elmi dəyərini azaltmır, çünki üzə çıxan məsələləri əhatə edir və səciyyəvi sayıla bilməz. «Oçerklər» istər həll

etdiyi, istərsə də ətrafında mübahisə açdığı problemlərin aktuallığı ilə uğurlu araşdırmalardan sayıla bilər.

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu görüb-götürdüyünü tarix kitablarında yox, sözündə söhbətində yaşatmışdır. Ona görə də sözü-müzün mənə yaddaşı bu qədər zəngin, mücərrədlik səviyyəsi bu qədər yüksəkdir. Dədə Qorqud müdrikliyi sözü-müzə ruh verir, Koroğlu nəresi həyat gətirir; məzmunun forma müəyyənliyi belə yaranır.

Əminik ki, gələcək semasioloji araşdırmalarda Azərbaycan sözünün dəyəri bərədə daha məzmunlu qənaətlər olacaqdır. Azərbaycan SSR EA Dilçilik İnstitutu əməkdaşları tərəfindən görülmüş işlər də buna əsaslı təminat verir

1985

XİLASKAR TÜRK ORDUSUNUN BAKI ZƏFƏRİ

XX əsrin ikinci onilliyi Azərbaycan xalqının taleyinə yazıla biləcək bir sıra hadisələrlə yadda qalıb. Bunların içərisində 1918-ci ilin sentyabrın 15-də türk qoşunlarının Bakı şəhərini bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin işğalından azad etməsi xüsusilə əlamətdardır. Sovet Rusiyasından hər cür dəstək alan bolşevik-daşnak qüvvələri ciddi-cəhdlə bütün Azərbaycanı hərbi meydanına çevirərək, yeni yaradılmış milli hökuməti Gəncədə boğmaq niyyətində idi. Bakı şəhəri isə strateji əhəmiyyətinə görə daha çox dişmənin təzyiqləri və həmlələri ilə əhatə olunmuşdu. Belə bir mü-rəkkəb şəraitdə Azərbaycanda milli azadlıq mübarizəsinin səlləri hərbi kömək üçün Türkiyə hökumətinə müraciət etdilər. Qardaş Türkiyə isə Azərbaycanın dar günündə onun səsinə səs verdi. Tezliklə Nuru Paşanın komandanlığı ilə türk qoşun hissələri Azərbaycana daxil oldu. Səyllər birləşdirilərək türk-Azərbaycan hərbi qüvvələrindən ibarət Qafqaz İslam Ordusu yaradıldı.

Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasında əsas məqsəd Bakının dişmənin tapdağından azad edilməsi, Qarabağda milli hökumətin səlahiyyətlərinin bərpa edilməsi idi. Bir neçə aylıq gərgin mübarizə nəti-cəsində Vətəni xarabazara çevirmək istəyən bolşevik-daşnak qüvvələri darmadağın edildi.

Sovet dönəmində bu tarixi hadisəyə qeyri-obyektiv qiymət verilmiş, Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq fəaliyyəti isə mür-təce hərəkətlər kimi şərh olunmuşdur. Ancaq Azərbaycan xalqı ikinci dəfə müstəqillik qazandıqdan sonra sentyabrın 15-ni – türk əsgərlərinin Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində göstər-diyi şücaəti, şərfli mübarizə tarixini unudulmağa qoymadı. Milli varlığını və gələcəyimiz naminə bu hadisəni hər il minnətdarlıq hissilə xatırlayırıq. Vətənin azadlığı yolunda həyatlarını qurban vermiş insanların, o cümlədən qəhrəman türk əsgərlərinin

xatirəsi öziz tutulur, müxtəlif tədbirlərlə yad edilir.

Bu il də sentyabrın 7- də başlayaraq Bakının azad olunması ilə əlaqədar müxtəlif səviyyələrdə tədbirlər keçirilir. Bununla xalqımızın keçmiş tarixi gerçəkliyi ictimaiyyətin yaddaşında bərpə olunur və əbədlilik qazanır.

Türkiyə Cümhuriyyətinin Böyükelçiliyi, Azərbaycanca Ata-türk Mərkəzi və Tərxis Olunmuş Hərbçilərin Gəncləri Maarifləndirmə İctimai Birliyinin təşkilatçılığı ilə bir sıra tədbirlər keçirilib. 15 sentyabra dair elmi araşdırmalar ictimaiyyətə təqdim olunub. Milli Məclisin deputatı, Azərbaycanca Atatürk Mərkəzinin müdiri **Nizami Cəfərov** əməkdaşımızla söhbətində dedi:

– Müstəqilliyimizi əldə etdikdən sonra ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin söyləri nəticəsində Azərbaycan tarixi olduğu kimi yazılmağa başlandı. 1918-ci ildə Azərbaycanın, daha konkret desək, Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrinin işğalından azad olunması, Vətənin milli varlığınıza yad olan elementlərdən təmizlənməsi tarixi araşdırmalara cəlb olunub. 1918-ci il sentyabrın 18-də Bakını «bəyənəlmilə» bir şəhərə çevirmək, Azərbaycan ruhunu, mənəviyyatını məhv etmək istəyənlər düşmənlər qüvvələr süduruldu. Bundan sonra Azərbaycan milli hökumətinin Gəncə şəhərindən Bakıya köçməsi mümkün oldu. Türk ordusu köməyə gəlməsəydi, düşmənlərin Bakını Azərbaycandan təcrid etmək planı baş tuta bilərdi. Bolşeviklər və erməni qəsbkarları çalışdırlar ki, Bakını Azərbaycandan qoparsınlar. Əsas səbəb Bakının strateji əhəmiyyətli neft şəhəri olması idi. Bu sərvəti talamaq istəyi də həmin iddiaları meydana çıxarmışdı.

Türk qoşunlarının Azərbaycana gəlişi Bakını bir qədim türk torpağı olaraq qorumağa xidmət edirdi. Və yalnız bolşevik-daşnak birləşmələrinin işğalından azad olunduqdan sonra Bakı böyük elmi, mədəni, siyasi və sənaye mərkəzi kimi öz tarixi missiyasını yerinə yetirməyə imkan tapdı.

Müstəqillikdən sonra biz «Tarix necə varsa, o cür dərk olunmalı, yazılmalıdır» prinsipini əsas tutaraq hər il sentyabr ayının 15-də bu şanlı hadisəni qeyd edirik. Xalq öz tarixi yaddaşına qayıdır, bu tarixə aid elmi mühit yaranır və nəticə etibarilə xalqımız öz tarixinə sahib çıxır. Bu tarix o faktı təsdiqləyir ki,

türk xalqları təkə mənəvi, mədəni birliyə deyil, bir-birini müdafiə edə biləcək çox böyük ideoloji, siyasi gücə malikdir. Biz bu gücün bazasını qoruyub saxlamalıyıq ki, tarixi istinadgahlarımız təhrif olunmasın. Bakının türk qoşunları tərəfindən azad olunması bizim üçün elə bir tarixi istinadgahdır ki, gələcəyimizdə də işıq salır. Türk xalqlarının bir-birinə qarşılıqlı hərbi-siyasi yardımları həmişə olmalıdır. Əgər belə olmasa, Türk dünyasının ayrı-ayrı mərkəzləri, türkçülük ideyalarını qoparmaq asan olar. Bu tarixi hadisə Azərbaycana daha geniş səpkidə qeyd olunur. Bu il xüsusi ilə geniş tədbirlər görüldü. Sentyabrın 14-də keçirdiyimiz konfransda həm Türkiyədən, həm də Azərbaycandan alimlər, hərbçilər, diplomatlar çıxış etdilər, elmi təhlillər verdilər. Ayın 15-də isə ilk dəfə Bakıya gəlmiş Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Mehtoran taqımı türk qoşunlarının Bakıya girdiyi yolla - Filharmoniya binasının yanından Fəvvarələr bağı istiqamətində irəliləyərk döyüş və zəfər məhəlləri ifa etdilər.

Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi ilk növbədə elmi, ictimai-siyasi əhəmiyyət daşıyır. Çünki sovet dönəmində bu hadisələrin elmi əsasları cəmiyyətin yaddaşından çıxarılıb. Azərbaycanda çoxlu türk əsgərlərinin məzarları var. Bunların bir hissəsi uzun müddət toxunulmaz qalıb. Xalqımız onların məzarlarını müqəddəsələrin məzarları kimi ziyarət edir. Bu onu göstərir ki, türk qoşunları Azərbaycanda olduğu müddətdə o qədər hərbi intizam, yüksək mənəvi-əxlaqi davranış nümayiş etdirmişlər ki, onları xalq müqəddəsələr səviyyəsinə yüksəldib. Bu qoşunlar Azərbaycana hərbi nümunə, təcrübə gətiriblər. O vaxtlarda ölkədə hərbi məktəblər açıldı. Türk ordusu tipində təlim texnologiyaları yayılmağa başladı. Bu hadisə bayram kimi qeyd olunmağa layiqdir. Atatürk Mərkəzi bilavasitə bu şlə əlaqədar olaraq xüsusi kitabların nəşrini reallaşdırır. Məqsəd budur ki, milli-mənəvi əhəmiyyətli, müstəqillik tariximizə daxil olmuş bu faktı biz bu gün təsdiq edək. Bu tarixi xatırlamaq, təbliğ etmək, elmi əsaslarla gələcək nəsillərə çatdırmaq borcumuzdur.

Dəyanət Bayramov

2004

ŞƏRQ VƏ QƏRB DIALOQU: QLOBALLAŞMA PROSESİ VƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİ (polemik qeydlər)

Qloballaşma öz-özlüyündə nə qədər mürəkkəb, ziddiyyətli və iqtisadi, sosial, siyasi-ideoloji iddiaların konyukturasından asılı bir proses olsa da, bütün dünyanı təbii bir incisiyə, qarşısızalmaz bir hərəkət kimi əhatə etməkdədir. Yer üzünün elə bir təcrid olunmuş mədəni coğrafiyası yoxdur ki, qloballaşmanın universal maraqlarının oraya müdaxiləsini təsəvvür etmək mümkün olmasın. Bununla belə həmin proses-hərəkətin özünəməxsus iyerarxiyası mövcuddur ki, onun başında Şərqlə Qərbin qarşılıqlı münasibətləri - dialoqu gəlir. Və tarixən Şərq-Qərb oriyentasiyasında birləşən, yaxud komplektləşən az və ya çox dərəcədə regional mədəniyyətlərin taleyi istər-istəməz bu iyerarxiyadan, birinci növbədə isə, Şərqlə Qərb arasındakı dialoqu nəticəsindən asılı olur.

Azərbaycan mədəniyyətinin qloballaşan dünyada tutacağı mövqeyin xarakterini, hər şeydən əvvəl, onun (Azərbaycan mədəniyyətinin) genotipi müəyyənləşdirir. Türklüyü, müsəlmanlığı və müasirliyi üzvi şəkildə ehtiva etmiş bu mədəniyyətin özünütəcridəndən uzaq olması, dünyaya açıqlığı, həm etnik, həm dini, həm də ideoloji baxımdan universallığı və ya hüduzsuzluğu ona eyni dərəcədə qeyri-məhdud ünsiyyət imkanları verir. Milli yaddaşında özünəməxsus etnik (etnoqrafik) mədəniyyətlə yanaşı dünya mədəniyyətinin uğurlarını məmnuniyyətlə qoruyub saxlayan, Şərq xalqları içərisində Qərbə (Qərb mədəniyyətinə) ən çox maraq göstərən, müasir bədii-estetik yaradıcılıq texnologiyalarını cəsarətlə qəbul edən azərbaycanlı üçün

qloballaşmanın hər hansı mədəni-mənəvi təhlükə törədəcəyi barədə düşünmək absurdur.

Azərbaycan mədəniyyəti çoxmiqyaslı (və çoxşaxəli) genotipi ilə, milli mensubluğundan asılı olmayaraq, hər bir mədəni insanı maraqlandırmaya, dünyanı özünə cəlb etməyə qadirdir. Qərbin həmişə diqqət mərkəzində olmuş Nizami yaradıcılığı, xalqlar, muğam musiqisi, miniatür rəssamlığı və s. Azərbaycan mədəniyyətinin yalnız Qərbin təşəbbüsü ilə öyrənilmiş hadisələridir. Qloballaşma, Qərb-Şərq dialoqu isə birtərəfli maraqlara yox, qarşılıqlı (çoxtərəfli) əlaqələrə dayanır ki, burada bizim (Azərbaycanın) üzərinə düşən vəzifə

1) dünya, xüsusilə Qərb mədəniyyəti ilə onu maneəsiz (və vasitəsiz) mənimsəyəcək qədər yaxın təmasda olmaqdan;

2) milli mədəniyyətimizi ayrı-ayrı hadisələr halında (və bütövlükdə!) dünyaya, xüsusilə Qərbə öz adı, ünvanı (və keyfiyyəti!) ilə tanıtdırmaqdan ibarətdir.

Etiraf etmək lazımdır ki, Qərb mədəniyyəti XIX əsrdə olduğu kimi, bu gün də bizi ideya-məzmunca demokratizmi, çoxşübhəluluğu və texniki imkanlarının genişliyi ilə heyran edir. Qərb isə Şərq (və onun tərkib hissəsi olaraq Azərbaycan) mədəniyyətinə hələ də kollektiv, yaxud qeyri-diferensial istedadın məhsulu kimi baxır. Bu təsəvvürü aradan qaldırmaq üçün, gərək **Qərbə, məsələn, müxtəlif ifaçıların iştirak etdikləri (və ifaçı personasının görünmədiyi) muğam konsertlərindən daha çox, bir ifaçının üslubu (və personası!) təqdim olunsun.** Yaxud ümumiyyətlə, xalça sərgisindən daha çox, ardıcıl olaraq bir böyük xalçaçı rəssamın sərgiləri keçirilsin... Azərbaycan mədəniyyəti müasir dünyaya nə qədər çoxüslublu, nə qədər diferensial bir şəkildə təqdim olunarsa, yaradıcı şəxs-müəllifin obrazı nə qədər parlaq görünərsə, biz Azərbaycan insanının mədəni səviyyəsi barədə o qədər geniş təsəvvür yarada bilərik.

Qloballaşan dünya Azərbaycanın, ümumtürk (və müsəlman) mədəni coğrafiyası ilə genetik əlaqələrini bərpa etməyi, yaddaşın tarixi miqyasını genişləndirməyi, nəticə etibarilə, dünyaya ümumtürk (və ümummüsəlman) mədəniyyəti kontekstində, yəni etibarlı mühit (və miqyasla!) çıxmağı tələb edir. Özlərinin bir

neçə min illik tarixləri boyu daim Şərqdən Qərbə doğru can atan və Türkiyənin şəxsində Avropa Birliyinin bir addımlığında dayanan türklərin Qərbə, o cümlədən Qərb mədəniyyətinə qarşısızlımaz marağı onların genetik təbiətindədir.

Və nəhayət, müasir Azərbaycan mədəniyyətinə dünyanın, xüsusilə, Qərbin sadəcə etnoqrafik- ekzotik deyil, professional ehtiyacının yüksəlməsi üçün bugünkü yaradıcılıq texnologiyalarının mənimsənilməsi, modern təqdimat üsullarının axtarılıb tapılması tələb olunur... İqtisadi qüdrəti get-gedə möhkəmlənən, milli mədəniyyətin inkişafına ildən-ilə daha çox maliyyə vəsaiti ayıran bir ölkə (və millət), təbii ki, mədəniyyətinin yalnız şəərəfli tarixi ilə öyünərək qalmayacaqdır...

2007

AYAZ VƏFALIYA AÇIQ MƏKTUB

Hörmətli Ayaz müəllim!

Siz bizim ədəbiyyat ailəmizin o üzvlərindəsiniz ki, on illər ərzində heç bir konyuktur emosiyaya, «fərdi üslub» (və «məən») iddialarına – şəxsi maraqlara qapılma- yaraq, təvazökar bir müdrikləklə bu ailənin mənəvi ekologiyasının təmini üçün əlinizdən gələni əsirgəməmiş, ədəbi təsərrüfatda yaradıcılıq əxlaqının klassik normalarının gözənilməsi uğrunda özünəməxsus təmkin (və səbr!)lə mübarizə aparmısınız.

Siz hələ heç bir fəxri ad almamısınız. Və bir dəfə də olsa, gileylənməmişsiniz... Çünki ədəbiyyata hər sözlünə mükafat almaq, hər əsəri üçün tənqidin tərifi eşitmək iddiaları ilə deyil, «Hippokrat andı» ilə gəlmisiniz...

Söz də

Bizim məsləkimiz –

Kəlmə-kəlmə ölçək, biçək;

Ələ qələm alanda biz

Hippokrat andı içək...

Ədəbiyyata, sənətə məslək kimi baxan, dediyi sözlün əxlaqını (və qrammatikasını!) göz bəbəyi kimi qoruyan, «özünü odana yana-yana» oxucusuna ruh səriniyi bəxş edən Ayaz Vəfalını sevməmək, onun həyat və yaradıcılıq idealına ehtiramla yanaşmamaq sadəcə olaraq, mümkün deyil.

Siz «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti (indiki «Ədəbiyyat qəzeti»)nin texniki katibliyindən sırası ədəbi işçiliyindən baş redaktorluğuna qədər keçdiyiniz yarım əsrlik yolu həyatınızın mənasına çevirə bildiniz...

*Hayana getdimə
səndən söz açdım,
Mən sənə bir ömür qulaq asmışam;
Həyata
bir ızaq kənddə göz açdım,
Sənətə
gözümü sənə açmışam*

...Siz «Ədəbiyyat qəzeti»nə (və ədəbiyyat!) vəfalı çıxdınız. Biz hamımız gəldik... getdik... Xalq yazıçısı olduq, əməkdar elm və ya incəsənət xadimi olduq...

*Bir ömür...
peşiman olmaram, nə qəm –
Xatirində qalan zəhmətim olsa;
Mən sənədən
yənə də əsirgəməyəm –
İkinci bir ömür qismətim olsa,*

- dediniz. Və elədiniz... Mən əminəm ki, Sizin ikinci, üçüncü... ömrünüz də olsa, onu da ədəbiyyata (və «Ədəbiyyat qəzeti»nə) sərf edəcəksiniz.

Azərbaycanın bütün ədəbiyyat adamları, xüsusilə ömrünün hansısa illərini məmnunluqla ona bağışlamış bizlər üçün doğma olan «Ədəbiyyat qəzeti»ndə məhz Siz böyük bir redaktə məktəbi yaratdınız – ədəbi sözü ədəblə demək uğrunda yorulmadan, usanmadan, bəzən yersiz tənələrə məruz qalaraq, mübarizə apardınız. Mənim yadımdadır ki, mübahisəli bir yazı olanda, hörmətli baş redaktorumuz Nəriman Həsənzadə heç kimə etibar etməyib həmişə Sizə verərdi ki, fikrinizi bildirəsiniz. Və o da yadımdan çıxmayıb ki, ən sərt mövqeyinizi də o qədər əsaslı, o qədər ədəbli bir intonasiya ilə bildirdiniz ki, hətta həmin material Sizin iradəyindən asılı olmayaraq çap edilə belə, göstərdiyiniz iradlar öz gücündə qalır, haçansa müəllifin (və redaksiyanın) səhvi kimi üstümüzdə qaydırdı.

Hörmətli Ayaz müəllim, özünəməxsus ədəbi zövqlə qələmə aldığınız mənalı-məzmunlu şeirləriniz, Ə.Nəvaidən, T.Şevçen-

kodan, K.Simonovdan yüksək peşəkarlıqla etdiyiniz poetik tərcümələr Sizin şairlik istedadınızın heç də ötəri bir hadisə olmadığını göstərir. Şeirlərinizi oxuyan hər kəs dərhal müəyyən edər ki, nə qədər sakit-mülayim, hər şeydən məmnun, təmkinli görünsəniz də, köksünüzdə olduqca həssas, narahat bir ürək gözdürsünüz...

*Sinəmə tüşləyib atın oxları –
Amandır, qürbətə atmayın məni;
Əl dəyməmiş namərd olub çoxları, –
Öldürün, namərdə qatmayın məni.*

Soyuq üzvlərin etinasızlığı da Sizin lirik məninizi həmişə sinəyə tuşlanan oxlar qədər incitməmişdir:

*Soyuq üz görəndə mən də donuram;
Adətim belədir, niyə danuram.
Yanmalı dərdimə özüm yanuram –
Ocaqlara nahaqq çatmayın məni.
Və təmənnasız bir qürurla deyirsiniz ki,
Buludun yurdu yox – qəlbimə ağlar,
Könlümü bir iltiq göz yaş dağlar;
Yumruq boyda ürəyimdə dünya var –
Dünyanın malına satmayın məni.*

Sizin, demək olar ki, bütün şeirlərinizdə insanın, cəmiyyətin «daxili aləmi»nə, «gizlinlə»inə müraciət olunur, ən həssas nöqtələrə toxunulur, ən mürəkkəb, ən təzadı məsələlər barəsində belə çox təmkinlə bəhs edilir. Həssas oxucu isə görür ki, bu zahiri təmkinə nə qədər böyük ehtiras, enerji var... Və Siz bu təmkinli ehtirasın, enerjinin gücünə poeziyanı fəlsəfəyə yaxınlaşdırırsınız:

*İnsan qalxır fəzalara sanki bir ox;
Qanadlanır «səmələ» - deyər, «həyat!» deyər;
Çəkisini itirir o, ağılı – yox.
Cazibələr yerə çökür, ağıl-göyər.*

Hörmətli Ayaz müəllim! Sizin şair-sənətkar təvazökarlığınızı ədəbiyyatşünas-alim təkininiz tamamlayır. Və yalnız təmkinli bir alim-tədqiqatçının işidir ki, xalq ədəbiyyatı ilə ondan ən uzaq olan Füzuli yaradıcılığı arasında genotip əlaqələr tapa bilsin...

Siz həmişə ən ağır, ən çox zaman tələb edən işin arxasınca getmişiniz. Və elə bil ki, tale də Sizin yaradıcılıq missiyanızı çox – çox uzaq zamanlara hesablayıb...

Böyük Füzulini oxuyan (və tədqiq edən) hər kəs çalışır ki, onu xalqın anlama bilməyəcəyi bir yüksəkliyə qaldırsın, onda kimsənin idrakının çatma bilməyəcəyi mübhəm fikirlər, qeyri-adi fəlsəfi-ruhani ideya modelləri, ifadə texnologiya-konstruksiyaları aşkarlasın, ancaq Siz Füzulidə, bütün mürəkkəbliyinə (və ilahliliyinə!) baxmayaraq onu yaradan xalqın istedadını tapmaq yolu ilə getdiniz – bildirdiniz ki, yaradılan yaradandan daha böyük, daha mübhəm ola bilməz. Və bu aydın tədqiqat metodunun məzmununu belə formulə etdiniz: «ədəbiyyat tarixi elə bir şəxsiyyət tənqidi ki, o, mənsub olduğu xalqın yaradıcılığına soyuqanlıq yanaşsın, ondan gücü çatdığı qədər faydalanmamış keçinə bilsin»...

Füzuliyə aludəçiliyin, hər cür milli miqyası (və keyfiyyəti) kölgədə qoyduğu, fərdi istedadın xalqı (və milli) istedad fəvqünə qaldırıldığı dövrdə Siz təbii intellektin təvazökar məntiqi ilə «xalq!» dediniz. Çünki Füzuliyə nə qədər bağlı idinizsə, Füzulini yetirən xalqa ondan qat-qat daha möhkəm bağlı idiniz... Və bildirdiniz ki, «Füzuli xəlqiliyini araşdırmaq Füzuli qələminə qüdrət verən, Füzuli dühasına qanad verən xalq fantaziyasının nələrə qadir olduğunu araşdırmaq deməkdir»...

Ayaz müəllim, ümumiyyətlə, «Füzuli xəlqiliyi» monoqrafiyanızı məzmun- mündərcəsinə, təhlil miqyasına, ifadə mədəniyyətinə görə, Sizin (və mənim) müəllimlərimiz Həmid Arslı, Məmməd Cəfər, Mir Cəlal kimi klassik füzulışünasların əsərləri ilə müqayisə etmək olar.

«Sənətkar və xalq» mövzusu üzərində düşünməyi həmişə davam etdirmiş, belə bir qənaətə gəlib çıxmıssınız ki, «elə böyük ədəbi kəşf yoxdur ki, xalq onu başa düşməsin». İmkani iddiasından aşağı olan «ədəbiyyat»ın novatorluq adı altında meydan suladığı

70-ci illərdə deyilmiş bu söz xalqdan uzaq müxtəlif «izmə»lərin baş alıb getdiyi bu gün üçün də ibrətamizdir. Və Sizin ədəbiyyat adamı olaraq qazandığınız böyük nüfuzun bir səbəbi özünəməxsus istedadınızdırsa, ondan az mühüm olmayan ikinci səbəbi xalqa, ədəbi-ictimai mühitə mütəvazö bir səmimiyyətlə bağlılığımızdır.

Hörmətli Ayaz müəllim! Siz həyatınızın ən azı əlli ilini ədəbiyyata, ədəbi həyata (və dostlara) vermisiniz... Neçə on illər şəərəflə daşdığınız «Vəfalı» təxəllüsünü artıq, sözün geniş mənasında, öz soyadınıza çevirə bildisiniz. Və bütün dostlarımız kimi mən də şübhə etmirəm ki, bu soyadın hələ neçə on illər şəərəflə daşıyacaqsınız...

2007

AZƏRBAYCAN YALVARIŞLARI LÜĞƏTİ. BİR NEÇƏ SÖZ

Azərbaycan xalqının mədəni zənginliyini, əxlaqi kamilliyini göstərən, yarıdıcılıq hadisələrindən biri də yalvarışlardır. Lakin çox təəssüf ki, indiyə qədər həmin hadisənin ayrıca linqvistik, etnokulturoloji şərhə verilməmiş, həm bir dil hadisəsi, həm də folklor janrı olaraq yalvarışlar alqışlarla qarışdırılmışdır. Halbuki onların arasında əhəmiyyətli semantik-funksional fərqlər vardır; belə ki, alqışlarda subyekt, yaxud alqış edən özündə qeyri-adi qüvvənin obrazını yaratmaqla obyekt (alqış ediləni) ilahi-sehrli qüvvələrə sığındırır, yalvarışlarda isə subyekt, yaxud yalvaran bu cür güclü deyil... Və alqış edənin subyektini məhz qeyri-adiləşdiyinə, mücərrədləşdiyinə görə, bir növ, görünür, üzde deyil, yalvaranın subyektinə isə olduqca konkret, fəaldır. Alqışların «antonim»i qarğışlar, yalvarışların «antonim»i isə söyüşlərdir.

Yalvarışlar Azərbaycan xalqının, ümumən türk xalqlarının məişətində həmişə olduğu kimi bu gün də əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Xüsusilə müraciət məqamlarında yalvarışların geniş üslubi imkanlara malik olduğu özünü göstərir – bu zaman müraciət edən şəxsin müraciət olunan şəxsə konkret şəraitdəki münasibətinin ən müxtəlif çalarları (məhəbbət, hörmət, ehtiram, nəvaziş, laqeydlik, ironiya və s.) təzahür edir.

Azərbaycan yalvarışları lüğəti ilk dəfədir ki, nəşr olunur. Lüğətdə yalnız müasir nitq məişətində işlənən vahidləri əhatə etmək nəzərdə tutulduğundan arxaik yalvarışlar (məsələn, qara başım qurban olsun, Qazan, sənə. «Kitabi-Dədə Qorqud») buraya daxil edilməmişdir.

Və şübhəsiz, lüğət müasir Azərbaycan yalvarışlarını heç də bütün zənginliyi ilə əhatə etmir. Ümid edirəm ki, lüğətin növbəti nəşrləri daha zəngin, daha mükəmməl olacaqdır.

A

Ağrın alım	Ayağının altında ölüm
Ağrın mənə (gəlsin)	Allahına qurban olum
Ağrın ürəyimə (gəlsin)	Anan ölsün
Ağlına ölüm	Atam-anam sənə qurban
Adına (-sanına) ölüm	(olsun)
Adına (-sanına) qurban (olum)	Ata-anana qurban (olum)

B

Balama (oğluma, qızıma...) qurban olum (olaram)	Başına dolanım
Balana qurban (olum)	Başım sənə sadağa (olsun)
Bacın ölsün	Bibin (xalan) ölsün
Başına dönmüm	Bibin (xalan) sənə qurban (olsun)
	Boyuna (-buxumuna) qurban (olum)

V

Varım-dövlətim sənə qurban (olsun)
Varım-yoxum sənə qurban (olsun)
Verdiyinə qurban olum (ay Allah)

Q

Qabağında ölüm	Qadasın alım
Qadam	Qadası
Qadan(i) alım	Quzu kəsim (kəsərəm)
Qadan mənə (gəlsin)	Qulun olum (ollam)
Qadan ürəyimə (gəlsin)	Qurban(ın) olum
	Qurban kəsim (kəsərəm)

D

Dərdin alım	Dərdiş
Dərdin mənə (gəlsin)	Dilinə qurban (olum)
Dərdin ürəyimə (gəlsin)	Dilini yeyim

E

Evim-əşiyim sənə qurban (olsun)
Ehtibarına ölüm

Y

Yolunda ölüm ...yolunda qurban olsun

K

Kərəminə qurban (olum)

G

Gedən (gələn) yollarına qurban
(olum)

Gələn yollarına canım qurban
(sadağa)

Gözünə dönüm

Gözünü yeyim

Gözünə (gözlərinə) qurban (olum)

Gözünün (gözlərinin) yaşına
qurban (olum)

Gözüm (gözlərim) sənə qurban
olsun

Gözünün (gözlərinin) işığına
qurban (olum)

M

Malım-dövlətim sənə qurban (olsun)

Malım-qoyunum sənə qurban (olsun)

Mən ölüm

N

Nənən ölsün

Nənən (sənə) qurban (olsun)

Nökərin olum (ollam)

O

Oğlum- qızım sənə qurban (olsun)

Ö

Ölüm (sənə)
Ölərəm (sənə)
Ölüm qabağında

Ölüm balama (qızuma, oğluma,...)
Ömrüm-günüm sənə
qurban (olsun)

S

Sənə qurban (olum)
Sənə qurban kəsim (kəsərəm)
Sənə quzu kəsim (kəsərəm)

Sənə ölüm
Sənə canım qurban
Səsinə (-nəfəsinə) qurban (olum)

Ü

Üzüm ayağının altına

C

Can!
Can qardaş (bacı, nənə...)
Can(ım) qurban

Can(ım) sənə qurban
(sadağa) olsun
Canımı yeyim

AZƏRBAYCAN XALQININ ÖZ ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ TARİXİNƏ DAİR*

Hər bir xalqın ümumi tarixinin çox mühüm hissəsini onun öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi təşkil edir. Etnik coğrafiya, yaxud bu və ya digər xalqın, millətin iqtisadi-təsərrüfat, sosial-siyasi və mədəni-mənəvi-mədəni varlığının, özünüifadə və özünütəsdiqinin əsas göstəricilərindən biridir.

Azərbaycan xalqı ilk orta əsrlərdən başlayaraq, sahəsi yüz min kvadrat kilometrə ölçülən geniş bir ərazidə formalaşmışdır ki, buraya Şimali Azərbaycan (Azərbaycan Respublikası), Cənubi Azərbaycan (İran Azərbaycanı), Qərbi Azərbaycan (Ermənistan Respublikası), Şərqi Anadolu, Borçalı, Cənub-Şərqi Dağıstan və s. daxildir. Həmin coğrafiyanın etnik tarixi bərədəki müasir elmi təsəvvürlər biri digəri ilə bağlı olan üç fundamental problemin qarşılıqlı əlaqədə nəzərdən keçirilməsini tələb edir:

1) Orta əsrlərin əvvəllərindən başlayaraq sonlarına qədər davam edən böyük bir dövrdə Azərbaycan xalqının formalaşdığı coğrafiyanın hüdudlarının müəyyənəşməsi.

2) Həmin coğrafiyada xalqın etnosial maraqlarından irəli gələn siyasi-inzibati (dövlət) nəzarəti mexanizim və ya strukturlarının qərarlaşması, əraziyə etnoqrafik sahiblik hissəsinin siyasi sahiblik ideologiyasına çevrilməsi;

3) müxtəlif xarakterli daxili çəkişmələr, xarici müdaxilələr nəticəsində Azərbaycanın etnosiyasi bütövlüyünün pozulması, ölkə ərazisinin imperiya maraqlarına uyğun olaraq parçalanması.

Əlbəttə, orta əsrlərin sonlarına doğru Azərbaycan xalqının

bu və ya digər dərəcədə sabit etnoqrafiyası müəyyənəşməsəydi, həmin coğrafiya üzərində özünəməxsus etnosiyasi (inzibati) nəzarət sistemi də qərarlaşmaz, dövlətçilik ideologiyası formalaşmazdı. Və bütün bunların mövcudluğu şəraitində ölkəyə olunan müdaxilələr laqeyd qarşılanmadığı kimi, işğallar da milli coğrafi bütövlük uğrunda mübarizə ideologiyası və texnologiyalarını doğurmalı idi. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığı, ümumən ictimai-tarixi təfəkkürü Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixinə son illərə qədər olduqca ehtiyatla yanaşmış, tarixşünaslıqda (və ictimai-tarixi təfəkkürdə) Azərbaycan xalqının öz maraqlarından daha çox onun ərazi bütövlüyünə müdaxilə olmış imperiyaların maraqları üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik qazanması, azərbaycançılığın dövlət ideologiyasına çevrilməsi, dünya azərbaycanlılarının birliyi, mütəşəkkilliyi uğrunda mübarizə artıq Azərbaycanın ərazi bütövlüyü probleminə obyektiv baxmağa, problemin tarixini «necə varsa o cür» öyrənməyi tələb edir.

Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixi, tamamilə təbii ki, Azərbaycan xalqının təşəkkül- formalaşma prosesinin keyfiyyət həddinə çatdığı, etnoqrafiyasının müəyyənəşdiyi dövrdən başlayır.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü məsələsi hələ də Azərbaycan tarixşünaslığının ən mürəkkəb problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır. Problemin həlli üçün göstərilən elmi- metodoloji cəhdləri, əsasən, aşağıdakı prinsip, yaxud mövqelərin bu və ya digər dərəcədə qərarlaşmasına gətirib çıxarmışdır:

I. Azərbaycan xalqı e.ə. I minilliyin ortalarından etibarən, xüsusilə Atropatena dövründə İran mənşəli etnoslar əsasında formalaşmış, eramızın əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisinə köç edib burada məskunlaşan türklər tədricən İran mənşəli Azərbaycan xalqı «türkləşmiş», nəticə etibarilə təxminən XI-XIII əsrlərdə İran mənşəli (və türkdilli) Azərbaycan xalqı təşəkkül tapmışdır (İ.Əliyev, Ə.Sumbatzadə).

II. Ən qədim dövrlərdən Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış türk tayfaları, eləcə də eramızın ilk əsrlərindən başlayaraq

* Məqalə M.Ələkbərzadə ilə birlikdə yazılmışdır.

AŞIQ SƏNƏTİNİN SİSTEMİ: INVARIANT STRUKTURU VƏ FUNKSIONAL DİAXRON ELEMENTLƏRİ*

Görkəmli folklorşünas alim Hüseyn İsmayılovun Azərbaycan folklorunun toplanması, tərtibi, nəşri və tədqiqi istiqamətində göstərdiyi geniş fəaliyyəti həm elmi-təşkilati işin yüksək səviyyədə qurulması, həm də birbaşa öz fundamental elmi araşdırmaları ilə seçilir. Onun elm təşkilatçılığı da, alim kimi yaradıcılığı və tədqiqatları da bir ali və müqəddəs məqsədə – Azərbaycan xalq yaradıcılığının bütün sahələrinə aid informasiyanın itkisiz qeydə alınmasına və müasir elmi metod və metodoloji səviyyədə öyrənilməsinə xidmət edir. Azərbaycan mədəniyyətində xüsusi kultür fenomeni kimi səciyyələnən aşiq sənətinin tədqiqi problemi H.İsmayılovun folklorşünaslıq irsində prioritet mövqeyi ilə diqqətə çəkir. Alim təxminən 30 ilə yaxın bir müddətdə aşiq yaradıcılığı üzərində həm nəzəri, həm də praktiki olaraq dərin və ciddi elmi müşahidələr aparmış, İrəvan Pedaqoji İnstitutunda müəllim kimi çalışdığı müddətdə ardıcıl olaraq «Sovet Ermənistanı» qəzetində çoxsaylı məqalələr dərc etdirmişdir. Təqdim olunan əsər üçün zəmin hazırlayan bu tipli araşdırmalar əsasən Azərbaycan aşiq sənətinin ədəbi yönümünü və bu yöndəki inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirməyə, aşiq poeziyasının regional spesifikasını aydınlaşdırmaqla Göyçə folklor, aşiq və ədəbi mühitlərinin təqdiminə həsr olunmuşdur. XVI-XX əsrlər arasında fəaliyyət göstərən, Azərbaycan mədəniyyətini tam dolğunluğu ilə yüksək ədəbi-estetik səviyyədə ifadə

edən bir sıra görkəmli sənətkarlar, o cümlədən pır, övliya məqamına yüksəlmiş Miskin Abdal, ozan sənətinin Göyçədə son məlum nümayəndələri Ozan Cəlil, Ozan Heydər, Ozan İbrahim, aşiq poeziyası ilə divan ədəbiyyatını öz yaradıcılığında birləşdirən Hacı Əliş Ağa və başqaları ilk dəfə olaraq H.İsmayılovun araşdırmalarında elmi ictimaiyyətə təqdim edilib.

Türk etnik-mədəni sisteminin folklor informasiyası, türkün Tanrı, təbiət və insanla mistik, abstrakt və real, tarixi təmasının poetik semantikasını, sakral və profan duyğu və düşüncələrin, etnopsixoloji davranış stereotiplərinin reallaşdığı xalq mahiyyət daşıyan sosial təbiətli ədəbi-bədii mətn arsenalının, ən mühüm və sağlam nümunələrini özündə cəmləşdirən möhtəşəm «Azərbaycan folklor antologiyaları» seriyasından şifahi xalq ədəbiyyatı kitabxanasını zənginləşdirən çoxcildliklərin ardıcıl şəkildə nəşri də H.İsmayılovun folklorşünas alim biografiyasının aydın xəttə yazılmış parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Əgər konkret olaraq təqdim edilən əsərə müəllif subyektiv və mətn münasibətləri kontekstində baxsaq onda öncə qeyd etdiklərimiz birincinin geniş, dərin məzmunlu, milli mədəniyyətimizin, o cümlədən kökləri ellinizmədən də qədim olan el ədəbiyyatımızın öyrənilməsində böyük əhəmiyyət daşıyan çoxistiqamətli fəaliyyətinin bəzi məqamlarına aydınlıq gətirmək üçün ilkin təsəvvür minimumunu ödəyəcək məlumat kimi götürülə bilər.

«Aşiq yaradıcılığı: mənşəyi və inkişaf mərhələləri» əsərinin əsas tezislərinə keçməzdən öncə qeyd edək ki, mürəkkəb bir sənət hadisəsi olan aşiq sənəti haqqında ilk müəkməməl tədqiqatlar sayın bilginlərimiz M.F.Körpülü, Ə.Cəfəroğlu, B.Çobanzadə, H.Zeynalı və başqaları tərəfindən aparılıb. Tarixi-müqayisəli metodla tarixi-filoloji aspektdə aparılan bu tipli tədqiqatlarda sözügedən sənətin genezisi və tipologiyası ilə bağlı bəzi məqamlara aydınlıq gətirilib. Amma bütövlükdə bu sənətin gerçək təbiəti, xüsusilə mənşəyi və inkişaf mərhələləri nə adı keçən alimlərin, nə də sovet dönməində fəaliyyət göstərən Azərbaycan folklorçularının araşdırmalarında öz ciddi elmi təhlilini tapmayıb. Azərbaycan folklorşünaslığında H.Araslı, M.İbrahimov, M.Həkimov, İ.Ələsgərov, Q.Namazov, V.Vəliyev, P.Əfəndiyev, S.Paşayev

* Məqalə Ağavərdi Xəlillə birlikdə yazılmışdır.

vey, İ.Əbbaslı, M.Qasımlı kimi tədqiqatçılar aşıq sənətini həm ümumtürk mədəniyyəti kontekstində, həm də Azərbaycan mədəniyyəti çevrəsində müxtəlif istiqamətlərdən araşdırıblar. Əldə olunmuş elmi nəsnəyə görə bu sənətin mənşəyində şaman, ozan, varsaq, saya adlı eski sənət hadisələri dayanır. Bunların diaxron düzüm sırası və sinxron struktur spesifikasi müəyyənləşdirilməmiş qalır. H.İsmayılova tədqiqatının başlıca müsbət keyfiyyəti ondan ibarətdir ki, o, sözlügedən sənət hadisəsini bir fəaliyyət sistemi olaraq orqanik bütöv kimi götürür və onu oğuz və Azərbaycan mədəni çevrəsində təhlilə cəlb edir.

H.İsmayılova görə, «Azərbaycan aşıq sənəti genezisi və tipologiyası baxımından oğuz və türk (etnik-mill, mədəni çevrələr, tarixi sosial-siyasi inkişaf səciyyəsi, mədəniyyət komponentlərinin bəzi differensial əlamətləri və s. nəzərə alınaraq seçilir – seçmə H.İsmayılova) tarixi-mədəni mərhələlərin analoji sənət hadisələrinin zəminində yaranmış və onun davamı kimi səciyyələnir». Məsələnin qoyuluşu və təhlilinin diaxron istiqaməti bu şəkildə müəyyənləşdirilir. «Təbii ki, aşıq sənətinin qaynaqları və tərəqqi dinamikasının öyrənilməsi öncə bu sənət haqqında ən etibarlı informasiyaların saxlandığı aşıq ədəbiyyatının dil, din, bədii təfəkkür, sosial psixoloji davranış və s. kimi stereotiplərin, etnik atribut və elementlərin bir yerə cəm olduğu fondun, total mətn materialının elmi təhlilindən alınan sistemli bilgilərdən keçir. Sənətin öyrənilməsi heç də bütün hallarda müəmməl olmayan fikir və mülahizələrin toplanması ilə tamamlanmır. Həm də o halda ki, həmin sənətin mühafizəkar şəkildə, eski dəyərlər sistemində qorunduğu canlı və zəngin mühit mövcuddur». Bir tərəfdən aşıq sənətini yayıldığını geniş mədəni arealda və tarixi inkişafda götürən müəllif digər tərəfdən onu funksional sənət keyfiyyətini saxlayan Göyçə aşıq mühiti ilə paralel şəkildə araşdırır. Hətta bir qədər emosional ifadə olunsada aşağıdakı mülahizə Göyçəni kultür məkanı kimi tamamilə real şəkildə təqdim edir: «Qədim oğuz – türk torpağı Göyçə Azərbaycan aşıq yaradıcılığının qaynaq çeşməsi, özəyi, mayasıdır. Göyçə aşıq mühiti misilsiz sənətkarlar yetirmiş, Azərbaycan ədəbi arsenalına, milli ruhun tam dolğunluğu ilə iştirak etdiyi möhtəşəm poeziya

antologiyası təqdim etmişdir».

Müəllif aşıq sənətinin öyrənilməsində həm Göyçə aşıq yaradıcılığının poetik ehtiyatını, həm də ustad-şagird ənənəsində yaddaşlaşan sənət, onun spesifikasi və tarixi mərhələləri haqqında məlumatları folklor və tarixi informasiya olmaqla iki səviyyədə araşdırmaya cəlb etməyin zəruriliyini qeyd edərək onları aşağıdakı şəkildə ümumiləşdirir:

1. Subyekt informasiyası. Göyçə aşıqlarının aşıq sənəti haqqında verdiyi bilgilər.

2. Mətn informasiyası. Göyçə folklorundan və aşıq poeziyasından gələn analoji sənət hadisəsi haqqında bilgilər.

Göyçə aşıqlarından alınan məlumatın xronoloji göstəricisi sənətkar subyektinin XIII-XVII əsrlər üzrə diaxron sırasını belə təqdim edir: Ozan Cəlil, Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Miskin Abdal, Dərddli Nəşib, Zodlu Fatma xanım, Qul Mahmud, Şimpirli Sevgili. Göyçə aşıqları aşıq şəcərəsinə birmənalı şəkildə Miskin Abdaldan başlayırlar. Bu başlanğıc ikili xarakter daşıyır:

1. Miskin Abdal Ozan İbrahimin şagirdi olubdur. Başqa sözlə, bu ozan-aşıq transformasiyasının təsdiqidir.

2. Miskin Abdal haqq aşığdır; başqa sözlə, sufi-dərvişdir-mürşiddir; bu da aşıq-aşıq transformasiyasını təsdiqləyir. Buradan o nəticəni çıxarmaq olar ki, aşıq sənətinin əsasında həm ozan sənəti, həm də sufi təriqəti dayanmışdır. Müəllif təhlili dərinləşdirərək sənətin bir tərəfdən musiqi, ədəbiyyat və ritual hadisəsi kimi sxem, məlumat və kod səviyyələrində transformativ təməllərini araşdırır, onları cəmiyyət və mədəniyyətin müxtəlif tarixi diaskret kəşiklərində rekonstruksiya edir, digər tərəfdən isə bu sənətin kökündə, arxetipində inanc, din və təriqətin dayandığını nəzərə alaraq onları primitiv mədəniyyətdən başlayaraq proqress və deqradasiya tarixi sosial-mədəni oppozisiyasının hərəkətverici impulsları ilə işləyən kultür evolyusiyasının inkişaf qanunauyğunluqları müstəvisinə gətirməklə mərhələvi spesifikasi və xarakterini aşkarlayır.

H.İsmayılova görə, aşıq sənətinin əsasında «ata» fenomeni dayanır: «Öncə bu ad əcdad kultunun işarəsidir, icma başçısıdır. Sonra şaman-kahindir: «qam ata». Daha sonra eski türk mo-

noteist dini olan Tanrıçılıq peyğəmbəridir – savcıdır (əskitir-kə, «elçi», peyğəmbər)... Ata primitiv cəmiyyətdə icma başçısı (ağsaqqalı) olaraq onun sonrakı sosial təşkilatlarına (soy, boy, qəbilə, tayfa, bodun, el və s.) da rəhbərlik etmişdir. Ataya inam əcdad kultundan başlayaraq Tanrı peyğəmbərliyinə qədər inkişaf etmişdir. Bu proqresdir. Ehtimal ki, Göytürk xaqanlığının süqutundan (VIII əsr) sonra və xüsusilə də İslama keçiddə (X- XI əsrlər) Atalıq bir inam kimi deqradasiyaya uğramışdır. Çünki savcısı (peyğəmbəri) Ata islam peyğəmbəri ilə alternativ bir pozisiyaya daxil olur. Hər halda biz bu binarlıqı Tanrı-Allah (Qorqud-Məhəmməd) şəklində DQK-də müşahidə edirik. «Ata» məhz bu zaman peyğəmbər statusunu itirir. Tanrı səvgisi ideyasını daşıyan sosial- mədəni institut «baba» dərviş zümərəsindən törəndən qorunur. Türk sufizminin kökündə də eski xalq inancları yaşadan həmin zümərə dayanır. H.İsmayilov DLT-dən, DQK-dən mənbələrdən və başqa mənbələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə o faktı da nəzərə çatdırır ki, aşıq şeirinin ilk məlum nümunəsini yaradan Xoca Əhməd Yasəvini də Arslan baba (məhz baba) irşad etmişdir. Müəllif eyni zamanda bu sənətin müasir tipi ilə arxetipi arasında olan spesifik əlaqə və mərhələləri aydınlaşdırır. Ona görə, aşıq sənətinin «baba» və «dədə» mərhələləri mövcud olmuşdur. Sonuncu, müasir aşıqlar dədə mərhələsinin ətaləti ilə yalnız sənətçilik funksiyasını daşımaqdadır. «Aşıq idyeya-estetik və dini-ruhani əsaslarını Atadan («baba»dan və «dədə» dan keçməklə), sənət ənənəsini ozandan, musiqi (alət (saz) və havalar) ənənəsinin isə hələ tam aşkarlanmamış eski türk xalq musiqi sənətindən almışdır. Ata eski cəmiyyətin Tanrıçılıq dövrünün dini rəhbəridir, patriarxıdır. Baba deqradasiya olunmuş Tanrıçı atadır, Tanrıçı dərvişdir. İslama keçidlə bağlı siyasi dəstəkdən məhrum olur, dərvişlər və kütlənin içinə gedir. Dədə Sufi dərvişdir. Əski inam daşıyıcısıdır».

Əsərdə şamançılıq, Tanrıçılıq, İslama keçidin bəzi spesifik elementləri, ozan sənəti, türk sufizmi, əski xalq ədəbiyyatı, aşıq poeziyasının kökləri, qaynaqları və tarixi genetik toqamülü, sənətkar subyektinin tarixi səciyyəsi ilə bağlı ciddi elmi mülahizə və aşkarlamalar mövcuddur. Müəllif aşıq sənətini təxminən min

illik bir dövrdə araşdırıb. Onun qənaətinə görə II min ilin son beş yüz ili aşıq sənətinin bu və ya başqa şəkildə mövcud olduğu dövrdür. Beləliklə, müəllif sənəti və onun əsasında dayanan sənətkar subyekti mümkün səviyyələr üzrə təhlil etmiş, sənət və sənətkar münasibətləri kontekstində araşdırma apararaq dini-ideoloji, ədəbi-estetik və sənətçilik funksiyalarını sisteme və onun dominant elementi kimi subyektdə münasibətdə araşdırmışdır. Müəllif aşıqın yaranma, formalaşma və inkişaf mərhələlərini aşağıdakı şəkildə təsnif edir:

1. XI-XVI əsrlər. Sufi-dərviş (təsəvvür) mərhələsi; bu dövrdə onlar (yəni bu sənətin əsasında dayanan zümərə – N.C.; A.X.) fəlsəfədə və poeziyada özünə xas inkişaf yolu keçiblər. Təriqətin estetik əsaslarını hazırlayıblar.

2. XVI əsrin əvvəllərindən XVIII əsrin ortalarınaq; haqq aşıq mərhələsi, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə sufi dərvişlər (təkkə şairləri) saraya dəvət olunurlar, dövlətin ideoloji- mədəni işlərində aktiv şəkildə iştirak edirlər. Həmin dövrdə onlar dövlət tərəfindən himayə olunurlar.

3. Səfəvi hakimiyyətindən sonrakı dövr; XVIII əsrin II yarısından günümüzə qədər; sənətçilik mərhələsi. Aşıq sənətkar statusuna keçir.

Bu üç mərhələnin birincisində mistik-estetik funksiya, ikincisində mistik-ideoloji funksiya, üçüncüsündə isə estetik-əyləndirmə funksiyası aparıcı mövqedədir. Onu da özənləndirir, müəlliflə görə, ozan aşıqlaşmayıb, əksinə aşıq ozanlaşıb. Yəni din və təriqət başçıları, övliya, piri, mürşid, ocaq, ata, baba, dədə kimi cəmiyyətdə miqəddəs sayılan şəxsiyyətlər təbii ki, sosial-siyasi və mədəni münasibətlərin dəyişməsi nəticəsində sənətçiyə çevrilib. Müasir aşıqlar məhz bu baxımdan idyeya-estetik və dini-urfani əsaslara görə «ata», «baba» və «dədə»nin, sənətçiliyə görə ozanın varisleridir. Müəlliflə görə, «ata» əski türk mərhələsinin «baba» oğuz mərhələsinin «dədə» isə oğuz-türkman və ya Azərbaycan milli-mədəni differensial kultür mərhələsinin hadisələrindədir. Əsərdə aşıq sənətinin təsəvvür hadisəsi kimi yaranması və «dədə» mərhələsindən sonra sənətçiyə keçməsi elmi argumentlərlə əsaslandırılır. Tədqiq olunan problem bütövlükdə

və İsvəçrə tarixi abidələr cəmiyyətinin prezidenti olmuş, fransız dili, xüsusi adların orfoqrafiyası haqqında iki kitabın müəllifi idi. Onun kiçik qardaşı F. de Sössürün atası Anri de Sössür (1829-1905) gəncliyində Antil adasına, Meksikaya, Amerika Birləşmiş Ştatlarına elmi məqsəd daşıyan uzunmüddətli səyahətlər etmişdi. Bu səfərlərdən entomologiya və menirologiyaya aid zəngin kolleksiyalarla qayıtmışdı. Sössürün atası sonrakı həyatını bütövlükdə deoloqiyaya həsr etmişdi.

F. de Sössürün qardaşı Leopold de Sössür (1866-1925) Vyetenam və Çin dilləri üzrə mütəxəssis idi, eləcə də qədim Çin astronomiyası ilə maraqlanırdı; Rene de Sössür (1868-1937) isə riyaziyyatçı idi, həmçinin təbii və sünü dillərin problemlərinə həsr olunmuş bir sıra araşdırmaların müəllifi idi; üçüncü qardaşı Oras de Sössür (1859-1926) isə rəssam olmuş, Ferdinand de Sössürün yağlı boya ilə portretini çəkmişdi – həmin portret böyük dilçinin ömrünün son günlərini keçirdiyi Vofflan qalasında saxlanılır.

F. de Sössürün boya-başa çatdığı ailə mühit onda elmə, araşdırmağa uşaqlıqdan marağın yaranmasına təkan verdi. Ana babasının zəngin kitabxanası və etnoloji, etimoloji marağı, söhbətləri Sössürdə dilçilik meylini formalaşdırmışdı. Sössür sonralar yazırdı: «Dilçilik məni həmişə özünə cəlb edirdi», «mənim zövqümə uyğun qıdam ana babamın kitabxanasında və onunla söhbətlərdə tapırdım». Sössürün ailəsinin şəhərkenarı villasının yaxınlığında ömrünün ahlı yaşlarında olan Adolf Pikte (1799-1875) yaşayırdı. Gənç erudisiyaya malik olan bu insan ensiklopedik bir alim idi: dilçi, riyaziyyatçı, filosof... O, Hind-Avropa dilləri bazasında linqvistik paleontologiyannı banisiydi. Və beləliklə, dilçilik məsələləri ilə bağlı Sössürün ilk həmsöhbəti Hegelin, Şellinqin dostu A. Pikte oldu. Taleyin qisməti olan bu əlaqə onun dünyagörüşünün orijinal səmtə istiqamətlənməsində, ilk nəzəri mülhazizələrinin formalaşmasında böyük rol oynadı.

Sössürün ilk elmi tədqiqat işi Cenevrədə gimnaziyada oxuduğu dövrə təsadüf edir. Gimnaziyadan əvvəl o, yaşı çatmadığı üçün bir il kollecdə təhsil almış, Martenadakı şəxsi pansiyonda yunan dili ilə məşğul olmuşdu. İki klassik dilə, (latın, yunan) bələd olan Sössür məktəb illərində müstəqil şəkildə Boppun qram-

matikası əsasında sanskritdə öyrənir.

1875-ci ildə F. de Sössür gimnaziyanı bitirib Cenevrə universitetinə daxil olur. Valideynlərinin arzusuna qarşı getməyib, təbii elmlər sahəsində ixtisaslaşmalı olur, fizika, kimya ilə məşğul olur. Lakin dilçiliyə, humanitar elmlərə olan daxili marağı onu rahat buraxmır, dilçilikdən müəyyən kurslarda iştirak edir, mühazirələr dinləyir. Bu illərdə onu Paris dilçilik cəmiyyətinə üzv qəbul edirlər. Cəmiyyətin «Əsərlərində Sössürün bir neçə kiçik həcmli yazıları çap olunur. 1876-cı ildə, 15 yaşında dilçilik təhsilini təkmilləşdirmək məqsədilə doğma yurdunu tərk edib, Almaniya - Leypsiqə gedir. Beləliklə, Sössürün həyatının Leypsiq dövrü (1876-1880) başlayır.

Sössürün Leypsiqə getməsi təsadüflə bağlı olsa da (onun Cenevrəli dostları orada təhsil alırdılar), sonralar onun dilçilik orientasiyasının müəyyənlişməsində burada aldığı təhsilin böyük rolu olmuşdur. O illər Almaniya dünya dilçilik mərkəzlərindən biri sayılırdı, sonralar gənc qrammatiklər dilçilik tarixində geniş yer tutdu. Leypsiq universitetində dövrünün görkəmli alimləri fəaliyyət göstərirdi. Bopp dilçiliyinin son nümayəndəsi Georq Kursius, Almaniya slavyan filologiyası kafedrasının ilk müdiri, dilçilikdə yeni prinsipləri müəyyənlişdirən Avqust Leskin və onun tələbələri Georq Ostqof, Karl Bruqman...

Sössür mühazirələrin çoxunda iştirak etmir, müstəqil məşğul olurdu. Onun ardıcıl iştirak etdiyi Kurtsiusun seminarları idi, bu seminarlarda o iki məruzə etmişdi. 1876-cı ildə Uitmının «Life and growth of language» əsərinə alman dilinə tərcümə etmiş Leskinin kurslarında Sössür litov və slavyan dilləri ilə bağlı mühazirələrdə iştirak etmişdi. Bundan əlavə Vindişin qədim İrland, Hyubşmanın qədim fars dilinə həsr olunmuş kurslarında, Braunun alman dili tarixi dərslərində müntəzəm iştirak edir, Ostqof və Bruqmanın Hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası fənninə marağ göstərir. Lakin bu illərdə Sössürün gənc qrammatiklərlə heç bir isti münasibəti olmur, əksinə onlar Sössürə yad nəzərlə baxırdılar.

Leypsiqə gəldiyi ilk vaxtlardan Sössür özünün böyük ideyalarının həyata keçirilməsi barədə düşünür. İki problem onu çox-

dan düşündürdü: hind-Avropa söz kökü nəzəriyyəsini formalaşdırmaq, hind-Avropa dilinin saitlər sistemini bərpa etmək. Bu düşüncələrin nəticəsi kimi 1878-ci ildə «Hind-Avropa dillərində ilkin saitlər sistemi haqqında memuar» Leypsiqdə çap olunur. Sonralar dünya dilçiliyinin qızıl fonduna daxil olan «Memuar» öz dövründə layiqincə qarşılanmadı, yalnız N.Kruşevskinin, Boduen de Kurtenenin Rusiyada çap olunan bir jurnalda kiçik rəyləri çıxdı ki, həmin rəylərdən heç Sössürün özünün də xəbəri olmadı. Almaniyada dilçilik dairəsi bu böyük kəşfi sükutla, bir qədər də qısqançılıqla qarşıladı, onun müəllifi hətta plagiatda suçlandı.

Burada maraqlı bir məqamı da qeyd edək. «Memuar» çap olunduqdan sonra Sössürü tanımış germanşünas Sarnka ilə tanış edirlər, dövrünün nüfuzlu alimi gənc araşdırıcıdan soruşur ki, İsveçrə dilçisi, məşhur «Memuar»ın müəllifi Ferdinand de Sössür-lə təsadüfən qohumluğunuz yoxdur ki? Bu saldan məlum olur ki, Sarnka Sössürün araşdırması ilə tanış imiş.

Sössürün «Memuar»da hipoteza şəklində irəli sürdüyü nəzəri mülahizələr ilk dəfə 1900-cü ildə Xirtin «Ablaut» əsərində, sonra isə fonetik səviyyədə 1927-ci ildə E. Kuriloviçin araşdırmalarında təsdiqini tapdı. Lakin Benvenistin Hind-Avropa dillərində söz kökü məsələsi ilə bağlı araşdırmalarına qədər «Memuar» unikal hadisə kimi qalmışdı. Gənc araşdırıcının bu kəşfi doğru olaraq onu dilçiliyin klassikləri ilə bir sıraya qaldırdı. Həmcəmi bu kiçik əsər dünya dilçiliyini 50 il qabağa atdı.

1878-ci ildə F. de Sössür universiteti bitirir və Berlinə gedir; o il yarım burada yaşayır. Berlinədə Sössür sanskritoloq German Oldenberqin keltoloq və indoloq German Simmerin mühazirələrini dinləyir. Araşdırıcıların mülahizəsinə görə burada Sössür Uitinin ümumi dilçilik ideyaları ilə tanış olur. Böyük amerikalı dilçisi Vilyam-Dusut Uitni (1827-1894) də Oldenberq və Simmer kimi sanskritoloq idi və Almaniyada dilçilik aləmində yaxşı tanınırdı. Uitni də 1850-ci ildə Almaniyada Boppdan, Romdan ders almışdı. Burada Romla birgə apardığı araşdırmaya görə 1870-ci ildə Berlin Akademiyasının Bopp adına mükafatı ilə təltif olunmuşdu. Buna görə də Sössürün onu bir sanskritoloq kimi tanıması ona görə şübhə doğurmur ki, öz dissertasiyasında bir neçə

dəfə Sössür Uitnidən sitat gətirir. Lakin Sössürün Uitni bir dil nəzəriyyəçisi kimi tanıması mübahisəlidir.

1879-cu ildə Sössür yenidən Leypsiqə qayıdır və 1880-ci ilin fevralında böyük uğurla «De l'emploi du genitif absolu en sanskrit» mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə edir. Bu əsər 1881-ci ildə Cenevrədə çap olunmuşdur. Sössürün müdafiədə iştirak edən dostu Favre demişdi: «Əgər o bu qədər təvəzökar olmasaydı, imtahan vaxt gənclə imtahan götürənlərin yerləri asanlıqla dəyişdirilə bilərdi.

A.A.Xolodoviç Sössürün doktorluq dissertasiyası ilə bağlı yazır: Bu əsəri «Memuar»la heç cür müqayisə etmək olmaz. Qodelin və de Mauronun qeyd etdiyi kimi o qədər də gözəçarpmayan bu əsər o dövr üçün qəbul olunan fikrə görə bir dissident, küfr tədqiqatçının işi sayılırdı. Ona görə ki: 1) gənc qrammatiklərə qədərki, gənc qrammatiklər cərəyanı və Boppular üçün sintaksis yad mövzu hesab olunur, araşdırma obyektindən kənarda idi; 2) Sössür seçdiyi obyektə ənənəvi, kompartivist, diaxron planda deyil, dilin müvafiq vəziyyəti çərçivəsində yanaşmışdı; 3) seçilmiş obyekt dəyər kimi şərh olunur. Mütləq yiyəlik hal izolə edilmiş şəkildə deyil, mütləq lokativlə (yerlik hal) qarşıqlıq münasibətdə, yəni relyassion və oppozitiv vahid kimi götürülür.

F. de Sössürün həyatının dörd illik təzadlı Almaniyada dövrü beləcə sona çatır.

Almaniyanı Sössürün tərk etməsi səbəblərindən biri və yaqın ki, başlıcası onun gənc qrammatiklərlə normal münasibətinin olmaması idi. 1880-ci ildə Sössür Parisə gəlir. Bu dövrdə Fransa dilçilik elmi baxımından əyalət sayılırdı, Almaniyada hay-küy yaratmış gənc qrammatiklərdən, onların araşdırmalarından fransızlar xəbərsiz idi. Burada XVI əsr dilçilik görüşləri hakim mövqedə idi, tarixi müqayisəli metodun mənşəyi Fransa olsa da (alman dilçiləri sanskritin araşdırma impulsunu burada almışdılar), onun haqqında ümumi məlumat belə qalmamışdı. Fransada fəlsəfi qrammatika ənənəsi, xüsusilə Kondilyakın görüşləri Boppun ideyalarının Fransaya yolunu bağlamışdı. Sonralar Mişel Brealın Boppu fransızcaya tərcüməsi bu tarixi ətaləti aradan qaldırdı.

F. de Sössür Parisdə 1881-ci ilin sonlarından başlayaraq M. Brealın, Darmsteterin, Bergenin, Lui Avenin dilçiliyin müxtəlif problemlərinə (iran dili, sanskrit, latış filologiyası) həsr olunmuş müəzirelərinin dinləyir. Sössürü «Memuar»ın çap olunmasından taniyan Lui Aven müəzirelərinin birində burun sonantlarından danışkən Sössürü kafedrada onun yerinə müəzire oxumağa dəvət edir. Burada Sössürün gələcək dilçilik karyerasının formalaşmasında M. Brealın fəlsəfi qrammatika ilə bağlı ideyaların, Kondilyakın işarənin sərbəstliyi nəzəriyyəsinin, eləcə də Por-Royal qrammatikasının prinsiplərilə tanışlığın böyük rolu olmuşdur.

1881-ci ilin payızında Breal Ali təhsil məktəbindəki (ERNE) dediyi kursu Sössürə verir. İyirmi dörd yaşlı gəncin tələbələrə ünsiyyəti başlayır. Qot və yuxarı alman dilinə, yunan və latış dillərinin müqayisəli qrammatikasına, litva dilinə həsr olunmuş bu kurslar 1881-1887-ci illərə təsadüf edir.

F. de Sössür 1876-cı ildən Paris linqvistik cəmiyyətinin üzvü seçilmişdi, 1882-ci ildə Avenin istefasından sonra o bu dilçilik cəmiyyətində katibin müavini idi və «Linqvistik cəmiyyətin əsərləri» jurnalına redaktorluq edirdi. 1881-ci ildə A.Xodzko və A.Qedonun təklifi ilə Boduen de Kurten Parisə dəvət olunur və cəmiyyətin üzvlüyünə (assistant étranger) qəbul olunur. Bu mərasimdə F. de Sössür B. De Kurtenə ilə şəxssən tanış olur.

1889-1890-cı illər Sössür xəstə olduğu üçün öz yerinə tələbəsi Meyeni qoyur və bir illik məzuniyyət götürüb Cenevrəyə gəlir, məzuniyyət bitdikdən sonra yenidən Parisə dönr və bir tədris ili də dərslər deyir. 1891-ci ildə kafedra müdürlüyünə başqa bir tələbəsinin, A. Dyuvonun təyin olunması zəmanətini verib Fransanı birdəfəlik tərk edir.

Sössürün araşdırıcıları yazır ki, birillik İsveçrəyə getməsi və sonradan Parisi tərk etməsinin səbəbi ona Fransız təbəəliyini qəbul etmək təklifi ilə bağlı olub. Belə bir təklifi qəbul etsəydi, Sössürün ordinar professor yerini tutmaq imkanı yaranırdı, lakin o bundan imtina edir və Cenevrəyə qaıdır.

Fransada fəaliyyət göstərdiyi doqquz il ərzində onun müəzirelərində onlarla xarici və yerli dinləyicilər iştirak etmişdi. Sonralar onun dərslər dediyi tələbələr arasında tanınmış dilçilər,

filoloqlar yetişmişdi. Onun müəzirelərini dinləyənlərin bir neçəsini qeyd edək: S.A Darmsteter, E. Erno, L. Leje, Perno, Moris Qrammon, Pol Passi, Antuan Meye, F. Braun, İ. Qoldşteyn (son ikisi Rusiyadandır).

1891-ci ildən Sössürün həyatının son dövrü – Cenevrə dövrü başlayır. Ömrünün ən enerjili dövrü də bu illərə düşür, bu zaman Sössür otuz dörd yaşında idi. Cenevrə dövrü Sössürün həm yaradıcılığının, həm də şəxsi həyatının ən dramatik çağıdır. Burada Sössür onun üçün açılmış Hind-Avropa dilləri və sanskritin tarixi, müqayisəli qrammatikası kafedrasında ekstraordinar professor vəzifəsi alır, 1896-cı ildə isə ordinar professor olur. Sössür klassik dillər, german dilləri, yunan və latın dillərinin fonetikasi, yunan və latın dillərinin müqayisəli və tarixi qrammatikası, yunan dilində hallanma, yunan dilində fel, yunan və latın etimologiyası, yunan və latın söz yuvaları və derivasiya tipləri, yunan dialektologiyası, qədim yunan epiqrafikası kimi müxtəlif mövzularda müəzirelər oxumuşdur. O, 1896-cı ildən başlayaraq ömrünün sonunadək, demək olar ki, hər il German dilçiliyinə bir-iki kurs ayırır: qot, qədim yuxarıalman, orta yuxarıalman, qədim sakson, anqlosakson, qədim norveç, sanskrit dillərindən ardıcıl müəzirelər oxuyur.

Qalan kursları Sössür təsadüfdən təsadüfə aparrı: 1892-1893-də Hind-Avropa dilləri felinin tarixi, 1895-1896-da əhməni yazıları, litva dili haqqında dilçilik coğrafiyası və s.

Bu illər Sössürün həyatında qəribəliklər özünü göstərir. O, əksər halda özünə qapılır, dostları ilə əlaqəsini kəsir, həyatını tənha keçirməyə üstünlük verir, yazı-pozu ilə çox az məşğul olur, demək olar ki, çap olunmur. Ümumiyyətlə o, çox az çap olunan dilçilərdəndir, iyirmi beş il ərzində Sössür cəmi 29 əsər (məqalə, tezis, kitab, broşura) çap etdirmişdi. Cenevrədə iki işi yerinə yetirməyi planlaşdırmışdı: 1) yüksək qiymətləndirdiyi doktorluq dissertasiyasında dönə-dönə sitat verdiyi tanınmış sanskritoloq və nəzəriyyəçi Uitni haqqında bir kitab yazmaq.

1894-cü il noyabrın 10-da Uitni vəfat edir. Həmin il Amerika filologiya cəmiyyətindən Amerika dilçilərinin Uitninin xatirəsinə həsr olunmuş birinci konqresin xüsusi iclasında iştirak et-

mək üçün Sössürə dəvətnamə göndərilir. O, dərhal çıxışına küsusi plan hazırlayır: 1. Müqayisəli qrammatika, 2. Müqayisəli qrammatika və dilçilik, 3. Dil insan təsisatdır, 4. Dilçiliyin elm kimi iki tərəfi, 5. Uitmni və gənc qrammatiklər, 6. Uitmni fonoloq kimi.

Yetmiş səhifəlik qeydlər edir... Lakin Uitmni haqqında yazılacaq işi yarımçıq saxlayır və bir daha o məsələyə qayıtmır, yazmış olduğu hissəni də konqresə göndərmir.

2) Litva dilinin aksentuasiyası ilə bağlı araşdırma aparmaq.

Mövzu ilə bağlı xeyli material toplayan, mühazirə aparan Sössür iki məqalə çap etdirir: «Litva dili aksentuasiyası barədə məsələyə dair» (1894), «Litva dili aksentuasiyası» (1896). Lakin bu araşdırma da sona çatdırılmır.

Bu illər Sössür həyatı qədr sevdiyi dil nəzəriyyəsi ilə məşğul olmaqdan uzaqlaşır, başqa sahələrə maraq göstərir. Nümunə üçün aşağıdakı məşğuliyyət sahələrini qeyd edək:

1) 1899-1909-cu illər müasir fransız dilində seminarlar aparır, fransız şeir vəznələri ilə məşğul olur.

2) 1903-cü ildən german əfsanələri, onların yunan mifləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi haqqında düşünür, lakin heç nə çap etdirmir.

3) 1904-cü ildən german eposu ilə məşğul olur.

4) Anaqramlar üzərində çalışır.

Gözlənilməz bir təsadüf Sössürü düşüdüğü həyat burulğanından xilas etdi. Cenevrə universitetində dil haqqında elmin əsaslarından dərş deyən Vertgeymer 1906-cı ildə vəfat edir. 1907-ci ilin fevralında onu əvəz edən Sössür ömrünün sonunadək üç kursda mühazirə oxumaq imkanı qazanır.

1912-ci ilin əvvəlində F. de Sössür xəstələri və dərş ili başa çatmamış mühazirələrini dayandırmalı olur. 22 fevral 1913-cü ildə müasirlərinin unuduğu Ferdinand de Sössür yaxın tələbələriniin əhatəsində dədə-baba malikanəsi Vofflanda vəfat edir.

... F. de Sössürün ölümündən əlli il sonra dostları, dünyanın görkəmli dilçiləri, onu sevənlər bu böyük insanın xatirəsini yad etmək üçün Sössürün işlədiyi, divarları arasında ümumi dilçilikdən mühazirə oxuduğu universitetə toplaşmışdılar. Anım günündə Emil Benvenist çıxış edərək, böyük minnətdarlıq hissi ilə de-

yirdi: İndi ona nədəsə borclu olmayan bircə dilçi də yoxdur. Elə bir ümumi nəzəriyyə yoxdur ki, Sössürün adı çəkilmədən ötsün. Onun tənha həyatının ilk illəri sirlərlə doluydu...

Sössür müasirlərindən fərqli olaraq bu gün biz tamamilə başqa cür qəbul edirik. Onun yaradıcılığı bütöv şəkildə, ən vacib istiqamətləriylə məhz ölümündən sonra məlum oldu və dilçiliyi möhkəm elmi- fəlsəfi əsaslar üzərinə qoydu.

Sössür öz dövrünün dilçisi idi, buna görə də XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin elmi fikri onun dilçilik konsepsiyasını formalaşmasına bu və ya digər dərəcədə təsir etmişdir. Dövrünün fəlsəfi cərəyanlarından ona ən çox yaxın olanı pozitivizm idi, çünki obyektə struktur yanaşma berqsonian intuitivizminə qarşı dururdu. Onun ustalığı onda idi ki, filosofların əsərlərindən əxz etdiyi fikirləri öz düşüncəsindən keçirib elə təqdim etirdi ki, orijinal fikir kimi qəbul olunurdu. Təsadüfi deyildir ki, tədqiqatçılar onu Kantla (A.S.Çinobava), Koperniklə (S.Ulman) müqayisə edirlər.

Sössür sağlığında görkəmli hindavropaşünas kimi tanınırdı, «Kurs»un nəşrindən sonra əvvəllər sosioloji məktəbin başçısı kimi etiraf olundu, sonralar isə müasir strukturalizm cərəyanının sələfi olaraq tanındı. Araşdırıcılar haqlı olaraq Sössürün dilçilik görüşlərinin dəyərini müəyyənləşdirmək üçün ilk öncə onun fəlsəfi qaynaqlarının araşdırılmasını vacib sayırlar. Qeyd edək ki, onun mənsub olduğu fransız dilçilik məktəbi də fəlsəfi görüşlərlə sıx əlaqə də formalaşmışdı. Sössürün dilə ciddi riyazi sistem kimi yanaşmasını («dil dəqiq sistemdir, onun nəzəriyyəsi də eyni dərəcədə dəqiq olmalıdır») nəzərə alan araşdırıcılar bu cəhəti XVII-XVIII əsrlərin rassionalizminin təsiri kimi izah edirlər. Dekartın dilin işarə xarakteri bədənə ruhun dualizmi barədəki ideyalarının dünya dilçiliyi tarixində layiqli yeri olan Por-Royalda 1660-cı ildə A.Arno və K.Lanselo tərəfindən yazılmış «Ümumi və rassional qrammatika» əsərinin meydana çıxmasında bir başa təsiri vardır. Böyük tarixi missiya yerinə yetirmiş bu

qrammatikadakı görüşlər doğru olaraq ümumi dilçiliyinin və fransız dilçiliyinin mənbəyi, bünövrəsi sayılır. Buna görə də Söşür «Por-Royal qrammatikas»ında qoyulan məsələlərə üz tutmağı dönə-dönə qeyd edir.

Bu qrammatikada işlədilən və şərh olunan bir sıra anlayışlar Söşürün konsepsiyasında özünə yer tapmışdır: linqivistik işarənin ikitərəfli sxemi, işarələyən (signifiant) və işarələnən (signifie) termini.

XVII əsrin rəssionalizminin, fransız filosoflarının bilavasitə təsiri altında, eləcə də semantikənin banisi Brema tanışlıqdan sonra Söşür dil işarəsinin məzmun planına xüsusi əhəmiyyət vermiş, dil vahidlərinin müəyyənləşdirilməsində məhz sxematik ölçülərə əsaslanmışdır. Fransız filosoflarının təbiət hadisələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə və asılılıq olmasa mülahizələri dilin sistem xarakterli olması qənaətini irəli sürməyə imkan yaratmışdır. Ümumiyyətlə, sözə işarə kimi yanaşmaq meyllərinə, ünsiyyət və təfəkkürün əlaqəsi məsələsinə, insan əqlinin mahiyyəti problemi F.Bekan, T.Qobbas, C.Lokk, Didro, Volter, Lametri, Kondilyak kimi filosofların əsərlərində geniş şərh olunur ki, bu da XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri Avropa da müxtəlif elmlərin formalaşmasına və istiqamətinə əsaslı təsir göstərir. Bu filosofların görüşlərində, xüsusilə Kondilyanın «İnsan biliklərinin mənbəyi təcrübəsi», «Dünyular barədə traktat» əsərində dil məsələləri aparıcı yer tutur, dilin sosial xarakterdə olması ideyasının qaynağı da Didronun, Russonun, sonralar isə geniş şəkildə O. Kontin əsərlərindən başlayır. Beləliklə, aydın olur ki, Söşürün dilin sosial və işarə xarakterli olması arasında fransız dilçiliyi ənənəsindən əz olunmuşdur. Lakin dilə xalis sosial hadisə kimi yanaşma və onun geniş konsensual şəkildə təhlili fransız sosioloqu E.Durkheymin adı ilə bağlıdır. 1917-ci ildə A. Seçenin yazdığı rəyde Söşürle Durkheymin ideyaları arasındakı əlaqədən bəhs olunmuşdur. Sonralar bu əlaqə geniş şəkildə polyak alimi B.Dorşevski tərəfindən şərh olunmuşdur: «Sosiologiya və linqvistikanın münasibətləri barədə bəzi qeydlər: Durkheyim və Söşür».

Əsərində dilçilik məsələlərinə yer ayırmayan Durkheyimdən fərqli olaraq Tard sosial məntiqə həsr olunmuş əsərlərində dil

məsələlərinə də xüsusi diqqət verir. Onun əsərlərində dövrün tanınmış dilçilərindən Uitmının, Brealn, Darmstetrin, Saysın görüşlərinə mürciət olunur. Tard dilə məntiqi kateqoriyalar sırasında baxır və onu (dili) kollektivin süuruna aid edir. Söşürün «nitq fəaliyyətində fərdi və sosial tərəf vardır, bu tərəflər bir-birindən ayrı şəkildə anlamaq olmaz» – ideyası Tardın görüşləri ilə bağlıdır, onun «Oppozisiyanın universallığı. Qarşılaşmanın nəzəriyyəsi təcrübəsi» əsəri də Söşürün oppozisiyalar barədəki düşüncələrinin yaranmasında xüsusi rol oynamışdır.

F. de Söşürün müəyyən ideyalarının formalaşdırılması (dildə sistemlilik, dildə işarəlik) fransızdilçilik ənənəsindən qaynaqlansa da, bütövlükdə onun dilçilik konsepsiyasını stimullaşdıran mənbə şübhəsiz ki, Amerika dilçisi U.Uitmının görüşləri, xüsusilə onun 1885-ci ildə çap olunmuş (ingiliscə və fransızca) «Dilin həyatı» əsəridir. Həqiqətən özünün fəlsəfi ruhu ilə Söşür daha çox Uitmneyə yaxındır, lakin bu yaxınlıq birinin digərini təkrar etməsi deyil, sözün yaxşı mənasında faydalanma, elmi vəzəşəlikdir. «Dilin həyatı» əsərində dilə tərif verən Uitni yazır: Dil həqiqi mənada işarələr yığımıdır. Bu işarələrin köməyilə insanlar şüurlu şəkildə öz fikirlərini başqalarına üçün ifadə edir və ifadə etmə fikiri başqalarına ötürmək üçündür. Uitni bu növ işarə deyərək, jestləri, pantomimaları, artikulyasiya edilən səsləri və hərfləri nəzərdə tutur. Və əlavə edir ki, səslər və hərflər şərti xarakter daşıyır, hərflər və jestlər səslə dilə tabedir.

Dildə sözlərin ideyaların işarəsi ola bilməsinə toxunan Uitni yazır: Çox dəqiq və ciddi şəkildə demək olar ki, işlədilən hər söz sərbəst və şərti işarədir. (Une sigue arbitraire et conventionnelle); ona görə sərbəstdir ki, hər bir başqa söz sözlər kütləsi mühitində bu və ya digər ideyanın daşıyıcısı ola bilər, şərtidir, ona görə ki, başqasının deyil, məhz müvafiq sözün işlədilmə səbəbi onun artıq cəmiyyətdə işlədilməsinin qəbul olunmasıdır. Söşürün xüsusi əhəmiyyət verdiyi dildə baş verən dəyişmələrə, dil və təfəkkürlə bağlı da Uitmının həm forma, həm də mənə ilə bağlı maraqlı mülahizələri vardır, onun fikircə artikulyasiya olunan işarə şərtidir və məfhumla yalnız əqli assosiasiya ilə bağlıdır. Əgər bu daxili, təbii, zəruri əlac olsaydı, məfhumda baş ve-

rən hər cür dəyişmə analoji olaraq özünü işarələrdə də göstərər-
di. Halbuki bu dəyişmələrdə müşahidə olunan yeganə tendensiya
dil vasitələrinə qənaət, tələffüz rahatlığı prinsipidir.

Bu qısa xatırlatmalar Uitinin görüşlərinin Sössürə təsirini
aydınca göstərir. Sössürün özünün qeydlərində də Uitinin dil
nəzəriyyəsi sahəsində xidmətləri yüksək qiymətləndirir.

Araşdırıcılar Uitni ilə Ç. Pirs, sonra Ç. Moris arasındakı əla-
qədən danışıq və əlaqələrin izlərini Sössürün işarə nəzəriyyəsin-
də axtarırlar.

Dünya elminin iki dahi şəxsiyyəti – Çarlz Pirs (1839-1914)
və Ferdinand de Sössür (1857-1913) eyni vaxtda, lakin bir-birin-
dən xəbərsiz belə bir fikirə gəldilər ki, işarələr haqqında xüsusi
müstəqil elm olmalıdır, Pirs bütöv həyatını bu elm sahəsinə həsr
etdi, o, bu elmin – semantikanın çərçivəsində təkcə məntiqi, ri-
yazi, fiziki anlayışların (məfhumların) deyil, eləcə də psixoloji
və dini anlayışların da analiz olunmasını təsvir edirdi. Belə bir
universal sistemə daxil olan işarələri üç yerə böldürdü: 1) ikonik
işarələr, 2) işarə-indekslər, 3) işarə-simvollar. Dil işarəsi ilə bağ-
lı Pirsin xüsusi tərifii yoxdur. Onun fikrincə söz də işarədir, lakin
xüsusi kateqoriya yaratmır, daha çox simvollar uyğun gəlir, bir
sıra əvəzlilərsə «indekslər»lə kəşifşir. Bundan əlavə Pirsə görə
dil işarələrini müəyyən qruplarda birləşdirmək olar: kvalifikator,
sinqulyator, klassifikator. Onun fikrincə bütövlükdə insan – işa-
rədir, onun fikirləri-ışarədir, emosiyaları – işarədir. «İnsanın isti-
fadə etdiyi söz, yaxud işarə insanın özüdür. Zira hər bir fikir işa-
rədirsə, və həyat fikirlər zəncirindən başqa bir şey deyilsə, onda
bir-birilə bağlı olan bu faktlar sübut edir ki, insan işarədir; belə-
liklə, hər bir fikir zahiri (external) işarə olması sübut edir ki, in-
san özlüyündə zahiri işarədir».

Ferdinand de Sössür isə özünün işarə nəzəriyyəsində dildən
çixış edir və dili xüsusi analoqu olmayan obyekt sayır: dil öz-özü
üçün araşdırılır. Və onun fikrincə dilçilik elmi üç məqsəd qarşıya
qoyur: 1) məlum olan bütün dilləri diaxron və sinxron aspektdə
təsvir etmək; 2) dillərdə fəaliyyət göstərən ümumi qanunları aş-
kar etmək; 3) özünün sərhəddini çəkmək və öz-özünü müəyyən-
ləşdirmək. «Ümumi dilçilik kursu»nda da hər şeydən əvvəl dilçil-

liyin məhz özünə məxsus olan obyektin müəyyənləşdirilməsindən,
aydınlaşdırılmasından başlayır. Psixologiyadan, sosiologiyadan,
məntiqdən aydın konturları ilə ayrılan linqvistika Sössürün
baxışına görə hələ tam şəkildə mövcud olmayan bir elmin-
semilogiyanın bir hissəsini təşkil etməlidir. Semiologiya dili və
onunla eyni tipdə olan insan cəmiyyətində fəaliyyət göstərən
başqa sistemlərin tədqiqi ilə məşğul olmalıdır. F. de Sössür fikri-
ni belə ümumiləşdirir: Dil ideyalar ifadə edən işarələr sistemi-
dir; onu yazı, lal-karların əlifbası, simvolik adətlər, hərbi siqnal-
lar, učitivostı formaları ilə və s., və s. müqayisə etmək olar. Be-
ləliklə, cəmiyyət daxilində işarələrin həyatını araşdıran elmi tə-
svir etmək mümkündür; Belə bir elm sosial psixologiyanın,
həmçinin ümumi psixologiyanın bir hissəsi ola bilər; biz onu
semiologiya (yunanca «işarə») adlandırırıq. Bu elm bizə aydın-
laşdırmalıdır ki, işarə nə olan şeydir və hansı qaydalarla idarə
olunur. Bir halda ki, bu elm hələki mövcud deyil, onun necə əla-
cağı barədə fikir söyləmək olmaz; lakin onun yeri əvvəlcədən
müəyyənləşib və bu elm mövcud olma hüququna malikdir. Dilçil-
lik bu ümumi elmin yalnız bir hissəsidir...

F. de Sössürün ümumi dil barədə düşüncələr silsiləsi dilə xü-
susi tipli işarələr sistemi kimi yanaşmaq konsepsiyasından qay-
naqlanır.

Onun fikrincə dil özünün bütün aspektlərində ikili mahiyyət-
lidir: sosial institut olan dil, fərdə realıq tapır; nitq aspektində
dil fasiləsizdir, lakin ayrıca vahidlərdən təşkil olunmuşdur, dil
nitqin fono-akustik mexanizmindən asılı deyildir, «işarələr sis-
temi» kimi dildə yeganə mühüm olan mənə ilə akustik obrazın
birləşməsidir, bu birləşmədə işarənin hər iki sistemini eyni dər-
cədə psixoloji.

İşarənin başqa bir cəhətini açıqlayan F. de Sössür dil işarə-
sindən bəhs edərək yazır: Demək olan ki, tamamilə sərbəst işarə
semioloji prosesin prinsiplərini bəşarələrindən daha yaxşı reallaş-
dırır. Məhz buna görə dil bütün sistemlərdən ən mürəkkəb və ən
geniş yayılmış ifadəetmə sistemi kimi öz səciyyəviliyi ilə fərqlə-
nir. Bu mənada dilçilik bütün semiologiyanın prototipi ola bilər,
hərçənd dil çoxlu semioloji sistemlərdən biridir.

«Ümumi dilçilik kursu»nda xüsusi bir qeyd olmasa da, Sössürün siyasi iqtisad məsələlərinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərdəki ideyalardan faydalanmasından da söhbət gedir. Sössürün irsini öyrənən araşdırıcıların bəzisi (Qodel, Kyorner) onun siyasi iqtisada həsr olunmuş hər hansı bir mənbədən təsirləndiyinə şübhə ilə yanaşır, başqa bir qrup (Pariente, Mauro, Molino) isə belə bir əlaqənin olmasını ləbüd sayır. Sonuncu mülahizənin ortaya çıxması Sössürün linqvistik vahidlərin dəyərlik nəzəriyyəsi ilə bağlıdır, həqiqətən onun dəyər anlayışı ilə bağlı mülahizələri ilə A.Smitin və D.Rikardonun əmtəələrinin istehlak və mübadilə dəyərləri ideyası arasında uyğunluq vardır.

Sössürün alman fəlsəfi fikiri, xüsusilə Hegelin ideyaları ilə bağlılığı da mübahisəlidir. Əksər araşdırıcılar Hegellə Sössürün əlaqəsindən danışırkən ideya təsirləndirən yox, ideyalar arasındakı oxşarlıqdan bəhs etməyi düzgün hesab edirlər. Sössürün görüşlərindəki müxtəliflik kateqoriyasının definisiyasından bəhs edən və ən çox Sössürün haqsız tənqidçisi kimi tanınan R.A.Budaqov yazır: Münasibət kateqoriyasına, xüsusən onun «müxtəliflik kateqoriyası» variantına yeni baxış XX əsr dilçiliyinin ən mühüm nailiyyətidir. Bu nailiyyət həqiqətən Sössürün adı ilə bağlıdır.

...XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəlləri dünyanın müxtəlif ölkələrində yeni dilçilik havasının yaranması ilə əlamətdardır. Tarixi- müqayisəli dilçiliyin xidmətlərinə kölgə salmadan qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarına yeni yöndən yanaşma, dilə sistem münasibətlərin müəyyənlişməsi və yeni təhlil metodunun yaranması vaxtı yetişmişdi. Bu illərin ayrı-ayrı ölkələrdə yaranmış görkəmli nümayəndələrinin adlarını sadalamaq olar: Boduen de Kurtene, Fortunatov, Qabalens, Sössür, Meye, Noreyn, Uitm, Blumfeld, Sepir...

Sössürün qeyd etdiyimiz dövrün, eləcə də bugününümüzün dilçiləri arasında əvəzolunmaz yeri, xüsusi, xidmətləri vardır. Onun görüşlərinin təkcə dünya dilçiliyinə deyil, bütövlükdə fəlsəfəyə böyük təsiri etiraf olunmalıdır. A.S.Çikobava yazır: Sössürün əsərlərində ifadə olunmuş konsepsiya Qərbdə (dünyada İ. M.) ümumi dilçilik baxışlarının inkişafında, təxminən Kantın kritisizminin alman idealist fəlsəfəsinin inkişafında oynadığı rola bəra-

bərdir: son qırx ilin Qərbi Avropa dilçiliyi ya Sössürün ideyaları ilə köklənir, yeni onunla bağlanır, ya da Sössürün ideyalarının yaratdığı maneələrin aradan qaldırılması yolu inkişaf edir.

Dilçilik elminin fəlsəfi aspektində iki problem həlledici mövqədə dayanır: linqvistik işarə və cümlə strukturları. Dil nəzəriyyəsinə özünəməxsus fəlsəfi yöndən yanaşan F. de Sössür XX əsrin əvvəllərində «Ümumi dilçilik kursu» əsərində və sonra vermə çıxarılması digər qeydlərində birinci problemin geniş şərhini ümumi, dilin mahiyyətini semiotik sistem kimi açıqlamışdır. Onun konsepsiyasında ikinci problemdən- cümlə strukturlarından bəhs olunmuşdur.

Sössür irsinin tədqiqatçıları haqlı olaraq onu təkcə görkəmli hindavropaşünas saymır, həm də bu böyük alimdən ardıcıl şəkildə dilin fəlsəfəsi ilə məşğul olan, dilin sistem xarakterindən, dil faktlarının məntiqi təsnifatından, dil işarəsinin mahiyyətini açan dəyər problemindən, ümumi semiolojiyadan konseptual səviyyədə bəhs edən nəzəriyyəçi-filosof kimi danışırlar. Sössürün dilin fəlsəfəsinə yeni mövqedən yanaşmasını yalnız dilçilər deyil, müxtəlif ölkələrin filosofları da (Veyn, Lohman, A. Şaff, Vetrov və s.) təsdiq edirlər.

Sössürün dilə yanaşma, onun daxili mahiyyətini müəyyənlişdirmə yönündəki yeniliklərində başlıca məqam dil və nitqin fərqləndirilməsi və bir fərqləndirmənin davamı kimi dilin sistem xarakterinin açıqlanması, buradakı iki münasibət tipinin (assosiativ və sintaqmatik) sistemin təməli saymasıdır. Münen qeyd edir ki, «Məmuarlar»...əsərində «sistem» termininə rast gəlirik. Lakin burada «sistem» köhnə dilçilikdəki mənada işlənmişdir: hind-avropa dillərinin müxtəlif dövrləri arasındakı uyğunluq «sxemi», «cədvəl»i. Hətta bu mülahizələrdə implitsit şəkildə dil vahidlərinin münasibətləri ideyası sezilir.

Sistem anlayışı ilə bağlı Sössürün bir neçə formulunu xatırlayaq: «Dil sistemdir və yalnız özünün məxsusi qaydalarına tabedir», «Dil – sərbəst işarələr sistemidir», «Dil elə bir sistemdir ki, onun bütün hissələrinə sinxron vəhdət kimi baxılır və baxılmalıdır».

XX əsrin iyirminci illərində kiçik bir qrup təşkil edən dilçi-

lەر o dövr üçün aparıcı mövqedə olan və dilə parçalanmış, ayrı – ayrı elementlər toplusu kimi yanan tarixi – müqayisəli dilçiliyə qarşı çıxaraq, struktur prinsipi ortaya qoyur, dil faktlarının təhlilinə təbiiq etdikləri yeni metodu Sössürün adı ilə bağladır. Maraqlıdır ki, Sössürün özü heç zaman «Struktur terminini işlətməmişdir, lakin sistem anlayışının təbii şəkildə struktur anlayışı ilə sıx bağlı, ayrılmaz olduğu sonralar müxtəlif elm sahələrində aparılan nəzəri araşdırmalarla sübut olundu. Doğrudan da, hər hansı bir obyekt (eləcə də dili) sistem kimi şərh etmək əslində onun struktur əlamətlərinin, parametrlərinin analizi deməkdir. Hər bir sistem qarşılıqlı şəkildə şərtlənmiş elementlərdən ibarətdir və başqa sistemlərdən elementlərinin (= vahidlərinin) arasındakı daxili münasibətlərə görə fərqlənir, elə bu cəhət də (vahidlər arasındakı münasibət) sistemin strukturunu müəyyən edir».

Qeyd etdiyimiz kimi Sössür «struktur» terminini işlətməyə də, əvvəlcə «Memuar»larda, sonralar isə daha əsaslı şəkildə «Kurs»da müasir strukturalizm məktəblərinin konseptual əsası bütün incəliyi ilə əks olunmuşdur. Milliyyətdən və orijinallığından ən çox söhbət açılan Amerika desriptiv məktəbinin ideya banisi sayılan Blumfeld Sössürün dünya dilçiliyinə verdiyi töhfələri yüksək qiymətləndirir: «O bizə insan nitqi haqqında elmin nəzəri əsaslarını vermişdir». E. Benvenist «struktur», «struktur dilçilik» anlayışlarından bəhs edərək bunların minimum əlamətlərini müəyyənləşdirməyə cəhd edir: «Əsas prinsip budur ki, öz-özülüyündə dil sistemdir və onun bütün hissələri qarşılıqlı asılılıq, ümumilik münasibəti ilə bağlıdır. Bu sistem öz vahidlərini, yəni qarşılıqlı şəkildə bir-birini differensiallaşdırən və hüdüdləyən işarələri təşkil edir. Sistemin bu cəhətdən çıxış edərək struktur dilçilik qarşısına məqsəd qoyur ki, sistemin strukturunu həm nitq zəncirində elementlər arasındakı münasibətlə, həm də formaların paradigmaları vasitəsilə aşkar etsin».

Qeyd etdiyimiz mülahizələr, xüsusilə dildə sistemliyin təsiri ilə Sössürün xüsusi əhəmiyyət verdiyi linqvistik vahidlərin dəyərlik anlayışı ideyası meydana çıxdı. Bu nəzəriyyədə dəyər anlayışına konkret vahid və məfhumu, mahiyyəti və gerçəkliyi əhəmiyyətli aspekt kimi linqvistikanın əsaslanmalı olduğu element-

lər probleminin müəyyənəlməsi vasitəsi kimi yanaşılır. Ənənəvi olaraq pozitivist yanaşmada yalnız mütləq xassələrə dildən konkret mahiyyətlərin (sözün mənası, səsələrin akustik və artikulyasiya xassələrinə və s.) kimi baxılırdı. Sössürün dil vahidlərinin relyasion (nisbi) xassələrini qabartması dilçilikdə inqilab demək idi. Mühazirələrində Sössür döndə-döndə qeyd edirdi ki, dilin mahiyyətinin açılması iki məsələnin həllindən asılıdır: 1) vahidlər haqqında, 2) yeniliklər haqqında. Onun fikrincə «bu iki məsələ... mahiyyətinə görə indiyə qədər dilçilikdə deyilənlərlə ziddiyyət təşkil edir və heç kim tərəfindən qaldırılmamışdır».

«Kurs»un mətninin ayrı-ayrı yerlərində dəyər anlayışına yanaşmanın müxtəlifliyi araşdırmalarda Sössürün termini iki cür şərh etməsi barədə fikirin yaranmasına səbəb olmuşdur: 1) sistemin başqa üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi kimi, 2) linqvistik işarənin iki tərəfinin qarşılıqlı əlaqəsinin nəticəsi kimi. Zənnincə Sössür birinci qənaəti aparıcı saymışdır.

Sössürün konsepsiyasında bir-birilə sıx bağlı olan dəyər, işarə, mənə anlayışları haqqında dilçilikdəki müxtəlif, bəzən bir-birinə zidd fikirləri xülasə etməyib, bu barədə Sössürün araşdırmalarından biri olan Sössürün qənaətlərindən qısaca bəhs etməklə kifayətlənməyi məqsədəuyğun sayırıq. Onun fikrincə ifadəetmə planı işarələyən iki hissənin vəhdətindən ibarətdir: maddi, yəni səsli hissə və ideal hissə – maddi tərəfin şüurda nişanəsi (obrazı). Dil sisteminin üzvü kimi işarə səsli tərəfinin sayəsində nitqə qatılır və onun funksiyası təmin olunur, lakin işarə daxili məzmunuz ola bilməz, bu cəhət həlledici mövqedədir. Məzmun planı (işarələnen) da iki hissədən ibarətdir: mənə, dəyər. Mənə məfhumların əlaqəsi kimi məfhumu məzmun («smıs») vasitəsilə təfəkkür sahəsi ilə bağlanır, dəyər isə işarənin nisbi xassəsi olaraq onun sistem daxilindəki yerinə, yəni başqa işarələrə münasibətinə görə müəyyənləşir. Beləliklə, mənə və dəyər işarənin strukturuna daxildir və qarşılıqlı təsirdə biri digərini müəyyənləşdirir.

Sössürə bu məsələlərlə bağlı düşüncələrini belə bir sxemlə əyaniləşdirir:

lərinə həsr etsin. Bu illər oxuduğu mühazirələrinin də konspekti, qeydləri demək olar ki, yoxdur. Onun yazı stolundan tapılmış, indi Cenevrə universitetinin kitabxanasında saxlanılan 130 vərəqdən ibarət qeydləri qorunub saxlanılır, səhifələri tam dolmamış, qara, mavi, yaşıl rəngli dəftərlərdən ibarət olan, müxtəlif illərdə aparılmış bu qeydlər 50-ci illərdə R.Qodel tərəfindən çap olunmuş, 1990-cı ildə (B.P.Narumovun tərcüməsində, N.A.Slyusarevanın redaktorluğu ilə) rus dilində nəşr olunmuşdur. Sonrakı araşdırma və axtarışlar bir daha sübut etdi ki, Sövsürü dünyada məşhur edən, 1916-cı ildə tələbələri Şeşə və Ballı tərəfindən çap olunmuş «Ümumi dilçilik kursu» dilçilik tarixində xoş təsadüf nəticəsində peyda olmuşdur. F. de Sövsürün mühazirə oxuduğu üç kursda L.Qotenin müəyyənləşdirdiyi kimi vur-tut otuz nəfər iştirak etmişdi: 1907-ci ildə 7 nəfər, 1908-də 11 nəfər, 1910-cu ildə 12 nəfər. Kurslara yazılmış tələbələrin bəzisi dərslərdə ardicil iştirak etməmiş, iştirak edənlərin də bir çoxu qeydlər aparmamış, yalnız on bir nəfər səliqəli şəkildə mühazirələri yazmış, onu uzun müddət özlərində saxlamış və bu qeydlər «Kursu»n mətninin bərpası üçün kifayət etmişdir. Ballı və Şeşə kitabı hazırlayarkən doqquz konspektdən istifadə etmiş, əlavə materiallar əldə etmək üçün axtarışı davam etdirməmişdilər. Onlara məlum olmayan iki mühazirə mətni (E.Konstantenin 306, J.Deqalenin daha əhəmiyyətli sayılan, 407 səhifədən ibarət dəftərləri) yalnız keçən əsrin 50-ci illərinin axırında Sövsürün məşhur araşdırıcısı R.Qodel tərəfindən əldə edilmişdir. «Kursu»n çap olunmasında əsas götürülən materiallar və sadaladığımız digər faktlar da sübut edir ki, Sövsürün belə bir kitab yazmaq, onu çap etdirmək niyyəti olmayıb. Ona görə də müəllifi Sövsür kimi tanıdığımız «Ümumi dilçilik kursu» bənzərsiz tarixi və taleyi olan, dilçiliyi sevənlər üçün qeyri adi bir ərməğandır.

S.Ballı və A.Şeşə 1915-ci ildə Cenevrədə əsərin birinci nəşrinə yazdığı ön sözü bu irətamiz cümlələrlə bitirmişdilər: «Biz istər elmi tənqidin, istərsə də əsərin nəşrinə, güman ki, razı olmayacaq müəllifin özü qarşısında məsuliyyətimizi tamamilə anlayırıq. Həmin məsuliyyəti üzərimizə bütünlüklə götürürük. Və istərdik ki, yalnız bizim üzərimizə düşsün. Görəsən, tənqidçiləri-

miz ustadla onun şərhçiləri arasında fərq qoymağı bacaracaqlarmı? Biz onlara minnətdar olardıq ki, öz zərbələrini bizim üzərimizə yağdırsınlar: bizim üçün əziz olan insanın xatirəsini həmin zərbələrə məruz qoymaq ən əfsosluq olardı».

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi Sövsür üç mühazirə kursu K I, K II, K III oxumuşdu: proqramda onun üçün ayrılmış həftədə altı saatın dördü hind-Avropa dillərinin müqayisəli qrammatikası, ikisi isə ümumi dilçilik üçün nəzərdə tutulmuşdu.

I siki mühazirə ən qısa idi və yalnız ikinci semestrde oxunmuşdu: ilk mühazirə 16 yanvar 1907-ci il, axırını 3 iyul 1907-ci il. Bu kursun mühazirə mətni səliqəli şəkildə A. Ridlinqerin etdiyi üç dəftərlik (100 + 98 + 72 səh.) qeyddə qorunub saxlanmışdır.

A.A.Xolodoviçin fikrincə, Sövsür K I-dəki oxunmuş mühazirələrin nəticələrini «Ümumi dilçilik kursu» kimi çap etdirmək fikrinə düşsəydi, başlaqlar belə bir ardicilliyqla düzülərdi:

- 5) Dilçilikdə yanlışlıqlar tarixindən
- 6) Fonologiyanın əsasları
- 7) Diaxron dilçilik: a) fonetik dəyişmələr, b) analogi dəyişmələr, c) patoloji dəyişmələr (xalq etimologiyası)
- 8) Sözüün dəyişmə və innovasiya problemi ilə bağlı subyektiv və obyektiv təhlili
- 9) Retrospektiv (və prospektiv) dilçiliyin problemləri

K II bir il sonra, 1908-1909-cu tədris ilində oxunmuşdur: Birinci mühazirəni Sövsür 6 noyabr 1908-ci ildə, son mühazirəni 24 iyul 1909-cu ildə oxumuşdur. Bu kursa on bir nəfər yazılıb. Mühazirələri A.Ridlinqer, L.Qote, F.Buşardi, P.Reqar və E.Konstanten konspektləşdirib, dəqiqliyi ilə seçilən A.Ridlinqerin 462, E.Konstantenin 306 səhifədən ibarət mühazirələrindədir.

K II-də birinci kursla müqayisədə əsaslı dəyişikliklər vardır. Belə ki, K I bütövlükdə diaxron dilçilik məsələlərinə həsr olunmuşdu, sinxron dilçiliyə ekskurslara adda-budda müraciət olunurdu. K II əksinə bütövlükdə sinxron dilçiliyə həsr olunub, onun əsas anlayışlarından bəhs edilmişdir.

İkinci mühazirə kursunun nəzəri bölməsi üç hissəyə ayrılır. Birinci hissədə nitq fəaliyyətində əsas dixotomiya dil-nitq qarşı-

laşmasından, işarələr sistemi kimi dilin linqvistikasının əsas obyekti olmasından səhəbət açılır, semioloji sistemdən, işarənin sərhəbtliyindən, neqativ və differensial xarakterindən bəhs olunur.

Bu hissə dilin xassələri, onun özünəməxsusluğunu göstərən oppozitiv və neqativ dil vahidləri (xüsusilə söz) problemi, dilde cənilik və müxtəliflik probleminin təhlili ilə yekunlaşır.

Kursun ikinci hissəsi iki əsas dioxtomiyanın ayrılmasına həsr olunub: a) xarici və daxili tərəflər, yaxud xarici və daxili linqvistika, yəni sistemlə bağlı olan və bağlı olmayanlar (dil və etnologiya, tarix, dillərin coğrafi baxımdan yayılması, dillərin dialektlərə bölünməsi və s.); b) sinxron (idiosinxron) cərgə və diaxron cərgənin qarşılaşdırılması, buna müvafiq olaraq: statik linqvistika və ya sinxron linqvistika, dilçilikdə diaxron və ya kinematik (təkamül) təmayil. Göründüyü kimi, Sössür bu qarşılaşdırımda sinxronluğun sistemliyini diaxronluğun sistemsizliyini (asistemlik) nəzərdə tutur.

Bu müəhazirə kursunun sonuncu hissəsində Sössür sinxronluq və diaxronluq sahələrindəki dioxtomiyalardan bəhs edir. Sinxronluqda assosiativ və diskursiv münasibətlərin olduğu irəli sürülür: yəni, ailə (söz və s.) mənasında vahidlər qrupundakı münasibətlər, sintaqm mənasında vahidlər qrupundakı münasibətlər. Beləliklə, bütün sinxronluq sintaqm nəzəriyyəsinə və assosiasiyalar nəzəriyyəsinə, başqa sözlə, qrammatikaya bağlanır; tarixi qrammatika inkar edilir.

K II nəticələri əsasında nəşr olunsaydı «Ümumi dilçilik kursu»ndakı mövzular Xolodoviçə görə belə sıralanardı:

1. Nitq fəaliyyəti dil və nitq dioxtomiyası kimi.
2. Linqvistikanın obyekti: dil işarələr sistemi kimi.
3. Linqvistika semiologiyanın (işarələr sistemi haqqında elm) bir hissəsi kimi.
4. Ümumiyyətlə semioloji sistemlərdə, xüsusi olaraq dildə işarənin xassələri: a) işarənin ikitərəfliliyi; b) işarənin sərhəbtliyi; c) işarənin neqativ (mənfə), xalis oppozitiv xarakteri; dəyərlilik; ç) işarənin reallaşma üsuluna laqeydliyi (fərq qoymaması); d) işarənin sayca azlığı (məhdudlaşdırılmış olması)
5. Sinxron dilçiliyin diaxron dilçiliklə qarşı-qarşıya qoyul-

ması: a) sinxronluqda və diaxronluqda vahidlər problemi; b) sinxronluqda və diaxronluqda eynilik problemi; c) sinxronluqda və diaxronluqda sistem problemi; ç) sinxron linqvistika assosiasiya (söz ailələri) qrupları və sintaqm qrupları nəzəriyyəsi kimi; sinxron dilçiliyin obyekti qrammatikadır; d) diaxron linqvistika prospektiv və retrospektiv metodların məcmusu kimi və sistemin elementlərinin dəyişməsi haqqında elm kimi; diaxron dilçiliyin obyekti fonetikadır.

6. İşarələr sistemi nəzəriyyəsi kimi daxili dilçiliyin xarici dilçiliyə qarşı qoyulması: a) daxili dilçilik və xarici dilçilik; dil və etnologiya; dil və tarix; dil və coğrafiya; dialektlər.

Bir il sonra 1910-1911-ci tədris ilində Sössür üçüncü müəhazirə siklini (K III) oxumuşdur: birinci müəhazirə 28 oktyabr 1910-cu ildə, sonuncu 4 iyul 1911-ci ildə. Bu onun axıncı müəhazirəsi idi, 1912-ci ilin əvvəlində Sössür xəstələnir və çox keçmədən vəfat edir. Ümumi dilçilik kursundan müəhazirələri onun sədaqətli tələbəsi Ş. Balli davam etdirir. Öz müəlliminin xatirəsinə hörmət əlaməti olaraq birinci müəhazirəni Sössürün xidmətlərinə həsr edir: "F. de Sössür və müasir dilçiliyin vəziyyəti"

Sössürün sonuncu müəhazirələri əvvəlkilərdən müəyyən qədər fərqlənir və üç hissəyə bölünür: I Dil haqqında ümumi məlumat; II Dil nəzəriyyəsi; III Nitq nəzəriyyəsi.

Sössürün ardıcırıqları (Qodel, Xolodoviç) son kursun mövzularını belə bir ardıcılıqla sıralayırlar:

I Xarici linqvistika

II Daxili linqvistika

A. Dilin linqvistikası.

1. Nitq fəaliyyəti dil və nitq dioxtomiyası kimi; dil konkret və homogen işarələr sistemi kimi; nitq dilin manifestasiyası kimi.
2. Dil nəzəriyyəsinə və nitq nəzəriyyəsinə təşkil olunmuş linqvistika işarələr sistemi haqqında elmin – semiotikanın mühüm hissəsi kimi.
3. Dil işarəsinin xassələri: onun ikitərəfliliyi, xəttiliyi və sərhəbtliyi.
4. Dilin konkret vahidləri (= mahiyyətləri); onların işarə təbiiyyəti (heca dil vahidi deyil); müxtəlif səviyyələrin vahidləri.

5. Dildə eynilik problemi.

6. Abstrakt mahiyyətlər.

7. Bəzi dil işarələrinin mütləq sərbəstliyi, bəzilərinin nisbi sərbəstliyi.

* «Nitq və dilin münasibəti» mövzusunda yenidən qayıtma; bu məsələyə dəqiqləşmələr aparmaq.

* «Dil işarələrinin ikitərəfliyi (ikiüzlülüyü)» mövzusunda yenidən qayıtma; terminoloji təklif (ilk dəfə), işarələndən və işarələyən anlayışları.

8. İşarə: onun dəyişməzliyi və dəyişkənliyi.

9. Statik (sinxron) və tarixi (diaxron) linqvistika; «sinxronluq-diaxronluq» dixotomiyasının «dil-nitq» dixotomiyasına münasibəti; hər iki linqvistikanın dəyərəcə (əhəmiyyətə) bərabərliyi.

10. Statik linqvistika (=qrammatika); statik linqvistikanın vahidəri; iki münasibət tipi: paradiqmatik və sintaqmatik; «paradiqmatika-sintaqmatika» dixotomiyasına münasibəti.

11. Dil vahidi öz-özlüyündə və münasibətlər üzvü kimi (*mot «söz» və terme «üzv»*); bununla bağlı («məna», «anlam»)(smisl, sens) və («dəyər» (*vaieur*) anlayışlarının fərqləndirilməsi; söz münasibətlər xaricində məna məlikdir, söz münasibətlər üzvü kimi dəyəərə malikdir.

B. Nitq linqvistikası.

Kurslar arasında aydınca görünən fərqlər, eyni bir anlayışa müxtəlif yöndən yanaşma, fərqli şərh nəşirlər qarşısında böyük çətinliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Müxtəlif variantlar götür qoy edilirdi: 1) hər üç kursun ən mükəmməl konspektlərini redaktə edib bir kitab şəklində çap etmək; 2) yalnız Sössürün son qənaəti hesab olunan hissələri seçib çap etdirmək, K III əsas götürmək; 3) üç kurs üzrə mühazirə mətnlərini bir bütöv halına gətirib çap etdirmək. Üçüncü halda Sössürün 1906-cı ildəki fikirləri ilə ömrünün son illərindəki fikirlər arasında bərabərlik işarəsi qoyulurdu ki, bu da olduqca çətin görünür və mübahisə doğururdu. Lakin Ballı və Seşə bütün çətinliklərə rəğmən üçüncü yolu ən optimal variant kimi seçdilər.

«Kurs»un nəşrə hazırlanmasında ortaya çıxan mürəkkəbliklərdən biri də Sössürün mühazirələrində kursdan kursa, hətta ey-

ni bir kursda bir sıra terminlər dəyişdirilirdi. Uzun müddət, hətta K III-də «*idee, concept*» (məfhum, anlayış) terminini «işarələyən» mənasında işlətmişdir. Yalnız 19 may 1911-ci ildə, axırınıca mühazirələrinin birində işarənin ikitərəfliyi (ikiüzlülüyü) ilə bağlı danışıqdan yenidən terminologiya məsələsinin zəruri olduğunu qeyd edir və dinləyicilərdən xahiş edir ki: *image acoustique*- «akustik obraz» «*signifiant*»-la, «işarələyən», *concept, idee* terminini isə «*signifie*»- «işarələndən» sözü ilə əvəz etsinlər.

Təəssüf ki, «Ümumi dilçilik kursu»nda düzəliş aparılmamış, əvvəlki terminlər işlənməmişdir. Ümumən terminologiya müxtəlifliyinin aradan qaldırılması «Kurs»un anlaşılmasına mənfi təsir göstərir, bəzən bir anlayış müxtəlif bölmələrdə başqa-başqa terminlərlə verilir ki, bu da dolaşlıqlıq yaranmasına, hətta bəzən səhv olaraq Sössürün fikirlərindəki ziddiyyət kimi nəzərə çarpır.

R.Enqlər öldə etdiyi bütün mühazirə mətnləri və əlavə materiallar əsasında «Ümumi dilçilik kursu»nun 1967-ci ildə tənqidi mətnini hazırlayıb çap etdirmişdir. Sössürün həqiqi mətninin bərpası yolunda maraqlı olduğu üçün onun sxemini burada verməyi lazım bilirik.

1	2	3	4	5	6
Ballı və Seşenin bərpə etdiyi kursdakı cümlələrin nömrələnməsi	K I-dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	K II-dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	K III-dən bu cümlələrə uyğun gələn yerlər	E.Konstantinin sonra tapılmış mühazirələrində uyğun gələn cümlələr	Sössürün öz qaralmasında uyğun gələn cümlələr

Araşdırmalar sübut edir ki, Enqlərin tənqidi nəşri ilə Ballı-Seşenin çap etdirdiyi mətn arasında tam şəkildə eynilik yoxdur. Bu cəhət «Kurs»un dünya dilçiliyinin qızıl fondundakı yerinə kölgə salmur, mətnin müxtəlif variantları üzərində müqayisə aparıb baş sındıran dilçilər belə onun əzəmətinə əsla şübhə etmirlər. E.Benvenistin dediyi kimi, bizim zamanəmizdə elə bir dilçi yoxdur ki, nədəsə Sössürə borclu olmasın.

Seçə və Ballinin bərpə etdikləri mühazirə mətni «Ümumi dilçilik kursu» adı ilə ilk dəfə 1916-cı ildə, ikinci dəfə azacıq düzəlişlə 1922-ci ildə nəşr olunur. Bundan sonra təxminən hər on ildən bir kitabın yeni nəşrləri oxuculara təqdim edilmişdir. Kitabın ilk nəşrindən bir neçə il keçdikdən sonra onun müxtəlif dillərə tərcümələri meydana çıxır.

«Kurs» ilk dəfə 1928-ci ildə məşhur yapon dilçisi Xideo Kobayasa tərəfindən yaponcaya tərcümə olunur. Bu tərcümə dörd dəfə nəşr olunub, axırınıca nəşr 1950-ci ilə aiddir.

1931-ci ildə German Lommel kitabı almançaya tərcümə edib ön sözlə çap etdirmişdir, ikinci nəşr 1967-ci ildə Peter fon Polenin son sözü ilə nəşr edilmişdir.

1933-cü ildə «Kurs»un A.M. Suxotinin¹ tərcüməsində, D.D.Vedenskinin giriş məqaləsi və R.O.Şorun şərhilərlə Rusiyada çap olunur; 1977-ci ildə «Progress» nəşriyyatında «Ferdinand de Sössür. Trudi po yazkoznanii» adlı kitab nəşr olunur. Kitaba «Ümumi dilçilik kursu» ilə yanaşı «Hind-Avropa dillərində ilkin saitlər sistemi haqqında memuar», «Yunan dilinin bir ritmik qanunu haqqında», «Litva aksentuasiyası haqqında məsələyə dair» və «Sössürün dəftərlərindən qeydlər (anaqrammlar haqqında)» məqalələri daxil edilmişdir. Çap olunmuş son kitabda «Kurs»un tərcüməçisi kimi Suxotinin adı saxlansa da, A.A.Xolodoviç mətn üzərində ciddi düzəlişlər aparmış, predmet göstəricisi tərtib etməklə, Sössürün əsərlərinin siyahısını hazırlamaqla yanaşı, onun həyatı və elmi əsərləri haqqında cəniş məlumat vermişdir.

«Kurs»u 1945-ci ildə Amado Alonzo Argentinada ispan di-

¹ Aleksey Mixayloviç Suxotin 1888-ci ildə anadan olmuş, Peterburqda hüquqşünaslıq məktəbini bitirib serbiyada diplomatik vəzifələrdə çalışıb. L.N.Tolstoyun qızı Tatyana ilə ailə qurub. Şərqsünaslıq institutuna daxil olub, hind dilləri üzrə ixtisaslaşmış. Moskva pedaqoji institutunda «Dilçiliyə giriş»dən dərslər deyib, Moskva fonoloji məktəbinin üzvü kimi arşdırmalar aparıb. Sössürün əsərindən başqa Sepirin «Dil» əsərini də rusçaya tərcümə etmişdir. A.M.Suxotin 1942-ci ildə Ulyanovskda vəfat etmişdir.

linə, 1959-cu ildə Veyd Beskin Amerikada ingiliscəyə, 1961-ci ildə Kristina Kaspşik polyak dilinə, 1967-ci ildə məşhur italyan dilçisi Tullio de Mauro italyancaya tərcümə edib nəşr etdirmişlər. Sonuncu ən mükəmməl nəşr hesab olunur. Əsər, həmçinin müxtəlif illərdə macar, serb-xorvat, isveç, türk dillərinə də çevrilib nəşr olunmuşdur.

Azərbaycanda Sössür və «Ümumi dilçilik kursu» ilə tanışlıq XX əsrin 30-cu illərindən - «Kurs»un rusçasının meydana çıxdığı illərdən başlayır. Lakin daha çox tarixi-müqayisəli metodla işləməyə üstünlük verən Azərbaycan dilçiləri F.de Sössürün dilçilikdə yaratdığı inqilaba uzun zaman, demək olar ki, biganə qalmış, «Kurs»a maraq yalnız 60-cı illərdən etibarən artmışdır. N.Məmmədov, A.Qurbanov, A.Axundov, M.Adilov, B.Tahirbəyov, Ə.Rəcəbov kimi ümumi dilçilik mütəxəssislərinin Azərbaycanın ali məktəbləri üçün yazdıqları dərsləklərdə dahi dilçinin görüşləri kifayət qədər geniş şərh edilmişdir. F.de Sössürün nəzəriyyəsi 70-80-ci illərdə fəaliyyətdə başlayan Azərbaycan dilçilərinin (A.Məmmədov, İ.Məmmədov, K.Vəliyev, K.Abdullayev...) elmi dünyagörüşünə daha çox təsir göstərmişdir.

Azərbaycanın milli müstəqillik qazandığı bir dövrdə dünya elminin böyük hadisələri ilə özünüməxsus ideya-metodoloji əsaslarla (və ana dilində!) mümkün qədər dərinləndirən tanış olmaq adı bir ehtiyacdır. Və biz həmin ehtiyacı nəzərə alaraq, F.de Sössürün «Ümumi dilçilik kursu»nu A.M.Suxotinin, A.A.Xolodoviçin redaktəsi ilə 1977-ci il rusca nəşrindən Azərbaycan dilinə tərcümə etdik. «Kurs»un azərbaycanca daha mükəmməl nəşrini isə onu sabah, yaxud o bir gün orijinaldan - fransızcadan çevirəcək gənc həmkarlarımızın öhdəsinə buraxdıq.

PROFESSOR NİZAMİ CƏFƏROVUN BİBLİOQRAFİYASI

*(avtoreferat, monoqrafiya, dərslük, məqalələr
toplası, portret-öçerk və proqramlar)*

1. Структурно-семантическое развитие простого предложения в азербайджанском языке, АҚД, Баку, 1985.
2. Cənubi Azərbaycanca ədəbi dil: normalar, üslublar, Bakı, «Elm» nəş., 1990.
3. Füzulidən Vaqifə qədər, Bakı, «Yazıç» nəş., 1991.
4. Азербайджанский литературный язык XVIII в., АДД, Баку, 1991.
5. Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı, Bakı, Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyi, 1992 (tərtibçilərdən biri).
6. Dolan, kəfkirim, dolan (Manaf Süleymanovun ömür dastanı), Bakı, «Yazıç» nəş., 1993.
7. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün türk dili proqramı, Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (tərtibçilərdən biri).
8. Türk dili (IX sinif üçün dərslük), Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (müəlliflərdən biri).
9. Türk dili (X-XI siniflər üçün dərslük), Bakı, «Öyrətmən» nəş., 1994 (müəlliflərdən biri).
10. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi, Bakı, Dövlət Kitab Palatası, 1995.
11. Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı, Bakı, «Təhsil» nəş., 1996 (tərtibçilərdən biri).
12. Azərbaycan dili (IX sinif üçün dərslük), Bakı, «Təhsil» nəş., 1996 (müəlliflərdən biri).

13. Bəxtiyar Vahabzadə, Bakı, «Azərbaycan» nəş., 1996.
14. «Koroğlu»nun poetikası, Bakı, BDU nəş., 1997.
15. Azərbaycan dili (IX sinif üçün dərslük), Bakı, «Təhsil» nəş., 1998.
16. Azərbaycan dili (X- XI siniflər üçün dərslük), Bakı, «Təhsil» nəş., 1998 (müəlliflərdən biri).
17. Türk dünyası: xaos və kosmos, Bakı, BDU nəş., 1998.
18. «Kitabi- Dədə Qorqud»da İslama keçidin poetikası, Bakı, «Elm» nəş., 1999.
19. Xanım, hey! («Dədə Qorqud» eposunda müraciətlər), Bakı, «Maarif» nəş., 1999.
20. Genезisdən tipologiyaya, Bakı, BDU nəş., 1999.
21. Eposdan kitaba, Bakı, «Maarif» nəş., 1999.
22. Azərbaycan mədəniyyəti məsələləri, Bakı, BDU nəş., 2000.
23. Azərbaycan yalvarışları lüğəti, Bakı, BDU nəş., 2000.
24. Türkologiya tarixinə ümumi bir baxış, Bakı, BDU nəş., 2000.
25. Gülhüseyn Hüseynoğlu, Bakı, BDU nəş., 2001.
26. Azərbaycanşünaslıq məsələləri, Bakı, BDU nəş., 2001.
27. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birləşməsi siyasi-ideoloji üfqləri, Bakı, Yeni Nəşrlər Evi, 2001.
28. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, BDU nəş., 2001.
29. Azərbaycan: dil, ədəbiyyat və mədəniyyət, Bakı, BDU nəş., 2001.
30. Heydər Əliyev, Bakı, AzAtam, 2002.
31. Türkiyə Atatürkün, Azərbaycan Heydər Əliyev əsəridir, Bakı, AzAtam, 2002.
32. Azərbaycanşünaslığa giriş, Bakı, AzAtam, 2002.
33. Ümumi dilçilik kursunun proqramı, Bakı, BDU nəş., 2003.
34. Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri, Bakı, Neftapress, 2003 (müəlliflərdən biri).
35. Ədəbiyyatdan siyasətə, Bakı, AzAtam, 2003.
36. Azərbaycan: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2004 (müəlliflərdən biri).

37. Anar, Bakı, AzAtam, 2004.
 38. İlham Əliyev, Bakı, AzAtam, 2004 (müəlliflərdən biri).
 39. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, AzAtam, 2004.
 40. Azərbaycan dili (X-XI siniflər üçün dərslik) Bakı, «Təhsil» nəş., 2004 (müəlliflərdən biri).
 41. Klassiklərdən müasirlərə, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2004.
 42. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Bakı, «Pedaqogika» nəş., 2005.
 43. Azərbaycan dili (X sinif üçün dərslik), Bakı, «Aspoliqraf» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri).
 44. Azərbaycan dili (XI sinif üçün dərslik), Bakı, «Aspoliqraf» nəş., 2005.
 45. Ədəbiyyat (VIII sinif üçün dərslik), Bakı, «Xəzər» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri).
 46. Ədəbiyyat (X sinif üçün dərslik), Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2005 (müəlliflərdən biri).
 47. Professor Sadiq Tural, Bakı, AzAtam, 2005 (müəlliflərdən biri).
 48. Ədəbiyyat (XI sinif üçün dərslik), Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2006.
 49. Qədim türk ədəbiyyatı, Bakı, «Çaşıoğlu» nəş., 2006.
 50. Klasiklərdən çağdaşlara, İstanbul, Gri yaynevi, 2006.
 51. Türk xalqları ədəbiyyatı, I c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2006.
 52. Türk xalqları ədəbiyyatı, II c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2006.
 53. Türk xalqları ədəbiyyatı, III c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2007.
 54. Türk xalqları ədəbiyyatı, IV c., Bakı, AzAtam – «Çaşıoğlu» nəş., 2007.
 55. Azərbaycanşünaslığın əsasları, Təbriz, Alpnəşr, 2007.

MÜNDƏRİCAT

Ədəbiyyat siyasəti, yaxud ədəbiyyatdan siyasətə	5
Müdrikliyin fəlsəfəsi, yaxud filosofların müdriki	13
H.İmanov, A.Əhədovun «Orta əsr islam şərqində fəlsəfi fikir» kitabına ön söz	17
«Sən qələm Rüstəmisen»... ..	20
Elm dərsəsi.....	28
Məsiğa Məhəmmədinin «Tədqiqlər və tərcümələr» kitabına ön söz	33
Ədəbiyyat - ədəbiyyata qədər və ədəbiyyatdan sonra	37
Fərhad Ağazadənin (Şərqli) «Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənəklər)» kitabına ön söz	41
Kür üstündə Kəsəmən... və onun yazıçı övladı	44
Bilirsənmi, ürəyimdən... ..	48
Mehriban xanım Ələkbərzadəyə açığ məktub	50
Görkəmli alim, ictimai xadim (F.Maqsudov).....	54
Rusdilli Azərbaycan poeziyasında Azərbaycan dili elementləri haqqında bəzi qeydlər	58
Hardan baxsan görünən adam.....	72
Ön söz (Hidayət).....	74
Prezident seçkiləri ilə bağlı «Sabaha İthamla» adlı elmi-nəzəri sessiya.....	80
Ön söz (Sona Vəliyeva)	87
Mən siyasi düşüncəyə (Q.Təbrizi ilə söhbət)	90
İsmayıl Şıxlı, yaxud müdrikliyin poetikası	96
Musa Ələkbərli ... və onun sevgi fəlsəfəsi... ..	106

«Tənqidçi» Əsəd Cahangirə açıq məktub	109
Ön söz (Georgi Hazai)	113
Mir Cəlalın hekayələri.....	114
Azərbaycan dilçiliyi: tariximizin tədqiqinə dair	119
Mən Abbasam, Abdullanın oğluyam... ..	124
Milli dil tənəkkürü yaxud «yoxsulluq»un fəlsəfəsi.....	130
Bir millətin iki oğlu, yaxud millət öz oğulları ilə özünə döndür.....	136
«Kitab» haqqında kitab.....	144
Danışıq dili: «mən»in müraciət mədəniyyəti.....	149
«Eh...sən hardan biləsən...»	153
«Arzu-ümid daha güclüdür».....	158
Xalqın sözü – xalqın özü. Yol	162
Etnik münaqişələrdən milli birliyə	166
Bir şeirin poetikası (N.Həsənzadənin «Dilənlər» şeiri haqqında)	171
Milli yazıçı fenomeni formalaşır.....	175
Erməni kapitalına və erməni hiyləsinə aldanan bəzi iş adamları Türkiyənin dövlət mövqeyindən çıxış edə bilməzlər.....	179
Bir adam yol gedir məndən qabaqda... ..	184
Ədəbiyyatımızın tədrisi: problemlər, mülahizələr	189
Tələblikdən dekanlığa qədər keçən yol.....	193
Vicdan susmayanda, yaxud V.Babanlının «Ömürlük cəza»sı.....	201
Vətəniə siyasi cəhətdən bağlanmaq lazımdır	211
Çağdaşlığın siması – gələcəyin lideri.....	218
Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsini danışıqlar yolu ilə həll etməliyik.....	227
Ali məktəb, tələbə... və müəllim.....	234
Dilçiliyə dəyərli hədiyyə.....	240

Qiymətli tədris vəsaiti	244
Ədəbi dilin tarixinə dair.....	247
Tədqiqat davam edir... ..	252
Xilaskar türk ordusunun Bakı zəfəri	257
Şərq və Qərb dialoqu: qloballaşma prosesi və Azərbaycan mədəniyyəti.....	260
Ayaz Vəfəliyə açıq məktub.....	263
Azərbaycan valvarışları lüğəti. Bir neçə söz.....	268
Azərbaycan xalqının öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi tarixinə dair	272
Aşıq sənətinin sistemi: invariant strukturu və funksional diaxron elementləri.....	276
Ferdinand de Sössür.....	283
Professor Nizami Cəfərovun bibliografiyası.....	310

NİZAMİ CƏFƏROV

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ
5 cildə – V cild

Баки – «Elm» – 2007

НИЗАМИ ДЖАФАРОВ

ИЗБРАННЫЕ СОЧИНЕНИЯ
в 5-и томах – V том

Баку – «Элм» – 2007

NIZAMI JAFAROV

SELECTED WORKS
in 5 volume – V volume

Baku – «Elm» – 2007

«Elm» Redaksiya-Nəşriyyat və Poliqrafiya Mərkəzi

Direktor: **Ş.Alişanlı**
Baş redaktor: **T.Körimli**
Mətbəənin direktoru: **Ə.Məmmədov**
Kompüter tərtibi: **Ə.Körimov**
Texniki redaktor: **T.Ağayev**

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$.
Həcmi 20 ç.v. Tirajı 500.
Sifariş № 44
Qiyməti müqavilə ilə.

«Elm» RNPM-nin mətbəəsində çap edilmişdir.
(Bakı, İstiqlaliyyət, 8).

